

**T.C.
GAZI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

HİTİT EKONOMİSİNİN TEMEL UNSURLARI

TOLGA HAN ARUN

**TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

NİSAN 2019

HİTİT EKONOMİSİNİN TEMEL UNSURLARI

Tolga Han ARUN

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

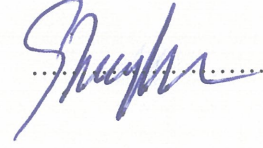
NİSAN 2019

Tolga Han ARUN tarafından hazırlanan “Hitit Ekonomisinin Temel Unsurları” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında Eskiçağ Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Esmâ REYHAN

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Başkan : Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye : Doç. Dr. Leyla MURAT

Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Tez Savunma Tarihi: 25/04/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZAI F
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Tolga Han ARUN

25.04.2019

HİTİT EKONOMİSİNİN TEMEL UNSURLARI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tolga Han ARUN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Nisan 2019

ÖZET

Ekonomi insanlığın hayatta kalması için şüphesiz en önemli unsurlardan birisidir. Tarihi çağlar boyunca insanlar hayatta kalabilmek için karşılaştığı problemlere çözüm arayışına girmişlerdir. Bu bağlamda temel gereksinimleri olan beslenme, barınma ve giyinme ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına çözümler üretmiştir. Üretilen bu çözümler uygarlıkların gelişmesi ile sistemlere dönüşmüştür. M.Ö. 2. bin yıl Anadolu'sunda Hititler'in kurmuş oldukları ekonomik sistem incelendiğinde söz konusu sistemlerin en iyi örneklerini görürüz. Geliştirdikleri ekonomik sistem ile tarım, hayvancık ve madencilik unsurlarını çağın şartlarına göre en iyi şekilde kullanmışlardır. Oluşturdukları sistem Hititlerden sonra kaybolmamış, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı imparatorluğunda da benzer şekilleriyle kullanılmıştır. Araştırmamız Hitit Ekonomisinin temel unsurları olan tarım, hayvancılık ve madencilik unsurlarının işleyişini ve ekonomideki yerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Bilim Kodu : 110801
Anahtar Kelimeler : Hitit, Ekonomi, Üretim
Sayfa Adedi : 169
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Esmâ REYHAN

BASIC ITEMS OF HITIT ECONOMY
(MASTER'S THESIS)

Tolga Han ARUN

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

April 2019

ABSTRACT

Economy is undoubtedly one of the most important elements for human survival. Throughout the historical ages, mankind has been searching for solutions to the problems it faces in order to survive. In this context, he has produced solutions in order to meet the basic necessities of nutrition, dressing and dressing. These solutions are transformed into systems with the development of civilizations. B.C. When we look at the economic system of the Hittites in Anatolia in the second millennium, we see the best examples of such systems. They have used the economic system they developed and the elements of agriculture, livestock and mining in the best way according to the conditions of the times. The system they formed was not lost after the Hittites, but was used in similar ways in the Byzantine, Seljuk and Ottoman empires. Our research aims to examine the functioning of the elements of agriculture, livestock and mining which are the basic elements of the Hittite Economy and its place in the economy.

Science Code : 110801
Key Words : Hittite, Economy, Production
Page Number : 169
Supervisor : Prof. Dr. Esma REYHAN

TEŞEKKÜR

Çalışmam sırasında hem araştırmamın ilerlemesi ve sağlam bir temele oturmasında, hem de Hitit İmparatorluğu hakkında bakış açısı kazanmamda değerli fikir ve tecrübeleriyle bana yol gösteren, beni her konuda dinleyip, desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Esmâ REYHAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans öğrencilik dönemim boyunca akademik çalışma konusunda bana büyük katkılar sağlayan, bu süreçte ilerlememde desteklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. İlhami DURMUŞ'a teşekkürü borç bilirim.

Lisans öğrenciliği yıllarımdan itibaren her zaman yanımda olan ve her daim desteğini gördüğüm Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü öğretim üyesi Dr. Öğr. Üyesi. Aslı KARAHARAMAN ÇINAR'a bu vesileyle teşekkür ederim.

Hayatım boyunca her zaman yanımda olan, desteklerini esirgemeyen, çalışmalarım esnasında büyük sabır gösteren aileme bu vesileyle teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	xi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	7
HİTİTLERDE TARIM	7
1.1. Hitit Ekonomisinde Tarımın Yeri	9
1.1.1. Sarayın Ekonomideki Yeri	9
1.1.1.1. Saray toprakları ile kral topraklarının işletilmesi.....	11
1.1.1.2. Ekonomide arazi sistemi	13
1.1.1.3. Arazi vergileri	15
1.1.1.4. Ekonomide yüksek dereceli memurların durumu	20
1.1.1.5. Tarım.....	22
1.1.1.5.1. Tarla fiyatları ve ölçüler.....	24
1.1.1.5.2. Tarlaların işletilmesi	26
1.1.1.5.3. Tarlaların sulanması.....	27
1.1.1.5.4. Hasat zamanı.....	27
1.1.1.5.5. Arazilerin korunması ile ilgili önlemler.....	29
1.1.1.6. Doğal afetler ve kıtlık	32
1.1.1.7. Tahıl ürünleri	35
1.1.1.8. Bağ ve bahçecilik.....	40

Sayfa

1.1.1.9. Tarım araç gereçleri	42
1.1.1.10. Kiralık işçiler ve NAM.RA'lar	44
1.1.1.11. Vergilendirme	52
1.1.1.12. Saray depoları	55
1.1.2. Halkın Ekonomideki Yeri.....	57
1.1.2.1. Ekonomide aile ve evler.....	57
1.1.2.2. Ekonomide çiftlikler	60
1.1.2.3. Ekonomide köyler	61
1.1.2.4. Ekonomide arazi bağıışı.....	62
1.1.3. Tapınakların Ekonomideki Yeri	65
1.1.3.1. Tapınak arazileri	67
1.1.3.2. Tapınak depoları	69
2. BÖLÜM	73
HİTİT EKONOMİSİNDE HAYVANCILIK	73
2.1. Hitit Ekonomisinde Hayvancılığın Yeri.....	75
2.1.1. Hitit Ekonomisinde Yetiştirilen Hayvanlar	80
2.1.1.1. Ekonomide büyükbaş hayvanlar	81
2.1.1.1.1. At.....	81
2.1.1.1.2. Eşek.....	85
2.1.1.1.3. Katır	86
2.1.1.1.4. Sığır.....	87
2.1.1.1.5. Öküz.....	88
2.1.1.2. Ekonomide küçükbaş hayvanlar	90
2.1.1.2.1. Koyun.....	90
2.1.1.2.2. Keçi.....	91
2.1.1.2.3. Domuz.....	93

Sayfa

2.1.1.3. Ekonomide diğer hayvanlar	94
2.1.1.3.1. Köpek.....	94
2.1.1.3.2. Kuşlar	95
2.1.1.3.3. Balıkçılık.....	96
2.1.1.3.4. Arıcılık	97
2.1.1.4. Hayvan fiyatları	99
2.1.1.5. Hayvanlardan elde edilen ürünler	100
2.1.1.5. Deri ve dokuma ürünleri	102
3. BÖLÜM.....	109
EKONOMİNİN DİĞER UNSURLARI.....	109
3.1. Hitit Ekonomisinde Madencilik.....	109
3.1.1. Anadolu'daki Maden Yatakları ve Üretim Safhası	112
3.1.2. Hititlerde Madencilğin Ekonomideki Yeri	114
3.1.2.1. Bakır.....	120
3.1.2.2. Gümüş.....	123
3.1.2.3. Kalay	126
3.1.2.4. Bronz/Tunç	129
3.1.2.5. Demir	132
3.1.2.6. Altın	137
3.1.3. Vakıfların Ekonomideki Yeri	141
3.1.4. Vasal Devletlerin Ekonomideki Yeri	142
3.1.5. Ganimetlerin Ekonomideki Yeri	146
3.1.6. Ticaretin Ekonomideki Yeri	149
3.1.6.1. Tüccarlar	150
3.1.6.2. İç ticaret	151
3.1.6.3. Dış ticaret.....	153

Sayfa

3.1.6.4. Deniz ticareti.....	154
SONUÇ.....	157
KAYNAKÇA.....	161
ÖZGEÇMİŞ	169

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 1.1. Uzunluk ölçüleri	25
Çizelge 1.2. Ağırlık ölçüleri.....	25
Çizelge 1.3. Tarım ürünü fiyatları.....	40
Çizelge 1.4. Saray gelir-giderleri	54
Çizelge 2.1. Hayvan fiyatları	100
Çizelge 2.2. Hayvansal ürün fiyatları	101
Çizelge 2.2. (Devam) Hayvansal ürün fiyatları	102
Çizelge 2.3. Deri fiyatları.....	104
Çizelge 2.4. Giysi fiyatları	107

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Simgeler	Açıklamalar
x	Okunamayan işaretler gösterir.
[x]	Metin yüzeyinde kaybolmuş işaretleri gösterir.
[]	Orijinal metinde kırık olan yerleri gösterir.
[[]]	Yazman tarafından fazladan yazılmış işaret veya işaretleri içine alır.
[()]	Metnin tahrip olmuş kısımlarının, duplikat ya da paralel metinler aracılığıyla tamamlandığına işaret eder.
[x]	Kırık metin yerlerinde sayısı hesaplanamayan işaretleri gösterir.
[..]	Kırık metin yerlerinde sayısı yaklaşık hesaplanabilen işaretleri gösterir.
< >	Tableti yazan (kâtip) tarafından unutulmuş işaretleri gösterir.
()	Tercümenin daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan ilaveyi gösterir.
?	Kendinden önce gelen işaretin okunuşunun kesin olmadığını gösterir.
(?)	Tercümenin şüpheli olduğunu gösterir.
(??)	Tercümenin çok şüpheli olduğunu gösterir.
!	Kendisinden önce gelen işaretin normal olmadığını gösterir.
§	Paragraf başı olduğunu gösterir.
=	İki metin arasında ikinci metnin, birincisinin duplikatı olduğunu gösterir.
.	Sumerce sözcüklerin transkripsiyonunda hece arasına konur.
-	Hititçe ve Akadça sözcüklerin transkripsiyonunda hece arasına konur.
Kısaltmalar	Açıklamalar
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
M.Ö.	Milattan önce

GİRİŞ

Ekonomi, sözlük anlamıyla “*İnsanların yaşayabilmek için üretme, ürettiklerini bölüşme biçimlerinin ve bu faaliyetlerden doğan ilişkilerin bütünü, iktisat¹*” olarak tanımlanan bir kelimedir. Bu kapsamda ekonomi, insanlığın varlığından beri gelişen sosyal bir faaliyet olarak düşünülebilir. Söz konusu faaliyetler iki dönemde incelenebilir. Bunlardan ilki insanların yerleşik hataya geçmeden önce kurdukları ekonomik sistemlerdir. Burada özellikle avcılık ve toplayıcılıkla yaşayan insanlar geçimlerini sağlamak ve hayatta kalabilmek için doğanın kendilerine sundukları ile yetinmişlerdir. Bu süreçte hayatta kalmak için küçük insan toplulukları oluşturarak iş birliği yapmışlardır. Dolayısıyla kurulan ilk sistem küçük çaplı iş birlikleri ile toplayıcılığa dayanmaktadır.

İkinci aşamada ise özellikle buzul çağından sonra çevrelerini daha iyi tanımaya başlayan insanlar, artık doğanın verdikleri ile yetinmek yerine üretmek ihtiyaçlarını karşılamaya başlamışlardır. Bu süreçte buldukları coğrafya, bitki örtüsü, iklim tipleri onlara ya avantajlı ya da dezavantajlı olmuştur. Ancak uygarlıklarını geliştiren kavimler bu olumlu ve olumsuz etkenleri aşmanın da yollarını bulmuşlardır. Bu evrede öncelikle üretimde olumsuzluk yaratabilecek sorunlar ortadan kaldırılmış, akabinde de coğrafyanın sağlayamadığı ihtiyaçları karşılamak için farklı sistemler geliştirilmiştir. Dolayısıyla söz konusu faaliyetler yukarıda belirtildiği gibi insanlar arasında ilişkiler kurulmasında etkili bir unsur olmuştur. Sözü edilen ilişkiler kimi zaman barışçıl yollarla yapılan ticaret ya da diplomasi gibi icraatlar ile gelişirken, kimi zamansa savaşlar yoluyla yıkıcı bir hal almıştır. Ancak toplumlar arasındaki bu etkileşimler ister olumlu ister olumsuz olsun, temelde güç üzerine kurulmuş diyaloglardır.

İnsanlık, varlığından beri bin yıllar süren toplayıcılık ve avcılık alışkanlıklarını çok uzun bir zamanda bırakabilmiştir.² Dolayısıyla ekonomiye yönelik veriler, uzun insanlık tarihi ile kıyaslandığında yeni sayılmaktadır. Yapılan arkeolojik araştırmalar, insanlığın Anadolu’daki varlığının 1 milyon yıldan daha eski olduğunu göstermektedir. Yerleşik hayata geçiş ise sadece günümüzden yaklaşık 12.000 yıl kadar önce gerçekleşmiştir. Bu evrede toplayıcılık ve avcılıkla uğraşan insanlar gelecekte ekonomilerinin temeli olacak

¹http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a2ae876aaae76.26387364 adresinden 8.12.2017 tarihinde alınmıştır.

²Ünal, A., (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 151

tarım ve hayvancılığı öğrenmeye başlamışlardır. Tarımın ve hayvancılığın geliştiği Neolitik Çağ'da ise besin üretimi önem kazanmaya başlamıştır. Bu evrede günümüzden yaklaşık 8500 yıl öncesine tarihlenen yerleşim yerlerindeki her evin, kendi besin maddelerini ürettiği anlaşılmaktadır. Bunlara ilaveten yerleşim yeri sakinleri, birlikte yaşamaya, bir birleriyle ekonomik ilişkiler kurmaya ve ortak üretim organizasyonları oluşturmaya başlamışlardır.³ Bu toplu iş birliği sürecinde Anadolu'nun daha ılıman bir iklim ile yoğun ormanlık alanlarının olduğu belirlenmiştir. Daha sonraki evrelerde ise, özellikle M.Ö. 3000 den sonra insanların bölgedeki faaliyetleri nedeniyle ormanların azaldığı ve ilk dönemlere oranla daha kurak bir iklimin yaşanmaya başladığı tespit edilmiştir.⁴ Ancak Hititler dönemi Anadolusunda da, ormanlık ve bol yağış alan iklimin devam ettiği bilinmektedir.⁵ Hitit döneminden günümüze kadar geçen zamanda Anadolu'nun bitki örtüsünün uğradığı tahribat düşünüldüğünde, Hititler çağında bölge ormanlarının ve su kaynaklarının ne kadar zengin olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Dolayısıyla coğrafyanın sağladığı imkânlar, Anadolu'da kurulan başta Hititler olmak üzere birçok uygarlığa kolaylık sağlamıştır. Bu durum Anadolu'nun neden “*Uygarlıkların Beşiği*” olarak nitelendirildiğini açıkça göstermektedir.

Bilindiği üzere Küçük Asya'da birçok uygarlık kurulmuş, ekonomik düzen geliştirilmiş ve ticaret yapılmıştır. Ancak Hititler kendilerinden önce gelen kavimlerin aksine bölgede merkezi bir devlet olabilmıştır. Onların gücü sadece söz konusu coğrafyada sınırlı kalmamış, Kuzey Suriye'ye hatta Kıbrıs adasına kadar ulaşmıştır.⁷ Peki, böylesine bir etkinin arkasındaki güç nedir? Yaklaşık altı asır Anadolu ve Suriye'ye hâkim olan Hititler, nasıl bir ekonomik yapıya sahiplerdir? Konuyla ilgili yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalar, Hititlerin çok iyi bir idari yapı ile iktisadi organizasyona sahip olduklarını göstermektedir.⁸ İlgili belgeler 1906 yılında Boğazköy'ün keşfinden sonra elde edilmiştir. 30 bin tablet ya da fagmanı aşan vesikalar, Hitit idaresini ve ekonomisini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Boğazköy arşivleri olarak bilinen kaynakları, kral yazıtları, yıllıklar, anlaşmalar, bağış belgeleri, dualar, mitolojik belgeler, mektuplar, dini

³Sipahi, İ., T. (2015). “Anadolu'da Gıda Kültürü'nün 3500 Yıllık Geçmişi”, *Gıda Mühendisliği Dergisi*, (41), 35, 36

⁴Esin, U. (1981). *İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu Ve Güneydoğu Avrupa (G. Ö. 10500-7000) : Doğal çevre sorunu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 42

⁵Ünal, A. (1977). “M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler”, *Belleten*, XLI(163), 423, 424

⁶Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit çağında Anadolu'da Şarap ve Üzüm*, (Birinci Baskı). Ankara : Kavaklıdere Kültür Yayınları, 67

⁷Ersay, A. Reyhan, E., (2001). *Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü İle Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler*, IV.Uluslararası Hititoloji Kongresi'nde sunuldu, Würzburg, 117

⁸Ersay-Reyhan, 2001, 117

metinler, envanter listeleri, fal metinleri oluşturmaktadır. Ayrıca mühürler, kaya anıtları üzerindeki yazıtlar ve tahta tabletler de Hitit çağını öğrenmemizi sağlayan diğer vesikalardır. Fakat burada tahta tabletler günümüze ulaşmadığı için onların sadece varlığını bilmekteyiz.⁹

Hititlerin Anadolu'ya nereden geldikleri konusu tartışmalı olsa da M.Ö. 2000 yıllarında bölgeye yerleşmeye başladıkları düşünülmektedir. Bu süreçten sonra Hititler coğrafyanın verdiği imkânlar çerçevesinde burayı bir tarım merkezine dönüştürmüşlerdir. Dolayısıyla ekonomik güçlerinin büyük bir kısmını tarım oluşturmuştur.¹⁰ Bunlara ilaveten hayvancılık ve savaş ganimetleri Hitit iktisadi hayatının diğer önemli bileşenleri olmuştur.¹¹

Ganimetlerden elde edilen gelirler bir tarafa bırakıldığında, Hititler ekonomide bir düzen sağlamak adına tarım ve hayvancılığa yönelik çağının ilerisinde organizasyonlar kurmuşlardır. Hitit İmparatorluğu'nun geliştirdiği arazi sisteminin, 3000 yıl kadar sonra kurulan Osmanlı İmparatorluğunun "timar" sistemiyle benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.¹² Dolayısıyla bölgeye yerleşen iki kavimin, Anadolu'nun coğrafi şartlarına göre ekonomik sistemler geliştirdikleri aklımıza gelmektedir. Özellikle tarımda uygulanan arazi işletme teknikleri birbirlerine yakın benzerlikler göstermektedirler.

Yukarıda belirtilen Hitit ekonomisinin temel unsurlarından tarım, diğer faaliyetlere kıyasla daha ön plandadır.¹³ Dolayısıyla devlet arazileri, bahçeleri, bağları ve ürünleri yasalarla koruma altına alınarak kontrolü sağlanmıştır. Yani dönemin gıda ekonomisi devlet denetimi altındadır. Çünkü Hitit çağında Anadolu ekonomisi için tarım hayati bir rol oynamaktadır.¹⁴ Özellikle Hitit kanunları tarımın Hitit iktisadi yapısındaki önemi gösteren en değerli vesikalardır.¹⁵ Buna göre kurulan ekonomik sistemde, üreticiler ürettikleri ürünlerden ihtiyaçlarını aldıktan sonra, fazlasını devleti güçlendirmek için saray veya

⁹Alp, S., (1997). *Hitit Mektuplaşmaları*, (Birinci Baskı). İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2

¹⁰Deniz, A., (2015). "Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı", *International Periodical For The Languages, Literature and History Of Turkish or Turkic*, 237

¹¹Ünal, A., (2007a). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri: Hitit ve Çağdaş Topumlarda Mutfak Kültürü*, (Birinci Baskı). İstanbul: Homer Kitapevi, 50

¹²Ünal 2005: 2005: 147; Aktüre, S., (1994). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, (Birinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 141

¹³Ünal, A., (2000). *Hititler- Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*, (Birinci Baskı). İstanbul: Etibank Yayınları, 207

¹⁴Sipahi, 2015: 36

¹⁵Reyhan, E., (2018). "Hitit İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir İnceleme.", Gökçek, L. G., Yıldırım, E., Pekşen, O. (Editörler)., *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, İstanbul: Değişim Yayınları, 282

tapınak depolarına göndermişlerdir.¹⁶ Bu bilgileri Hitit arşiv vesikaları da teyit etmektedir.¹⁷ Dolayısıyla Hitit iktisadi hayatının tarım merkezli oluşturulduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Ancak Hititlerin geliştirdiği tarım ekonomisi çağdaşları Mezopotamya ve Mısır ile karşılaştırılamayacak kadar geri görülmektedir.¹⁹ Yaptığımız araştırmada Hitit devlet idaresinin temelini ilk zamanlardan beri *timar* sistemine benzeyen bir düzenle oluştuğunu gördük. Bu süreçte Eski Devlet zamanında devlet arazileri henüz büyümemişken, savaşlarda ele geçen şehirlerin yönetimi prenslere verilmiştir. İmparatorluk döneminde ise kralların fethettikleri Kargamış ve Halep şehirleri gibi yerleşimlerin, devlete bağlı krallıklar olarak hükümdar oğullarına verildiği görülmüştür.²⁰ Dolayısıyla Hitit vesikalarının özellikleri, araziler üzerindeki mülkiyet anlayışı gibi karmaşık bir meseleyi ayrıntılı araştırmamıza müsaade etmemektedir.²¹ Ancak söz konusu belgelerden Hitit idaresinin ekonomide uyguladığı arazi kullanım politikasının nitelikleri anlaşılmaktadır. Buna göre tarla, bağ ve bahçe gibi belirli ekim alanlarından belirli vergiler alınmakta, toprağı işleyen çiftçiye ise bir takım yükümlülükler verilmektedir. Ayrıca bir takım muafiyetlerle kişilere verilen araziler ve devlete ait topraklar işlevsel ve mekânsal kullanımlar açısından farklılık göstermektedirler.²² Bunlara ilaveten kaynaklar incelendiğinde Hitit devletinin halkını üretime teşvik ettiği ve üretim maliyetleri konusunda da üreticilerin, hükümet tarafından yapılan bir takım kamu projeleri vasıtasıyla desteklendikleri görülmektedir.²³

Hayvancılık meselesinde ise yine Hitit yönetimi, halkı destekleyen bir rol üstlenmektedir. Burada hayvanların barınması, satılması, onlara karşı işlenen suçlar, ticaretteki değerleri ve üretim sahasındaki rolleri kanunlar vasıtasıyla bir kurala oturtulmuştur. Bu kapsamda da yine arazi işletme esaslarıyla benzer şekilde kişilerin özel mülkiyet hakları ve bu hakların korunumu devlet elinde bulundurulmuştur. Ayrıca devletin gücü ve zenginliği elde edilen büyük ve küçükbaş hayvanların sayılarıyla belirlenmiştir.

¹⁶Dönmez, S. (2013a). "Hitit Dönemin'nde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, (6), 822

¹⁷Bilgiç, E., (1947)., "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları", *Belleten*, XI(44), 594, 595

¹⁸Alp, S., (1947b)., "Hitit Kanunları Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V(5)'den ayırmasım, 476

¹⁹Ertem, H., (1970, 25-29 Eylül)., *Çivi Yazılı Metinlere Göre 'Hititlerde Tarla Tarımı'*, VII. Türk Tarih Kongresi'nde sunuldu, Ankara, 84

²⁰Dinçol, A., (1982)., *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi :I.*, İstanbul, Görsel Yayınlar, 56

²¹Ünal, 2005: 146

²²Özcan, K., Karauğuz, G., (2010)., *Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri*, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi'nde sunuldu, Ankara, 581

²³Özcan-Karauğuz, 2010: 586

Hitit kralı II.Murşili'nin bir duasından kurulan bu ekonomik sistem ile hanedanın ülkenin refahı için ekonominin temel unsurlarından bereketli toprak ve hayvan sürüleri ile bunları elde etmek için gereken iş gücünün sonsuza kadar sürmesini bekledikleri anlaşılmaktadır.²⁴

“... Krala, kraliçeye, prenslere ve Hatti ülkesine, sağlık, canlılık, güç, uzun ömür ve gelecekte mutluluk ver, tahıllar, bağlar, meyve ağaçları (?), sığırlar, koyunlar, keçiler, domuzlar katırlar, eşekler, tüm hayvanlar ve insanların sonsuza dek çoğalmalarına izin ver, büyüsünler, yağmurlar gelsin... Hatti ülkesinde her şey büyüsün ve gelişsin...”²⁵

Madencilik meselesinde ise konuyla ilgili bilgiler yine kanun maddeleri, vasallarla yapılan anlaşmalar, dini metinler ve talimatnameler gibi kaynaklardan gelmektedir. İlgili vesikalar bize Hitit ekonomisinde tarım ve hayvancılık ne kadar önemliyse, madenciliğinde aynı ölçüde değerli olduğunu göstermektedirler. Özellikle kralların yaptığı seferler Hitit topraklarında olmayan metalleri temin etmeye yöneliktir. Bu kapsamda Anadolu'nun göbeğinden Babil'e ve hatta Mısır'a kadar güçlerini gösteren Hititler, güçlerini koruyabilmek için madencilikte çağının ilerisinde olmuşlardır. Kuzey Suriye'ye yapılan seferler söz konusu amaca yöneliktir. Dolayısıyla Hititler, dünyada uzun süreli bir uygarlık oluşlarını, temelde tarım, hayvancılık ve madencilikte kurumsallaşmalarına borçludurlar.

Çalışmamızda amacımız Hitit ekonomisindeki kurumsallaşmanın siyasi, dini ve sosyal yönlerini ortaya koymaktır. Dolayısıyla Hititlerin gücünü sağlayan tarım, hayvancılık, madencilik, ticaret ve diğer faktörler ayrı ayrı incelenecektir. Özellikle çalışmanın birinci bölümünde tarım faaliyetinin Hitit ekonomisindeki yeri ve önemine değinilecektir. Burada üretilen ürünler ve fiyatları kısaca belirtilirken, asıl konumuz olan saray, tapınak ve halkın iktisadi hayattaki konumları tespit edilecektir. Bu süreçte sarayın arazi işletme esasları, tapınak arazileri, halkın üretimdeki iş gücüne değinilecektir. Hitit ekonomisinin temelini oluşturan savaş ganimetlerine, savaşlar yoluyla elde edilen vasal devletlerin gönderdikleri hediyeler ile vergiler ve ticaret konuları da irdelenecektir. Ayrıca konu hakkında az veri olmasına rağmen satır aralarında bulunan Hitit vakıf arazilerinin üretimde nasıl bir yere sahip oldukları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonraki bölümlerde ise sırasıyla hayvancılık ve madenciliğin ekonomiye getirileri anlatılacaktır. Hayvanlardan elde edilen ürünler ve fiyatları hangi hayvanların ekonomide faal olarak

²⁴Reyhan, 2018: 283

²⁵CTH377, KUB 24.2 Rs. 12-17; Reyhan, 2018: 283

kullanıldıkları, onlardan alınan ürünlerin ticari değerleri ve üretimdeki yerlerine açıklık getirilecektir. Akabinde hakkında yazılı belgeler bulunmasına rağmen arkeolojik veriler bakımından yetersiz kalan madencilik anlatılacaktır. Burada da madenlerin Hitit ekonomisindeki döngüsü ve önemi belirtilecektir.

Hitit ekonomisinin temel unsurlarına yönelik çalışmalar daha öncesinde tarım, hayvancılık ve madencilik üzerine ayrı başlıklarda yapılmıştır. Burada tarımla ilgili 2011 yılında Esmâ Öz, “*Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım Ve Hayvancılık*” adında doktora tezi çalıştı. Aynı yıl Tuğba Sabuncu tarafından da “*Çivi Yazılı Belgeler Işığında M.Ö. 2. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım*” isminde yüksek lisans tezi hazırlandı. Ayrıca Arif Kumaş tarafından “*Eski Çağ Anadolu’sunda Toprak Tahsisi (Hitit Dönemi)*” başlığıyla 2012 yılında yüksek lisans tezi yapıldı. Bu üç değerli çalışmanın ilk ikisinde Hititler ve Hititlerden önce M.Ö. 2. bin yıl Anadolusunda tarım ve tarım ürünlerine yönelik bilgiler ortaya konuldu. Arif Kumaş’ın çalışmasında ise Hitit toprak tahsisinin esasları ile burada görev alan memurların işlevleri anlatıldı. Hayvancılığa yönelik ise Murat Gümbül “*Çivi Yazılı Belgelere Göre Hitit Toplum Hayatında Hayvan*” başlığıyla 2014 yılında yüksek lisans tezi çalıştı. Burada ise Hitit dünyasındaki hayvanlar ve sosyo-kültürel açıdan yerleri incelendi. Madencilığe yönelik ise Gökhan Çatal “*Antik Anadolu Madenciligi*” adında 2009 yılında yüksek lisan tezi hazırladı. Akabinde Sevgi Dönmez 2013’de “*Hitit Döneminde Anadolu’da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*” adıyla bir doktora çalışması yaptı. Gökhan Çatalın eserinde Anadolu insanın madencilikle uğraşmaya başladığı zamandan itibaren Eski Çağdaki gelişmeleri ortaya konuldu. Sevgi Dönmez ise tezinde Hitit ekonomisindeki madenlerin ekonomik döngüsünü inceledi. Ancak Hitit gücünü oluşturan ekonominin temel unsurlarını doğrudan inceleyen herhangi bir çalışma yapılmadı. Çalışmamızın fikrini oluşturan *Telepinu Fermanı*’daki ekonomik düzenlemeler ve bu düzenlemelerin bozulduğu dönemde Hititlerin yaşadığı olumsuzluklara merakımız elimizdeki bu tezi oluşturdu. Eserin hazırlanışında Hitit yasaları, arazi bağış belgelerine yönelik çalışmalar, talimatnameler ve anlaşma metinlerinin incelendiği eserler, hayvancılık madencilik ve seferleri konu alan çalışmalar kullanıldı. Bu evrede özellikle madencilik bölümünde kalay ve altına yönelik çalışmaların kıt olması, tezin bu bölümünde kaynak eksikliğine neden oldu. Söz konusu eksikliğin giderilmesi için ise dini metinler, askeri seferler, ticari faaliyetleri içeren araştırmalar, krallara gönderilen hediyeler ve vergileri içeren belgeler kullanıldı.

1. BÖLÜM

HİTİTLERDE TARIM

Antik vesikalarda “*Asia Minor*” olarak geçen Anadolu yarımadası, Alp-Himalaya dağlarının genç levhasının üzerinde bulunan hareketli bir kara parçasıdır. Anadolu'nun güneyinde yer alan, Toros dağları, Alp-Himalaya dağlarının parçası olup, kuzeyinde bulunan Kuzey Anadolu Dağları ile batısında bulunan Ege sahillerine dik uzanır. Söz konusu dağ silsilelerinin kapsadığı alan, akarsuların beslediği büyüklü küçüklü çok sayıda verimli vadiler ve ovalar bulundurmaktadır. Arazi şekilleri incelendiğinde, Anadolu'nun batısının engebeli bir yapıya sahip olduğu dikkat çekerken, iç kesimlerinin ise geniş düzlükler barındırdığı görülmektedir. Kuzeyinde Kuzey Anadolu Dağları'nın doğal bir sınır oluşturduğu yarım adanın güneyi, Toros dağları ile sınırlandırılmıştır. Bu gün Çukurova olarak bildiğimiz güney doğu bölgesi ise “*Kilikya*” olarak anılmaktadır.²⁶ Bu özellikleri ile Anadolu, insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri açısından oldukça uygun bir coğrafyadır.

İnsanlığın yerleşik hayata geçişinin ardından tarım, ekonominin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Dolayısıyla ekonomileri tarıma dayalı toplumlar, üretimin düzenini sağlamak adına bir takım uygulamalar oluşturmuş ve geliştirmişlerdir. Aynı durum bir diğer geçim kaynağı olan hayvancılık içinde geçerli olmuştur. Çünkü tarım bir toplum için ne kadar önemli olursa olsun, hayvancılığın da gıda, güç ve ekonomik getiri sağlayan bir faaliyet olarak değeri tarih boyunca değişmemiştir.

Hititlerde toprağın verimli olması aynı zamanda krallığın başarısı olarak görülmüştür. Dolayısıyla ülkenin refah içinde yaşaması buna bağlı olmuştur. Toprak verimliliği meselesi dini olarak da tanrıların memnun edilmesi için gereklidir. Çünkü tanrıların Hitit toplumuna fayda göstermeleri ancak kendilerine zengin adaklar sunulursa gerçekleşen bir durumdur.²⁷ Bu inanç Hitit toplumunun iktisadi hayata ne derece önem verdiğini gösteren en güzel örneklerden biridir.

²⁶Reyhan, E.-Cengiz, T. B., (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, (Birinci Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları, 59

²⁷Reyhan, 2009: 163

Hitit İktisat hayatına yönelik çalışmalarda araştırmacıların temel bilgi kaynakları, arkeolojik ve filolojik vesikalardır. Arkeolojik bilgiler iktisat üzerine genel bilgiler sunarken, filolojik kaynaklar ise sunulan bu verileri daha ayrıntılı incelemeyi sağlamaktadır.²⁸ Özellikle filolojik belgelerden gösterebileceğimiz Hitit kanun maddeleri, konuyla ilgili araştırmaların temelini oluşturmaktadır. Yasaların “*eğer bir adam*” şeklinde başlayan ilk 100 maddesi suçlar ve cezaları işlerken, “*eğer bir üzüm bağı*” şeklinde başlayan ikinci 100 maddesi ise çoğunlukla tarım, hayvancılık ve madencilik mevzularına açıklık getirmektedir.²⁹ Burada Hitit tarım ve hayvancılığı ile ilgili suçlar ve cezalar, işçi ücretleri, madencilik işleri, hayvan ile ürün fiyatları ve ürünlerden söz edilmektedir. Maddeler incelendiğinde Hitit İmparatorluğunun iktisadi hayata ne denli önem verdiği bir kez daha anlaşılmaktadır.³⁰

Vesikalardan anladığımıza göre tarıma uygun araziler tarla, bağ ve bahçe olarak ayrılmıştır.³¹ Buna bağlı olarak bir birlerine yakın arazilere sahip olan kişilerin karşılaşabilecekleri bir takım tehlikeler de mevcuttur. Özellikle Anadolu'nun iklimi gereği kurak yaz dönemlerinde çıkan yangınlar, bölge için muhtemelen en büyük tehlikedir. Yangın tarafından çiftliği, ekinleri, bahçeleri ve bağları yok edilmiş bir çiftçinin hayatı, yıllarca veya sonsuza kadar mahvolabilmektedir. Bu sebeple Hititler, yukarıda da değinildiği üzere söz konusu tehlikelere karşı bir takım önlemler geliştirmişlerdir.³² Özellikle kontrolsüz yakılan bir ateşin ağaç ve bitkilere zarar vermesi büyük bir suç olarak kanunların 105 ve 106. maddelerinde işlenmiştir. Buna göre;

§105 “ [Eğer biri bir ateş] yakarsa ve (kendi) <ateşi> mey [ve] içindeki [bir bağı(2)] içte yakarsa (3), eğer bağlar elma ağaçlarını, dağ elmalarını ya da (4)...(5) [ağaçlarını] yakarsa, bir ağaç için (6) altı şekel gümüş versin, ekini yeniden eksin. Ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır. Ve eğer bir erkek köle <ise>, üç şekel gümüş versin.”³³

²⁸Sipahi, 2015: 36

²⁹Reyhan, E. (2010). “Hitit Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 66

³⁰İmparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*, (Birinci Baskı). (Çev. Özbayoğlu, E). Ankara: İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırma Bölümü, 36-185

³¹Ertem, 1970: 85

³²Taş, İ. (2008). “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 75

³³Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 121, 122

Bu ve benzeri uzun süreli kuraklığa sebep veren durumlarda insanlar ve hayvanları hayatta tutan tahılın başka ülkelerden getirildiği bilinmektedir.³⁴

Hititlerin arazilerini işletmeleri hususuna geldiğimizde ise karşımıza üç farklı unsur çıkmaktadır. Bunlardan ilki sarayın mülkü olan toprakların işletilmesi hususudur. Söz konusu araziler, özel kişilere aşağıda ayrıntıları ile değinilecek olan *şahhan ve luzzi* adı verilen angaryalara karşılık olarak verilir. İkinci unsur ise tapınaklara ve kentlere verilen arazilerin işletilmesidir. Bu durum Hitit toplumunda dini fikirlerin devlet kurumlarına yansımından kaynaklanmaktadır. Son unsur ise kral tarafından şahıslara bağışlanan ya da hediye edilen toprakların işletilmesidir. Burada söz konusu araziler ne kadar dağıtılmış olursa olsun, mülkiyet hakkı kralın elinde bulunmaktadır. Araziler, dönemin ekonomik, idari, askeri ve sosyal şartları gereği bu şekilde paylaştırılmışlardır. Dolayısıyla Hititlerde arazileri kullanma hakkının saraya, tapınaklara ve halka verildiği anlaşılmaktadır.³⁵ Kurulan iktisadi sistem ise Polanyi'nin "*bir imparatorluğun başkentine haraçlar akar, oradan da eyaletlere gider.*" şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere "*yeniden dağıtım sistemi*" ile uyumludur. Çünkü toplanan bütün vergiler ile yapılan angaryalar aslında kıtlık durumlarının önüne geçmek ve olası bir kıtlıkta tüm imparatorluğun insanlarını korumak içindir.³⁶

1.1. Hitit Ekonomisinde Tarımın Yeri

1.1.1. Sarayın Ekonomideki Yeri

Hitit devletinde É.LUGAL yani saray kralın ikamet ettiği yerdir. Devlet işlerinin yürütüldüğü yer ise É.GAL adı verilen bölümdür.³⁷ Sarayın Hitit idari sistemindeki yerine bakıldığında, mahkemelerin yapıldığı, sürgün kararlarının verildiği, kölelerin, işçilerin, çeşitli araç-gereçlerin, hayvanların ve arazilerin dağıtımının yapıldığı, vergi ile haraçların depolandığı bir yer olduğu görülmektedir. Sarayın konumuz açısından önemli olan "*arazi dağıtımı*" işlevine bakıldığında söz konusu arazilerin boş bırakılması ya da ihmal edilmesi durumlarında sarayın tekrar bu arazilere el koyduğu görülmektedir. Ayrıca bu araziler,

³⁴Karauğuz, G. (2006). *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, (Birinci Baskı). Ankara: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 15

³⁵Alparslan, M. (2013). *Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret*, Doğan-Alparslan, M., Alparslan(Editörler). M. Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 507; Demirel-Sevim, 2012: 203; Taş, 2008: 78

³⁶Reyhan, 2018: 313

³⁷Ersoy-Reyhan, 2001: 117

verildikleri kişilerin özel mülkü olmadıkları için, işleten şahısların onları miras bırakma ve satma haklarının olmadığı görülmektedir.³⁸

Kralların Hitit devletindeki konumuna bakıldığında ise, askeri, siyasi ve dini fonksiyonları olan, mutlak otoriteye sahip kişiler oldukları anlaşılmaktadır.³⁹ Hitit krallığının ilk dönemlerinde devlet içerisinde *Pankuş Meclisi* faal olsa da krallar, zamanla kazandıkları zaferlerle elde ettikleri güç yardımıyla bu kurumu devre dışı bırakmışlardır. Siyasi güç alanı genişleyen kralların, dini olarak da güçleri artmış ve Fırtına Tanrısının yeryüzündeki temsilciler haline gelmişlerdir.⁴⁰

Hitit toplumunda Fırtına Tanrısı, toprakların, gökyüzünün ve insanların sahibidir. Tanrı, topraklarının kullanımını ve yönetimini sağlamak için kralı tayin etmiştir. O da tanrıdan aldığı yetkilere dayanarak Hatti arazilerini yönetmiş ve ekilir biçilir alanları istediği şahıslara dağıtmıştır.⁴¹ Söz konusu yetkilerin tanrı tarafından krala verildiğini kanıtlayan bir ritüel metni şöyledir;

*“Ülke Fırtına Tanrısına aittir. O (Tanrı) Labarna’yı idareci yaptı ve O’na Hatti ülkesini (arazilerini) verdi. Birakalım Labarna kendi topraklarıyla birlikte tüm toprakları idare etsin.”*⁴²

Bizans İmparatorluğu, Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu ile benzer durum gösteren toprak sistemine göre, Kral sahip olduğu toprağı kullanmak için haklarını, ilahi bir unsura dayandırmıştır. Bu durum Hititlerde dinin her alanda olduğu gibi zirai işlerde de büyük etkiye sahip olduğunu kanıtlamaktadır.⁴³

³⁸Reyhan, E. (1998). *Hititlerde Toprak Tahsisi*, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 483

³⁹Reyhan, E. (2017). *Hitit Devleti’nde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*. (Birinci Baskı). Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 32-46

⁴⁰Ersoy-Reyhan, 2001: 117

⁴¹Demirel-Sevim, 2012: 203,204

⁴²IBoT I 20, Erkut, S., Reyhan, E. (2012 Ocak). *Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler*, www.actaturcica. Com, (1), 81 http://actaturcica.com/_media/2012-01/iv_06.pdf adresinden alınmıştır; Reyhan, E. (1996). *Ana Hatları ile Hitit İdare Sistemi*, Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi Ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumunda sunuldu, Ankara, 193

⁴³Osmanlı, Selçuku ve Bizans arazi sistemleri ve Hitit arazi sisteminin karşılaştırılması için Bkz. Ünal, 2007a: 62, 63; Ünal, 2005: 144,145

Kralın bir diğere görevi ise başkomutan sıfatı ile ordusunun başında seferlere çıkması idi. Böylece elde ettiği zaferlerle ülkesinin siyasi ve ekonomik gücünü artıracak⁴⁴, dolayısıyla da tanrıdan aldığı yetkileri daha iyi icra edebilecekti.

1.1.1.1. Saray toprakları ile kral topraklarının işletilmesi

Saray topraklarının ekimi ile kralın arazilerinin işletilmesi iki farklı biçimde gerçekleşmekteydi. Burada saraya ait topraklar, tohumlukların ve çalışma süresince beslenme ihtiyaçlarının karşılanması şartı ile halk tarafından ekilir biçilirdi. Kralın toprakları ise Osmanlı'dan bildiğimiz "*Timar Sistemi*" ne benzer şekilde işlenirdi.⁴⁵ Buna göre kral topraklarının mülkiyet hakkı kendisinde kalması koşuluyla işlemesi için bir takım kişilere veriyordu. Ancak sonraki dönemlerde bir takım yasa değişiklikleri sayesinde timar için ayrılan tarlalar kralın izni gerekmeden sahip değiştirmeye başlamıştır.⁴⁶ Hitit kralları ise üretimin devamlılığını sağlama hususunda teşvik edici ve denetleyici bir rol üstlenmişlerdir. Bu durum askeri talimat metinlerinde de oldukça belirgin bir şekilde görülmektedir. Konuyla ilgili bir talimat metnine bakacak olursak;⁴⁷

"... *Tarım işleri konusunda arkasında ol...*"

"... *Ayrıca sebze bahçelerini, kırlardaki bahçeleri kontrol altında tut!*"

"*Onların etrafı çit ile sarılsın...*"

"...*Ayrıca üzüm [bağları] iyi[ce] işlenmiş (ve) bakı[lmış] olsunlar...*"⁴⁸

Hitit krallarının toprak dağılımında izledikleri politika, ekonomik örgütlenmenin düzenini sağlamak için düzenlendiği anlaşılmaktadır. Sisteme göre kral toprakları, hizmet ve haraç yükümlülüklerine karşılık parçalara ayrılıyordu. Büyük arazi parçaları üst sınıftaki önemli kişilere, valilere, rahiplere, saray görevlilerine ve kıdemli komutanlara veriliyordu. Böylece kral, hem topraklarının yönetim sorumluluğunu saraya bağlı düşük otoritelere vererek geniş topraklar üzerindeki idari zorluklardan kurtulmuş oluyor, hem de bu bölgelerden düzenli ve yüklü bir gelir kaynağı sağlamış oluyordu. Ayrıca kral, büyük arazileri yüksek rütbeli kişilere ve tapınaklara vererek, saygın kişilerin sadakatini de

⁴⁴Ersoy-Reyhan, 2001: 118

⁴⁵Halkın iş süresi boyunca ihtiyaçlarını karşılayan görevliye ^{LÜ}AGRIG denilirdi: Ersoy-Reyhan, 2001: 118

⁴⁶Erkut-Reyhan, 2012: 81; İmparati, 1992: 61-69

⁴⁷Özcan-Karauğuz, 2010: 583

⁴⁸CTH 261= *Bir Hitit Kralının Kale Kale Kumandanlarına Emirlerini İçeren Talimat-nâmesi*, Özcan-Karauğuz, 2010: 583

kazanmış oluyordu.⁴⁹ Bunun örneklerinden birini II.Muwattali döneminde Kadeş Savaşı'nı daha yakından yönetmek için başkenti Hattuša'dan Tarhuntašša'ya taşıdığı zaman, yukarı ülkenin idaresini kardeşi Hattušili'ye verdiği dönemde görmekteyiz. Burada yukarı ülkenin idaresi kraliyet ailesinden olan Arnuwanda'dan, II.Muwattali'nin kardeşi III.Hattušili'ye bırakılmış, Hattušili'nin Kaşkalarla yaptığı mücadelelerde başarı göstermesi ve Kadeş Savaşı'nda krala yardımcı olmasıyla da ona yukarı ülkenin idaresi verilmiştir. Böylece buradaki terkedilmiş şehirlerin yeniden iskânı sağlanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla kral bir yandan III.Hattušili'nin krallığa olan sadakatini artırırken, diğer taraftan da ülkenin harap yerlerinin onarılması ile gelir elde etmiştir.⁵⁰ Bu sayede merkezden uzak bölgelerin iskânı sağlanırken, Hitit siyasi ve askeri gücü imparatorluk sınırları içerisinde etkinliğini uzun yıllar koruyabilmiştir.

Toprak tahsisinin yapılmasındaki en önemli nedenlerden biri de kuşkusuz savaş durumunda askeri giderlerin külfetini azaltmaktır. Her an savaşa hazır durumda olmak zorunda olan Hititler, *timar sistemi* sayesinde hem gıda gereksinimlerini karşılamış, hem de savaş zamanlarında askeri giderlerini azaltmışlardır. “Çiftçi asker” uygulamasıyla da savaşçı ihtiyacını gidermişlerdir. Bu durum kuşkusuz Hitit iktisadi sistemi ile siyasi gücünün temelini oluşturmuştur.⁵¹ Böylece yapılacak olan seferlerde devlet hazinesi üzerinden büyük bir yük kaldırılmıştır. Söz konusu sistem geniş topraklara sahip Hititler'in gelir-gider dengesini sağlamada son derece önemli rol oynamıştır.

Hititlerin, Anadolu'da M.Ö. 2. bin yılında uyguladıkları toprak sistemi, sonraki yıllarda Arap Devletleri, Bizans İmparatorluğu, Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da uygulanan toprak rejimleri ile yakın benzerlik göstermektedir. Buna temel neden olarak da, ekonomileri tarıma dayalı devletlerin karşılaştıkları zorlukları ürettikleri ortak bir çözümle aşmaya çalıştıkları gösterilmektedir.⁵²

Yukarıda değinildiği üzere Hitit toprakları, saraya/krala ait mülkün işletilmesi, tapınak arazilerin işletilmesi ve şahıslara verilen toprakların işletilmesi şeklinde üç unsurda

⁴⁹Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Birinci Baskı). İstanbul: Homer Kitapevi, 148

⁵⁰Murat, L. (1996). *Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke Ve Tarihi Önemi*, Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumunda sunuldu, Ankara, 183-185

⁵¹Ersoy-Reyhan, 2001: 118; Reyhan, 1998: 481

⁵²Reyhan, 1998: 481; Demirel, S., Sevim, U. (2012). “Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme”, *Gümüşhane Üniversitesi Elektronik Dergisi*, (6), 202

yapılmaktaydı. Kaynaklardan şahıslara ait toprakların küçük çiftlikler şeklinde işletildiğinin anlatılması, biraz önce değinilen tanrı-kral ilişkisine aykırı gibi görünmektedir. Burada Tanrının, tüm toprakların sahibi olması, onların işletilmesi için kralı vekil yapması ve kralında bu toprakları dilediğine vermesi durumu özel mülkün olamayacağını göstermektedir. Fakat Ahmet Ünal'a göre belki de bu inanç, Hitit kralının toprak üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmek için kurnazca tasarlanmış bir politikadır. Gerçekte kanun maddelerine baktığımızda özel hukukun bir gereği olarak arazi mülkiyeti hakkında düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Ancak bu durum şimdiye kadar sanki arazi satışı şeklindeymiş gibi yanlış anlaşılmış veya doğru yorumlanmamıştır. Ünal'a göre bu durumla ilgili kanunların 168 ve 169. maddelerinde işlenen konu, arazi satımı değil, tarlanın bir komşu tarafından saban çizgisi çizilerek çalınmasıdır.⁵³

1.1.1.2. Ekonomide arazi sistemi

Hitit arazileri “*Timar*” diyebileceğimiz bir sistemle idare ediliyordu. Burada kral tüm ekilir-biçilir arazilerin tek sahibiydi. Ancak Hitit topraklarının işletimi krala, tapınaklara ve şahıslara ait olmak üzere üç grupta ele alınabilir. Söz konusu toprakların krala ait olan kısımları, büyük ve küçük olmak üzere ikiye bölünmüştür. Büyük olan kısımlar yüksek rütbeli kişilere yaşadıkları müddetçe verilirken, küçük olanları ise göçlerle gelen güvenilir kişilere ve kırsal bölgede yaşayan çiftçilere verilmiştir. Bunların karşılığında ise timar sahipleri, arazilerinin gelirin göre Hitit sarayına “şahhan” bedeli ve ardından her türlü ihtiyacını karşılamak koşulu ile asker ve at arabası sağlamışlardır. Timar sistemi ile Hititler, tarımla uğraşan vatandaşlarını orduya dâhil ederek “*çiftçi asker*” uygulamasını benimsemişlerdir. Bu durum Hititlerin ekonomisinin büyük oranda tarıma dayalı olduğu düşünüldüğünde gayet doğaldır. Ayrıca Hitit arazi sisteminin ekonomik getirilerinin yanında tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi askeri getirileri de vardır.⁵⁴ Burada dikkat çeken bir nokta ise arazi bağışlarının kadınlara da yapılıyor olmasıdır.⁵⁵

Filolojik belgelerde bağışlanan arazilerin içerik kayıtlarının tutulduğu görülmüştür. Timar sınırları içerisinde bulunan evler ile ailelerin sayısı, ailelerin ne kadar üyesinin olduğu, tarlaların, bahçelerin ve bağların ölçüleri ayrıntılarıyla yazılmıştır. Buradaki

⁵³Ünal, 2005: 144; Ünal, 2007a: 63

⁵⁴Ersoy-Reyhan, 2001: 124, 125; Aktüre, 1994: 142, 143; Sevinç, F. (2008, Mayıs). “Hititler’in Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 20

⁵⁵Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 142

kayıtlarda timar sahibinin ölmesi durumunda işlettiği toprakların varisine miras kalmayıp, tekrar devletin eline geçtiği anlaşılmıştır.⁵⁶ Ayrıca Hititlerde timar yoluyla toprak sahibi olmanın yanında bir de ekilemeyen bir araziye ekilir hale getirerek, satın alarak ve bağış, miras ya da başka yollarla mülk hakkını almak suretiyle arazi sahibi olduğu görülmüştür. Bu durum kanunlarada yansımış ve belirli arazi fiyatları oluşturulmuştur.⁵⁷

§ 185 “Bir IKU (2) bağın bedeli bir mina gümüş <tür>⁵⁸”

Hititler de arazi mülkiyeti ile ilgili vesikalar incelendiğinde, tarlaların konumu, sınırları, boyutları, ekilebilir olup olmamaları, ne kadar mahsul verdikleri gibi niteliklerin kadastrolarının yapıldığı da tespit edilmiştir. Ele geçen metinlerden birinde bir takım yerleşim yerlerinde bulunan gayri menkullerin niteliklerinin kayıtlarının tutulduğu görülmüştür.⁵⁹

“Haštera köyünün yolunun sonunda bir tarla... kadar ölçek ürün verir. Bay Úsalla'ya aittir. Uzunluğu 240, genişliği 63 kulaçtır(?). İkincisi(?) uzunluğu 190, genişliği aynı. Auriya Dağı'nda bir tarla. 6 ölçek ürün verir. Bay Papparzina'nındır. Uzunluğu 157, genişliği 30 kulaçtır(?). İkincisi(?) uzunluğu aynı, genişliği 20. Hatiš köylülerinin hemen karşısında bir tarla. Ürününden bir şey gösterilmemiştir. Uzunluğu 230, genişliği 60 kulaçtır (?). İkinci (?) uzunluğu (ve) genişliği de aynı. Hukuki durumu müşterek(tir)(?). Yol üstünde 5 ölçek ürün veren bir tarla. Duwašteli'ye ait. Uzunluğu 200, genişliği 45 kulaçtır(?)⁶⁰”

Söz konusu belgelerde, Hititlerde de tıpkı Osmanlılardaki gibi mülk kanunlarını zora sokabilecek “yolun sol tarafından başlayıp orman sınırına kadar uzanır” şeklindeki ifadelerden kaçınılmıştır.⁶¹

Yukarıdaki kadastro metininden de anlaşılacağı üzere Hititler üretim konusunda çok hassastılar. Arazilerinin her santiminin kaydını tutan Hititler, üretimde çalışacak işçilerin sayısını ölçmek için de, yerleşim yerlerinde nüfus sayımı yaparak kayıtlar tutmuşlardır.⁶² Buna en büyük kanıt ise Maşat Höyük'te keşfedilen vesikalardaki şahıs, ev ve insan

⁵⁶Aktüre, 1994: 142

⁵⁷Bilgiç, 1947: 596; İmparati, 1992: 171

⁵⁸Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 171

⁵⁹Taş, 2008: 78; Ünal, 2005: 147; Ünal, 2007a: 70,71

⁶⁰KUB VIII 75+IV 1-13, Taş, 2008: 78

⁶¹Ünal, 2007a: 70

⁶²Ünal, 2005: 147; Ünal, 2007a: 71

listeleridir.⁶³ Hititlerde nüfus sayımları genelde hatalı sayılsa da araştırmacılara göre Hitit dönemiyle çağdaş uygarlıkların başkentleri ortalama 30.000 kadar nüfusa sahiptir. Bu sayı Hattuša için de geçerlidir.⁶⁴

1.1.1.3. Arazi vergileri

Hitit yasalarında tımar olarak dağıtan arazilerden alınan vergilere *šahhan* ve *luzzi* denilmektedir. Bunlardan ilki verilen araziye karşılık devlete ödenen vergidir. İkincisi ise sahip olunan araziye karşılık yolların, köprülerin, tapınakların ve askeri tesislerin bakımı gibi ücretsiz olarak yapılan zorunlu hizmet uygulamalarıdır.⁶⁵ *Šahhan* devletin ihtiyacı olan ekonomik geliri karşılarken, *luzzi* ise devletin masraflardan tasarruf etmesini sağlamaktadır. Özellikle merkeze uzak yerlere yapılacak yatırımları düşünürsek devlet, hem hazineye fazladan yük olabilecek yol ve işçilik masraflarından tasarruf etmiş, hem de hizmet edilecek yerlere gönderilen malzemelerin yağma edilmesinden doğabilecek zararlardan kurtulmuştur.

Luzzi bazı istisnai durumlar dışında tüm Hitit vatandaşlarının yapması gereken bir zorunluluktur.⁶⁶ Ancak Hitit kanunlarının 50. ve 51. maddelerinde kutsal kentler olan Arinna, Nerik ve Zippalanda da bir takım kişiler, ev halkları ile beraber bu yükümlülükten muaf tutulmuşlardır. Fakat 51. maddede bu durum bir değişime uğrayarak söz konusu kişilerin tüm ev halkı yerine sadece “*evinin*” muaf olduğu söylenmiştir. Burada vergi muafiyeti uygulanan kişinin hissedarının herhangi bir muafiyetinin olmadığı da belirtilmiştir.⁶⁷ Ayrıca Arinna şehrinde III.Hattušili'nin krallık döneminde güneş tanrıçasına armağan edilen kölelerin ve cariyelerin zorunlu oldukları angaryalar kaldırılmıştır.⁶⁸

⁶³Alp, S. (1979 11-15 Ekim) *Maşat Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri*, VIII. Türk Tarih Kongresinde sunuldu, Ankara, 172, 173

⁶⁴Macqueen, J.G. (2015). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Dördüncü Baskı). Ankara: Arkadaş Yayınevi, 106

⁶⁵Reyhan, 1998: 482; Ersoy-Reyhan, 2001: 125; Kınal, 1991: 142; Reyhan, 1996: 207

⁶⁶Kınal, 1991: 143

⁶⁷İmparati, 1992: 69-71

⁶⁸Reyhan, 2018: 303

“Büyük kral Tabarna cariyelerin ellerini değirmen taşından, kölelerin ellerini (zahmetli) işlerden aldı... Onları Arinna'nın güneş tanrıçasının tapınağına teslim ettim ve onları gök(yüzi) altında hürriyete kavuşturdum...”⁶⁹

Luzzi yükümlülüğünü yerine getirip getirmeme hususunda asillerin durumuna yönelik herhangi bir kayıt yoktur.⁷⁰ Ancak kanunların 52. maddesinde asillerin kölelerinin zanaatçılarla aynı oranda toprak sahibi olduğu ve *luzzi*'yi yerine getirmeleri gerektiği vurgulanmıştır.⁷¹ Bu da bize asillerin de halktan ayrılmayarak, vergi yükümlülüklerini yerine getirdiklerini göstermektedir.

Vergiler ise bazı devlet memurları tarafından toplanarak “*Mühür Ev*”lerine (depo) depolanmaktadır. Buradaki yıllık vergiler devletin kutlamak zorunda olduğu belirli dini törenlerde, kralın mükellef olduğu harcamaların karşılanmasında da kullanılmıştır.⁷²

Şahhan ve *luzzi*'yi genel olarak değerlendirirsek, Hititlerin arazilerine uyguladıkları ekonomik sistemin, Osmanlı toprak sistemine benzerliğinin olduğu söylenebilir.⁷³ Osmanlılarda tıpkı Hititlerin *şahhan* yükümlülüklerinde olduğu gibi “*miri arazi*” olarak verilen topraklardan 1/10 oranında arazinin mahsulünden “*öşür*” adı altında vergi alıyordu.⁷⁴ Burada da arazinin mutlak sahibi devlet ve sultandı. Hititlerdeki *şahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinde olduğu gibi bu topraklar da, satılamaz ve miras bırakılamazdı.⁷⁵ Osmanlı arazi kanununun üçüncü maddesinde de miri arazilerin, mülki haklarının Devlet-i Aliye ait olduğu, işletilmek üzere köylülere tuğralı tapu ile verildiği görülmektedir. Maddenin devamında arazileri içeren tarla, çayır, yaylak, kışlak ve kuru gibi alanlar sayılmaktadır.⁷⁶

Hitit vesikalarında yukarıda adı geçen vergi türleri ile bağlantılı olarak arazi sisteminde *LÚ ILKU* ve *LÚ GİŞ TUKUL* ifadelerine rastlanılmaktadır. *ILKU(M)* ifadesi bir nevi “*timar*” ya da “*zeamet*” olarak kabul edilmiştir. Kelimenin kökeni ise Babil devletine dayanmaktadır. Lügatda ve birçok eserde geçtiği haliyle *ILKU(M)* bir kimsenin yüksek bir

⁶⁹I. Hattuşili'nin “*Orta Anadolu'da, Güney ve Güneydoğu'da Yaptığı Seferlerde Kazandığı Başarılar*” metni için Bkz. Alp, 2011: 65,66; Reyhan, 2018: 303

⁷⁰Kinal, 1991: 143

⁷¹Imparati, 1992: 71

⁷²Reyhan, 2009: 159-169

⁷³Ünal, 2007a: 62,63; Sevinç, 2008: 21

⁷⁴Cin, H. (1978). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, (Birinci Baskı). Ankara: Yenigün Matbaası, 69

⁷⁵Ünal, 2007a: 63

⁷⁶Cin, 1978: 67, 68

makamdan aldığı araziye karşılık, makama sunacağı vergi ve hizmettir.⁷⁷ LÚ *ILKU* ise verilen arazinin sahibi/çiftçi olarak tanımlanmıştır.⁷⁸ Bu tanımlar dikkate alınarak *ILKUM* ve *şahhan* terimleri bir biri ile bağdaştırılmış, *şahhan*'ın, LÚ *ILKU*'un yükümlü olduğu “*timar hizmeti*” olduğu düşünülmüştür.⁷⁹ *ILKU* topraklarının yapısına bakıldığında, yapı itibarı ile Osmanlılardaki sipahilerden daha yüksek memurlara verilen zematlerle benzediği görülmüştür.⁸⁰ Günbattı'ya göre oluşturulan bu sistem, sınırlarını genişleten Hititler'in, nüfusunun da artması ile devletin bütünlüğünü sağlamak için kurmuş olduğu idari, askeri, sosyal ve ekonomik zorunluluktur. Bu haliyle Hitit arazi sistemi, kendisinden sonraki devirlerde kurulan Arap devletleri ve Selçuklu devletindeki “*ikta*” ile Osmanlı İmparatorluğundaki “*timar*” sistemlerinin prototipi olmuştur.⁸¹

LÚ ^{GIŞ}TUKUL'un anlamı ise tartışmalı olup, neyi ifade ettiği hususunda iki farklı yorum yapılmıştır. Bunlardan birinde ^{GIŞ}TUKUL'un “*silah, topuz*” anlamlarına dayanılarak “*silahların adamı, asker*” şeklinde askeri işlevlerle alakalıymış gibi çevrilmiştir. Tapınak ve kült envanterlerinde de “*topuz*” anlamında kullanıldığı görülmüştür. Ancak bu anlama karşı olanlar, kelimenin “*alet*” anlamı üzerinde durarak zanaatçıları işaret ettiğini belirtmişlerdir. Söz konusu haliyle LÚ ^{GIŞ}TUKUL zanaatkârı ifade etmektedir. Erkut'da LÚ ^{GIŞ}TUKUL'un, arkeolojik bulgular ile çivi yazılı metinler rehberliğinde silah olarak kullanılan “*kargı*” olabileceğine ilaveten, ilgili vesikalarda zanaat sahiplerinin sembolü olarak kullanıldığını söylemiştir.⁸² Reyhan'da LÚ ^{GIŞ}TUKUL'un tanımını “*zanaatkar, çiftçi, silah-araç adamı*” olarak vermiştir. Bu tanımlar LÚ ^{GIŞ}TUKUL'ların askeri mesleklerinin dışında sivil meslekleri de yaptıklarını göstermektedir.⁸³

^{GIŞ}TUKUL'un silah anlamında kullanıldığını gösteren kayıt, sonbahar bayramı kutlamalarını ve bu sırada sergilenen oyunları içermektedir.

“*Gençler ikiye ayrılırlar ve adlandırılırlar. Yarısi “Hattililer” diğer yarısi “Maşahılar” (diye) bağıırır. Hattiler bronz ^{GIŞ}TUKUL tutarlar ve kavgaya vuruşurlar*”

⁷⁷Günbattı, C. (1991). “Eski Babilde Tımar ve Devlet Arazisinin Tahsisisi Hakkında Bazı Görüşler”. *Bellekten*, LV(212), 2

⁷⁸Reyhan, 2018: 291

⁷⁹Reyhan, 1998: 482

⁸⁰Ünal, 2005: 144, 145

⁸¹Günbattı, 1991: 2

⁸²Sevinç, 2008: 27; LÚ ^{GIŞ}TUKUL'un anlamlarının farklı tartışması için Bkz. Erkut, S. (1990a). *Hititçe LÚ ^{GIŞ}TUKUL Hakkında*, X. Türk Tarih Kongresinde sunuldu, II, 511, 513

⁸³Reyhan, 2018: 290, 291

(taşırılar) Maşalular ise ^{GIŞ}TUKUL tutar ve kavgaya tutuşurlar, Hattililer onlara galip gelir ve (Maşalıları) tutsak alırlar.⁸⁴”

^{GIŞ}TUKUL, tanrıları tasvir eden metinlerde ise tanrı elindedir. İlgili metnin 17. ve 20. satırlarının tercümesiyle şöyledir;

“ Tanrı ZA.BA4.BA4: Ayakta duran gümüş erkek heykeli sağ elinde ^{GIŞ}TUKUL tutar, sol elinde kalkan.⁸⁵”

Hitit sarayının arazi dağılımı yapmasındaki en önemli nedenlerinden biri üretimin devamlılığının yanında, hazineyi askeri giderler konusunda rahatlatmaktı. Yani devlet araziye bir kişiye işletmesi için verirken, karşılığında ondan asker temin eder, masraflarından da arazi sahibini sorumlu tutardı. Dolayısıyla ^{LÚ}ILKU ve ^{LÚ}GIŞTUKUL, bilim adamlarınca devlete karşı yükümlülükleri nedeniyle “*tumar arazilerini işleyen köylüler*” şeklinde tanımlanmışlardır.⁸⁶ Bu durum Ünal tarafından Osmanlılar ile mukayese edilerek ^{GIŞ}TUKUL adamlarının Osmanlı sipahilerine benzediği vurgulanmaktadır.⁸⁷

Hitit kanunlarının 40. ve 41. maddelerinden görüleceği üzere ^{LÚ}ILKU ve ^{LÚ}GIŞTUKUL görevlilerinin ortaklaşa hareket ettiği anlaşılmıştır. Burada ortaklar kendilerine verilen toprakları işleyebilmişler ve bir birlerine devredebilmişlerdir.⁸⁸ Toprak sahiplerinin kaçma, ölme veya topraklarını terk etmesi gibi durumlarda ortaklardan biri hayatta ise toprağı işlemeye devam edebilmiştir. Ancak ortakların her ikisi de yok olmuşsa o zaman toprağı işleyecek kişiler devlet tarafından atanmıştır.⁸⁹ Konuyla ilgili kanunların 40. maddesinde bir ^{GIŞ}TUKUL adamının kaybolması halinde, toprakların durumundan bahsedilmektedir.

§40 “Eğer bir za[naatçı](1) kay]bolursa(2) <ve>bir ILKI (3) adamı <ona> ortak olmuş (4) <ise> ve (5) ILKI adamı derse: ‘bu benim zanaat (6) hakkım<dır>, ama (7) bu benim şahhan <ımdır>; o zaman zanaatçının ekin alanlarını mühür altında (8) elde eder ve zanaatçı hakkını elinde tutar ve şahhan’ı ifaya dev[am] eder. [Ama] eğer zanaatçı hakkını reddetse (9) o zaman zanaatçının (10) ekin alanlarını boş ilan

⁸⁴KUB XVII 35 III 9-14, Erkut, 1990a: 512

⁸⁵KUB XVII 35 III 17-20, Erkut, 1990a: 512

⁸⁶Reyhan, E. (2009) “Hititlerde Devlet Geliri Depolama ve Yeniden Dağılım”, *Akademik Bakış*, 2, (4), Ankara, 159; Sevinç, 2008: 27

⁸⁷Ünal, 2007a: 63

⁸⁸Ünal, 2007a: 63

⁸⁹Reyhan, 1998: 483; Ünal, 2007a: 64

eder[ler] (11). Ve kent adamları (12) onları işlerler. Eğer (13) kral bir sivil tutsak (14) verirse, o zaman ona ekin alanları tahsis edilir (15) ve o zanaatçı olur(16).⁹⁰ ”

Kanunların 41. maddesinde ise yukarıdaki kaybolma olayının bir *ILKU* adamının başına gelmesi durumunda yapılacaklar belirtilmiştir. İlgili yasada da zanaatçı⁹¹ tıpkı 40. maddede *ILKU*'nun yapabildiği gibi topraklarını reddetmezse, *ILKU*'ya ait toprakları mühür altına alarak işlemeye devam edebilmiştir. Ancak haklarını reddederse *ILKU* adamına düşen arazi payı sarayın eline geçmiştir.⁹² Burada dikkat edilecek hususlar ^{GIŞ}TUKUL adamlarının arazileri boş kaldığında şehir adamlarına geçerken ^{GIŞ}*ILKU* adamlarının topraklarının saray tarafından alınmasıdır. Birinci durum Osmanlılardaki çift-bozan durumuyla benzerlik göstermektedir. Osmanlılarda da köylüler topraklarını bıraktıktan sonra bir süreliğine geri dönmezlerse arazileri başkasına verilir.⁹³ Ancak Hititlerde bu, muhtemelen topraklara yeni kişiler tahsis edilene kadar geçerlidir. İkinci durum ise saraydan gelen toprakların sarayın kontrolünde olmasından kaynaklanmaktadır.⁹⁴

Hititlerde devlet ve kurmuş olduğu arazi sistemiyle ilgili buraya kadar verilen bilgiler, Mezopotamya uygarlıkları ile de büyük benzerlik göstermektedir. Burada özellikle Mezopotamya'nın hukuki-iktisadi kaynakları incelendiğinde, uygulamaların ilk olarak Sümerlerde başladığının ve daha sonra Babil ve Asurlarda bir sisteme oturtularak, iktisat sisteminin temellerinin atıldığı görülmektedir. Vesikalardan öğrenildiğine göre Mezopotamya uygarlıklarında da arazi, özel mülkiyet olarak satılmıyor ve toprağın işletilmesi ile denetlenmesi devlet eli ile yapılıyordu. Kanun maddelerinde, talimat namelerde, resmi yazışmalarda tıpkı Hitit kanunları ve diğer vesikalarda olduğu gibi üretimin devamı hususunda bir takım kurallar konuluyordu.⁹⁵ Burada Hitit devletinin sadece vergi toplayıp, topluma bir takım angarya zorunlulukları yükleyip, karşılığında hiçbir şey vermeyen bir yönetim sistemi benimsemediğini belirtmekte yarar görüyoruz. Eski Devlet Dönemi'nden kalan bir sosyal hukuk vesikasından anladığımıza göre kralın da halkına karşı sorumlulukları vardı. İlgili metinde geçen ifasde şöyledir;

⁹⁰Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 59-61

⁹¹Buradaki “zanaatçı” dan kasıt ^{GIŞ}TUKUL' dur. Bkz. Reyhan, 1998: 483

⁹²İmparati, 1992: 61-63

⁹³Ünal, 2007a: 64

⁹⁴Reyhan, 1998: 483

⁹⁵Bilgiç, 1947: 594-595; Eski Babil'de arazi tahsisi için Bkz. Günbattu, 1991: 3-5

“Onların eline ekmek ver; hasta olana yardım et, ona ekmek ve su ver. Sıcaktan bunalmışsa onu serine, soğuktan üşümüştse onu sığağa götür... Aç olana ekmek, (hastaya) merhem, çıplağa giysi ver!”⁹⁶

Yukarıdaki vesikadan da görüleceği üzere Hitit kralları halkının zor durumda yanında olan hükümdarlardır. Dolayısıyla Hitit yönetiminin halkını ezen bir politika benimsediğini düşünmek yanlış olacaktır. Buradan hareketle halkın ve kralın birbirlerine karşılıklı fayda sağladıkları anlaşılmaktadır.

1.1.1.4. Ekonomide yüksek dereceli memurların durumu

Yüksek dereceli memurlar olarak tanımladığımız görevliler, idari ve bürokratik merkezlerde etkili olup, yargı, vergi işleri, üretim organizasyonları, kamu binalarının bakım ve onarımından sorumlu kişilerdir. Metinlerde en çok rastlanan unvanlar ise *BEL MADGALTI*, *EN KUR^{TI}* ve *(LÚ)MAŠKIM.URU^{KI}*’dir.⁹⁷ Burada askeri vali olarak tanımlanan *BEL MADGALTI*, tarım organizasyonunda kraliyet ambarlarından çiftçilere tohum dağıtılmasını, hasat dönemlerinde tarlaların biçilmesini ve ürünlerin tekrar kraliyet ambarlarına getirilmesini sağlaması bakımından önemli bir yere sahiptir. *BEL MADGALTI*’ye ilaveten kaynaklarda tahıl ürünlerinin dağıtımını yapan *LÚAGRIG*’lerde geçmektedir. Ancak bazı yöneticilerinde bu işi yapmakta olduğu bilinmektedir.⁹⁸ Söz konusu görevliler saray tarafından denetlenmiş, işlerinde aksaklık yaptıkları belirlendiğinde hesap sorulmuştur.

“İşte bak, Pulli, Kašipura şehrinden bana (şöyle) yazdı: Sürülmüş olan bu Tapiqqa ve Taħaşara şehri (tarlaları) için Ħimuili tohum vermedi. Tohum yok. Sen Ħimuili bu tohumlar için söz verdin. Şimdi Tapiqqa şehrinde tohumlar ekildi. Anziliġa, Ħariġa ve Ħaninqaġa şehirlerinde de (ekildi.) Diğer tohumları nereye verdin?”⁹⁹

Metinden anlaşılacağı üzere yüksek rütbeli memurlar Hitit kralı tarafından sıkı denetime tabi tutuluyordu. Dolayısıyla krala direk olarak rapor sunuyorlardı. Bu yüzden söz konusu memurların Hitit ekonomisine zarar vermelerini önlemek için rapor hazırlama ve hesap denetleme sistemleri geliştirilmiştir. Buna göre hazırlanan her raporda envanter

⁹⁶Dinçol, 1982: 58

⁹⁷Burada askeri vali olarak tanımlayabileceğimiz *BEL MADGALTI* sınır bölgelerinde görev yapar, kraldan aldığı emir doğrultusunda vergi tahsili ve surların bakımıyla ilgilenirdi. *BEL MADGALTI*’nin yanında sivil vali olarak gösterebileceğimiz *EN KUR^{TI}* ise aynı vergilerin toplanmasından sorumlu idi. Son orak *(LÚ)MAŠKIM.URU^{KI}* kasaba ve civarındaki yerlerden vergi toplayan bir kaymakam rolündeydi; Konuyla ilgili Bkz. Sevinç, 2008: 16; Ünal, 2005: 146; Yakar, 2007: 46, 47; Reyhan, 1996: 203, 204

⁹⁸Karauğuz, 2006: 14, 15

⁹⁹Karauğuz, 2006: 15

listeleri, bağış belgeleri, gelir raporları, satış sözleşmeleri, resmi yazışma giderleri, atölyelere verilen hammaddeler, kişisel kullanım için verilenler, taşıma belgeleri ve kişilerin mülkü olan kumaşlara kadar ayrıntılı bilgi verilmiştir.¹⁰⁰

Hitit devletinde geniş yetkilere sahip yüksek rütbeli memurlar, fetihler sayesinde veya yetkilerini kötüye kullanarak da geniş topraklara sahip olabiliyorlardı. Devlet açısından tehlikelere yol açabilecek böyle durumlarda Hitit kralları bir takım önlemler almak durumunda kalmışlardı. Özellikle arazi bağışladıkları kişilere verdikleri yetkilerin belirli oranda kalmalarına dikkat etmişlerdir. Örneğin çok fazla mülk bağışlanan kişilere aynı yerden toprak verilmemiştir. Çünkü aynı yerlerde çok fazla toprak elde eden kişilerin, ilerleyen zamanlarda devlet için büyük bir güç odağı oluşturması, devleti büyük sıkıntıyla karşı karşıya bırakabilirdi. Konuya emsal teşkil eden Şahuruwa'ya devlet, farklı yerlerde mülk edinmesine müsaade etmiştir.¹⁰¹ Aksi durum düşünüldüğünde devlet içerisinde çıkacak farklı siyasi güçler İmparatorluğun birliğini tehlikeye atabilirdi. Söz konusu unsurun en güzel örneği Telepinu fermanında anlatılmıştır. Konuyla ilgili Telepinu Fermanı'nda prensin suç işlemesi durumunda ailesine ve hizmetkârlarına zarar verilmeyip, sadece onu cezalandırmak gerektiği belirtilmiştir. Buna gerekçe olarak da, “*Büyük Adamlar*” olarak nitelendirilen saray oğlanlarının başı, zıpkıncılar başı ve şarabın başı gibi yüksek dereceli devlet memurlarının onların topraklarını istemeleri gösterilmiştir. Dolayısıyla bu memurların söz konusu kişilerin öldürülmesi için entrikalar çevirdikleri anlatılmıştır. Telepinu'da devletin eski kaosu dönemlerinin tekrar yaşanmasını engellemek ve bu kişilerin güçlenmelerini önlemek için asiller meclisine, suçu işleyen rütbesine bakmaksızın cezalandırma yetkisi vermiştir.¹⁰²

Yazılı kaynaklardan anlaşılacağı üzere alınan tüm önlemlere rağmen yetkilerin kötüye kullanımına karşı konulamamıştır. Özellikle merkezden uzak yerlerde denetimin zor olması, bölgeye atanan devlet memurlarının başına buyruk hareket etmelerine neden olmuştur. Konuya III.Hattuşili' veya IV.Tuthalia dönemlerinde Meskene-Emar'da görev yapan yüksek dereceli bir memura, kral tarafından gönderilen bir mektup en güzel örneği teşkil etmektedir. Söz konusu yönetici, idare ettiği topraklarda bir kişinin varlığına el koymuş ve başka bir kişiye vermiştir. Ayrıca başkasına da *şahhan* ve *luzzi* yükümlülüğü

¹⁰⁰Dönmez, S., (2014)., “Hititler Döneminde Askeri ve Siyasi Faaliyetlere Bağlı Metal Dolaşımı”, *History of Studies International Journal of History*, (6), 62

¹⁰¹Reyhan, 1998: 486; Reyhan-Cengiz, 2015: 84

¹⁰²Alp, S. (2011) *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Kaynaklar*, (Yedinci Basım). Ankara: TÜ-BİTAK Popüler Bilim Kitapları, 62

koymuştur. Durumu işiten kral da, hemen görevliyi uyararak el koyduğu mülkü sahibine vermesini ve haksız yere koyduğu vergileri kaldırmasını istemiştir.¹⁰³

Son olarak Hitit kralları, yüksek dereceli memurlarının, kral tarafından bir takım yükümlülüklerden muaf tutulan kutsal kuruluşlardan gelir elde etmelerini engellemeye çalışmışlardır. Böyle bir durumda tanrının yolsuzluk yapan kişileri cezalandıracağı vurgulanmıştır.¹⁰⁴

1.1.1.5. Tarım

Tarım sözlük anlamıyla “*Bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesi, kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanması, ziraat.*” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁵Eskiçağ insanların tarımla uğraşmaları, temel besin maddesi olarak et yemekten çok, toprak mahsulleri tüketmelerine sebep olmuştur.¹⁰⁶ Dolayısıyla tarım başlıca geçim kaynağı olarak görülmüştür.

Anadolu yarımadasının coğrafi özelliklerine baktığımızda Mezopotamya’daki gibi geniş tarım alanlarına sahip olmadığını görürüz. Ayrıca eskiçağlarda kurumuş toprağı beslemek için su kanalları açma olanakları da yoktur. Mevsimsel olarak ise günümüzde olduğu gibi antik çağlarda da kışlar uzun geçerken, yazlar kısa geçmektedir. Bu imkânlar nedeniyle Anadolu toprağındaki ürünler, çok zahmet harcanarak yetiştirilmelerine rağmen az hasat vermekteydi. Buna ilaveten bölgede küçük ve büyük ölçüde kuraklık dönemleri de tarımsal üretimi olumsuz yönde etkiliyordu.¹⁰⁷ Özellikle yaz aylarında kuru ve susuz ırmakların olması sebebiyle toprak, sulanmaya uygun değildi. Yılda ortalama yağış miktarı 500 mm veya daha azdı. Bunlara ilaveten eskiçağda karın toprağı uzun süre kaplaması, kışların daha soğuk geçmesine neden olmaktaydı.¹⁰⁸ Tarım yapmaya müsait topraklar ise, çayırliklar, yemişlikler, tarlalar, bağlar, meralar ve bostanlar olarak gruplandırılabilir.

Anadolu’da bulunan önemli akarsuların akımları da düzenli değildi. Dolayısıyla Akarsular uzun mesafe sulamalarda da kullanılamamıştır. Yani Anadolu tarımı, çoğunlukla

¹⁰³Reyhan, 1998: 487

¹⁰⁴Reyhan, 1998: 488

¹⁰⁵http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59e116487cb102.59081252 adrsinden 13.10.2017 tarihinde alınmıştır.

¹⁰⁶Erkut, S. (1990b). “Hititlerde Tuz ve Kullanımı”, *Bellekten*, LIV(209), 1

¹⁰⁷Sipahi, 2015: 37

¹⁰⁸Bryce, T. (2003) *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Birinci Baskı). Ankara: Dost Kitapevi, 89

kuru tarım yöntemi ile yapılmıştır. Bu sistem yağışlara bağlı olarak, sulamanın yeterli olmadığı bölgelerde gerçekleşmiştir.¹⁰⁹ Tıpkı günümüzde bazı bölgelerde olduğu gibi, geçmişte de Anadolu insanı tarımsal üretimi artırmak için yağmur duasına çıkmıştır.¹¹⁰

Anadolu'nun buraya kadar sayılan özelliklerine baktığımızda, Hitit ekonomisinin hayvancılık, madencilik, zanaatkarlık, bağ ve bahçeciliğin yanında çoğunlukla tarıma dayalı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Hititler ve diğer Anadolu uygarlıklarının bölgede yaptığı tarım, arazi şartları nedeniyle diğer ön Asya ülkelerine göre oldukça düşüktür.¹¹¹ Araştırmacılar bu dönemde tarımın getirisinin bir yılda 1 acre¹¹² alandan yaklaşık 7 bushel¹¹³ olduğunu hesaplamışlardır. Bu hesaba göre Hattuša'nın 40.000 acre olduğu düşünülerek, tarımdan elde ettiği yıllık ürünün getirisi yaklaşık 280.000 bushel olarak tahmin edilmiştir.¹¹⁴

Hitit ekonomisinde ziraatın birinci dereceden önem taşıdığı Hitit kanunlarında da açık şekilde görülmektedir.¹¹⁵ Ele geçen kanunların en eski örnekleri, M.Ö. 1650 dolaylarına tarihlenen 200 maddelik paragraflar halinde, Eski Hitit devrine aittir. M.Ö. 1200'lerde ise metinler yeniden düzenlenmiştir. Yasaların içerikleri ise arazilerin işletilmesi, kiralanması; tarım için kullanılan hayvanların ve araç-gereçlerin fiyatları ile kiraya verilmesine yöneliktir.¹¹⁶ Burada timarlara bölünen Hitit topraklarındaki tarım alanları, bahçeler ve bağlar hakkındaki hukuki durum açıklanmaktadır.¹¹⁷ Söz konusu maddelerde tarım için hayati önem taşıyan, ev, erzak ambarları, bağlar, meyve ağaçları ve tarlaların korunması ile ilgili maddelerin sıklığı Hititlerin tarıma ne derece önem verdiğinin göstermektedir.¹¹⁸ Buradan hareketle halkın çiftçi köylülerden oluştuğu düşünülebilir.¹¹⁹ Ayrıca kaynaklarda yukarıda adı geçen ziraat faaliyetlerinin yanında incir veya temini için zeytin yetiştiriciliği yapıldığı da anlaşılmaktadır.¹²⁰ Konuyla ilgili en güzel örnek Hitit

¹⁰⁹Reyhan-Cengiz, 2015: 59

¹¹⁰Sipahi, 2015: 37

¹¹¹Demirel-Sevim, 2012: 201

¹¹²1 acre = 4046.86 m² ; http://www.uzunkoprutb.org.tr/uploads/docs/2722016joKp3_.pdf adresinden 13.10.2017 tarihinde alınmıştır.

¹¹³1 bushel (ABD) = 35.238 litre ; http://www.uzunkoprutb.org.tr/uploads/docs/2722016joKp3_.pdf adresinden 13.10.2017 tarihinde alınmıştır.

¹¹⁴Macqueen 2015: 106

¹¹⁵Kınal, 1991: 163

¹¹⁶Reyhan-Cengiz, 2015: 87; Hoffner, H. A. (2010). "Hititler Anadolu'sunda Yasal ve Sosyal Kurumlar", (Çev. Çilingir, S.) *Tarih Okulu Dergisi*, (VI), 223, 224; Ünal, 2007a: 50; Demirel-Sevim, 2012: 202;

¹¹⁷Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 163

¹¹⁸Alp, 1947b: 476

¹¹⁹Kınal, 1991:163

¹²⁰Sevinç, 2008: 17

efsanevi metinlerinden olan Yozgat tabletlerinde¹²¹ görülür. Burada Fırtına Tanrısı, oğlunun¹²² kabiliyetlerini çift sürüp, ekim yapması, tarlaları sulaması ve hububat yetiştirilmesi olarak sıralar.¹²³ Kanunlar haricinde arazi bağış belgeleri, bayram tasvir metinleri, büyüsel ve tıbbi metinler ile tarihi metinler de Hitit tarımı, hayvancılığı, üretimi, yemekleri ve beslenmeleri ile ilgili bilgi vermektedir.¹²⁴ Hititlerde tarımın önemli olmasının belki de en önemli nedeni imparatorluk sınırlarında bulunan kasabalar ve Hattuşa gibi büyük bir başkentini yaşesini karşılamamanın en etkili yolu olmasındandır.¹²⁵

Son olarak Hititlerin tarımını yaptığı hemen hemen her bitkiden, tıp alanında da faydalandıklarını belirtmekte yarar görüyoruz. Hitit döneminde ilaç olarak kullanılan bazı bitkiler günümüzde de halen halk arasında kullanılmaktadır. Özellikle “*abanoz ağacı*” gibi bazı ilaç sanayinde kullanılan ve Anadolu’da yetişmeyen bitkilerin dışarıdan ithal edildiği bilinmektedir.¹²⁶ Bu durumda Hititlerde tarımın getirisinin sadece ziraat alanında değil, tıp ve eczacılık gibi ilmi alanlar ile ticari faaliyetlerde de olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.1.5.1. Tarla fiyatları ve ölçüler

Hititler döneminde hesap birimi olarak para henüz bilinmemektedir. Dolayısıyla ekonomi için gerekli olan “*değişim aracı*” ihtiyacını karşılamak için gümüş gibi değerli madenler kullanılmaktaydı. Özellikle gümüş çubuklar ya da halkalar halinde kesilerek kullanılıyordu. Bu durum o dönemde bilinen diğer Ortadoğu ülkeleri için de geçerlidir. Söz konusu madenler ayrıca ağırlık birimi olarak da kullanılmışlardır. Konuyla ilgili en güzel bulgular Geç Bronz Çağı’na tarihlenen Uluburun batığından gelmektedir. Burada ele geçen çubuk ve halka biçim gümüş külçelerin Akdeniz ticaretinde kullanıldığı anlaşılmıştır.¹²⁷

Ekonomi için son derece önemli olan tarlaların fiyatları ise Hitit vesikalarında belirlenerek standartta konulmuştur. Örneğin 1 IKU şışşur arazisi 3 *şekel*, 1 IKU üzüm bağı 1 mine, 1 IKU HA.LA arazisi 2 *şekel* gümüşe satılmaktadır.¹²⁸ Hitit çivi yazılı metinlerde geçen uzunluk ölçülerinin günümüz değerleri de saptanmıştır. Buna göre 1

¹²¹Yozgat tabletleri için Bkz. VBoT58; Ertem, 1970: 86

¹²²Fırtına Tanrısının oğlu Telepinu’dur. Bkz. Ertem, 1970: 86

¹²³Ertem, 1970: 86

¹²⁴Ünal, 2000: 209

¹²⁵Deniz, 2015: 242; Macqueen, 2015: 106

¹²⁶Şahinbaş Erginöz, G. (1999). *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, (Birinci Basım). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.178

¹²⁷Dönmez, 2013a: 821, 822

¹²⁸1 *şekel* yaklaşık 8 gr gümüş, 1 mine 40 *şekel*/ 460 gr gümüştür. Ünal, 2007a: 51

IKU, 15 metre ve 3600m² denk geliyordu. Hitit ekonomik hayatında temel uzunluk birimi olarak kabul edilen IKU aynı zamanda Babil IKU 'su ile de eşittir.¹²⁹

Çizelge 1.1. Uzunluk ölçüleri

1 IKU	3600 m ²
1 gipeššar	0,25 m ²

Hitit ekonomisinde değişim araçları ve uzunluk ölçülerinde olduğu gibi ağırlık ölçülerinde de belirli bir standart vardı. Ancak bu dönem ağırlık ölçülerinin uluslararası ticaretten dolayı devletlerarasında büyük farklılıklarının olamadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Hititlerin ağırlık ölçülerinin yoğun ticari ilişkiler kurdukları Kuzey Suriye devletlerinin ölçü sistemleri ile yakın olduğu görülmektedir. Buna göre Hititler 40'lık, Ugarit 50'lik ve Kargamış 60'lık sistemlerde ağırlık hesapları yapmışlardır. Ağırlık nesneleri olarak ise sağlamlığı nedeniyle demirin bir formu olan hematiti kullanmışlardır. Ele geçen vesikalardan bu nesnelerin, mermi, makara ve zeytin çekirdeği biçiminde oldukları anlaşılmaktadır.¹³⁰

Çizelge 1.2. Ağırlık ölçüleri

1 talent	60 mina	30 kg
1mina	40 <i>šekel</i>	500gr
1 <i>šekel</i>		12,5 gr
1 <i>parisu</i>		50 litre (tahıl için)
1 zipittani		0,5 litre (sıvı)

Yukarıda ifade edilen ölçü birimlerinden¹³¹ *šekel* ve mina dışındakilerin karşılıkları hakkında farklı tespitler vardır. *Šekel* ve mina ise bütün Ortadoğu ülkelerinde ismen aynı olmalarına rağmen gramajlarında farklıdırlar. Örneğin Hititlerde 1 *šekel* 12,5 grama denk gelirken, Asur veya Babilde 8,3 gramdır. Günümüzde Suriye'nin Lazkiye şehri

¹²⁹Dönmez, 2013a: 818, 819

¹³⁰Dönmez, 2013a: 818

¹³¹Alparslan, M. (2010). *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, (Birinci Baskı). İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 7

yakınlarında bulunan Ugaritte ise 9,5 gramdır. Buna göre Hititlerde 40 *şekel* 1 mina ederken, Asur ve Babilliler’de 60 *şekel*, Ugaritte de 50 *şekel* 1 mina etmekteydi.¹³²

1.1.1.5.2. Tarlaların işletilmesi

Tarlaların işlenmesi konusu, Hayri Ertem’in “*Çivi Yazılı Metinlere Göre Hititlerde Tarla Tarımı*” isimli makalesinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ertem söz konusu işlem sırasında *harš*, *terip* ve *uatar nai* kelimelerine dikkat çeker. Burada “*harš*” ifadesinin “*çift sürmek*” olarak kabul ederken, “*uatar nai*” sözcüğünü “*su sevk etmek*” olarak tanımlar. Son olarak “*terip*” in ise “*ekmek*”, “*kazmak*” gibi farklı şekillerde tanımlansa da metinlere bakılarak “*ekmek*” anlamında kullanılmış olabileceği üzerinde durur.¹³³ Konuyla ilgili metinlerin tercümesi;

“ *Arpa ve buğday tohumunu saraydan Kaštama şehrinin idarecisi verir. Ekerler, biçerler, anbara koyarlar.*¹³⁴”

İlgili satırlara bakacak olursak tarım faaliyeti üzerinde sarayın doğrudan etkisi olduğunu görürüz. Burada ekimi yapılacak ürün doğrudan sarayın kontrolünde olan depolardan verilirken, hasat zamanı geldiğinde de yine aynı yerlere konulduğu görülmektedir.

Tarlaların ekilip biçilmesi, kraliyet ölü ritüellerine de yansımış olup, ritüellerin onuncu günü “*çift sürme günü*” olarak kabul edilmiştir. Burada yaşlı kadınların kırılmış olduğu saban yakılmış ve cesedin külleri ile beraber at ve öküz başlarının bulunduğu bölgeye dökülmüştür. Ayrıca bu küllerin başkasının tarlasına dökülmesi de büyü olarak düşünülmüştür.¹³⁵

¹³²Reyhan, 2010: 66; Taş, 2008:75; Dönmez, 2013a: 816

¹³³Ertem, 1970: 86

¹³⁴KUB XXXI 57 12-15, Ertem, 1970: 87

¹³⁵Karauğuz, 2006: 17

1.1.1.5.3. Tarlaların sulanması

İç Anadolu bilindiği üzere en çok yağışlarını bahar aylarında almaktadır. Hititler de Anadolu'nun bu özelliği nedeniyle sulama işini “*Hamesat*” denilen bu aylarda yapmışlardır. Dolayısıyla sulama dönemleri en bereketli geçen zamanlar olmuştur.¹³⁶

Sulama işleminde bilindiği üzere Anadolu toprakları, Mezopotamya veya Mısır gibi insan yapımı kanallarla sulanmaya elverişli değildir.¹³⁷ Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalarda, Hitit sulama sisteminde, Mezopotamya ve Mısır'la kıyaslanamayacak kadar az miktarda bentler ve küçük su kanallarından oluştuğu anlaşılmıştır.¹³⁸ Ekimi yapılan tarlaların sulanması hususunda edinilen bulgulara göre Hitit devletinde bu iş için su arkları kullanıldığı görülmüştür. Nitekim kanun maddelerinde düzenleme yapılması, söz konusu araçların Hitit tarımı için önemini göstermektedir.¹³⁹

1.1.1.5.4. Hasat zamanı

Tarım, Hitit toplumunun vaz geçilmez bir parçasıydı. Bu durum onu Hitit kültürü ve dini törenlerine de yansıtmıştır.¹⁴⁰ Buna özellikle ilkbahar döneminde¹⁴¹ doğanın canlanması ile beraber, çiçeklerin açtığı dönemde 38 gün boyunca kutlanan “*çiğdem bayramı*” (AN.TAH.ŞUM^{SAR}) örnek gösterilebilir.¹⁴² Bunun sebebi de baharla birlikte bolluk ve bereketin gelmesidir. İlkbahar şenliklerinin doruğa ulaştığı bir diğer bayram ise yeni yıl bayramı olan “*Purulliya*”¹⁴³ bayramıdır. Sonbaharda ise “*Nuntariyaşa*”¹⁴⁴ bayramı kutlanırdı. Kaynaklarda bayramların nasıl ve ne şekilde kutlanacağı da belirtilmiştir. Özellikle yukarıda saydığımız bayram törenlerinde kral ve kraliçeler başkentten başlayan

¹³⁶Deniz, 2015: 242

¹³⁷Ünal, 1977: 426

¹³⁸İnan, İ., (1939). “Etilerde Ekonomi Hayatı”, *Bellekten*, III(11, 12), 427

¹³⁹Karauğuz, 2006: 19, 20

¹⁴⁰Deniz, 2015: 240

¹⁴¹İlk bahar döneminde AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramı dışında, Nuntariyaşar, KILAM, Purulliya ve (H)İşuwa bayramları da kutlanmaktadır. Hititlerde ilkbahar bayramları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Reyhan, E. (2016) “Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri”, *Journal of Turkish Studies*, Ankara, 94,95

¹⁴²Reyhan, 2016: 94, 95; Belgelerde AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramına ilk kez I.Şuppiluliuma döneminde rastlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Erkut, S. (1996). *Hititlerde AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme*, III. Uluslararası Hititoloji Kongresinde sunuldu, 191; Ünal, Ü. (2016a). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 125

¹⁴³“toprak” terimiyle ilişkilidir. ; Ünal, (2016b). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luviceci, Çivi Yazısı Luviceci ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*, (Birinci Basım). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 110

¹⁴⁴Nuntariyaşa= Hız, sürat, acelecilik: Ünal, A., (2007b). *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg, Verlag DR. Kovač, 494

bir kült yolculuğuna çıkarlardı. Önemli kült merkezlerini gezdikten sonra da tekrar başkente dönerlerdi.¹⁴⁵ Ayrıca AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramı başta olmak üzere bahar bayramlarında uygulanan “*kapların kapatılması ve açılması*” törenlerine de değinmekte yarar görüyoruz. Reyhan’ın yorumuna göre burada “*kapları açma*” terimi yağmur mevsiminin başladığı ilkbaharı simgelemektedir. Konuyla ilgili Urišta kentinde yapılan ayinlerde;¹⁴⁶

“bahar yaklaştığında ve yıldırım gürlendiğinde kabı açarlar ve Urišta kenti halkı (buğday) öğütür ve un haline getirir.”¹⁴⁷

Son bahar geldiği zaman ise kaplar hububatla doldurularak kapatılır.

“Sonbahar geldiğinde ise onlar kabı hububatla doldururlar ve bir koyunu kurban ederler.”¹⁴⁸

Yukarıda belirtilen törenlerde kaplar, yağmura hükmeden ve hububattan sorumlu olan Fırtına Tanrısı’na açılmaktadır. Bu işlem yapılırken de Fırtına Tanrısı’na kurbanlar kesilerek isteklerde bulunulur. İlgili metinde;

“Fırtına Tanrısı, efendimiz haydi, sen yağmurları arttır, kara toprağı doyur ve Fırtına Tanrısı’nın buğdayları büyüsün (ekmekleri çoğalsın.)”¹⁴⁹

165’den fazla bayram kutlaması olan Hititler, tarım faaliyetlerine göre *orak bayramı, bağbozumu bayramı, harman bayramı, üzüm kesme bayramı, meyve bayramı ve ekin yığıni bayramı* gibi bayram kutlamaları yapmışlardır.¹⁵⁰ Bağ bozumu bayramı da ekonomi için oldukça önemli olacak ki, Hitit ordusunun silahlarını yapan maden işçileri vesikalara göre ancak bu dönemde işlerinden alıkonularak hasat toplamaya çağrılabilirlerdi.¹⁵¹

Bayram törenleri ile ilgili Hitit belgelerine baktığımızda halkın, uzun süren bayramlara ve törenlerine katılmadıklarını belirtmek gerekir. Söz konusu kutlamalarda onlar görevli olmaktan ziyade seyirci konumundadırlar. Dolayısıyla seremonilerin

¹⁴⁵Reyhan, 2016: 95, 96, 97; krallar seferler sırasında da bu bayramlara çıkabilir ve bu durumda da yerlerine güvendikleri bir kumandanı geçirerek, yetkilerini onlara verir. Bkz. Alp, S. (1947a). “Hitit Kralı IV.Tuthaliya’nın Askeri Fermanı”, *Bellekten*, XI(43), 385

¹⁴⁶Reyhan, 2016: 107

¹⁴⁷KUB 25.23 I 8-9, Reyhan, 2016: 107

¹⁴⁸KUB 7.24 Vs. 6, Reyhan, 2016: 107

¹⁴⁹KUB 25.23 IV 57-59, Reyhan, 2016: 107

¹⁵⁰Reyhan, 2016: 96

¹⁵¹İnan, 1939: 426

uzunluğu düşünülürken, bu süreçte üretimin çok fazla etkilenmediğini düşünmek yanlış olmayacaktır.¹⁵² Hititler döneminde yapılan mevsimli kutlama tören geleneği, sonraki dönemlerde Anadolu'ya hâkim olan Selçuklu-Osmanlı zamanlarında da benzer şekilde “nevruz” ya da “hidrellez” adları ile varlığını sürdürmüştür. Bu durum Anadolu bölgesinin ortak kültür mirası olarak değerlendirilmiştir.¹⁵³ Buradan hareketle hasat zamanı, büyük olasılıkla haziran ayında başlamaktaydı.¹⁵⁴ Bu işlem üç ay sürmüş ve sorumluları da askeri valiler olmuşlardır.¹⁵⁵ Ayrıca yasalarda sözü edilen sürecin nasıl işlediği ve çalışanların ücretleri de belirlenmiştir. Konuyla ilgili Hitit kanunlarınının 158. maddesinde;

§158 “Eğer bir adam (1) ücret karşılığında işe girerse, ekin demetleri (2) bağlanır (2), nakil arabaları <üstüne onları> alır (3), saman evi<ne> <=ambara> <onları> kapatır (4), harman için yer temizlenir, [(üç)] ay için onun ücreti 30 PA buğday<dır>. Eğer bir kadın ürün kaldırma için/sırasında ücret karşılığında işe alınırsa, iki ay için (6) <işveren> on iki PA buğday versin (7).¹⁵⁶”

Yasalarda belirtildiği üzere Hititlerde hasat dönemi geldiğinde mevsimlik işçiler alınıyordu. Kadın ve erkeklerin farklı sürelerde ve ücretlerde çalıştığını gördüğümüz metinde, ürünler demetler halinde toplanarak yük arabası eşliğinde samanlıklarda stoklanıyordu.¹⁵⁷ Akabinde harman yapılacak yerler temizleniyordu. Hitit kralları harman yerlerinin temiz ve bakımlı olması konusuna özen göstererek kale kumandanlarına bu konuda talimatlar veriyorlardı.¹⁵⁸

1.1.1.5.5. Arazilerin korunması ile ilgili önlemler

Hitit ekonomisinde arazilerin korunmasına yönelik yazılan kanunlar, tarımın Hititler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. İlgili kanunların “eğer bir üzüm bağı” şeklinde başlayan¹⁵⁹ maddelerinden ziraata yönelik suçlar; tarım bölgelerinin yakılması, mahsullerinin çalınması, başkasına ait meyve ağaçlarınının zapt edilmesi ve tarla sınırlarının ihlal edilmesi gibi durumlara çözüm getirilmekteydi.¹⁶⁰ Burada ekin alanları hayvanlar ve

¹⁵²Bryce, 2003: 204-208

¹⁵³Özcan-Karauğuz, 2010: 584

¹⁵⁴Karauğuz, 2006: 20

¹⁵⁵Ertem, 1970: 88

¹⁵⁶Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 148-151

¹⁵⁷Ertem, 1970: 89

¹⁵⁸Karauğuz, 2006: 20

¹⁵⁹Reyhan, 2009: 164; Reyhan, 2010: 67

¹⁶⁰Erkut-Reyhan, 2012: 82 İmparati, 1992: 119-123

köleler mülkiyet olarak görüldüğü için¹⁶¹, işlenen suçların cezaları, hem zarar görenlerin mağduriyetini gidermeyi amaçlamış, hem de suçun tekrarını önlemeye çalışmıştır. Ancak bazı durumlarda eskiden verilen ağır cezalar “*eskiden şu kadardı şimdi bu kadar oldu.*” ifadeleri ile indirgemeye de uğramıştır.¹⁶² Özellikle hırsızlıkla ilgili 96, 97, 101, 102, 103, 104, 105, 106. maddeler arazilerin korunmasına yöneliktir.¹⁶³ Burada hırsız, hem çaldığı eşyayı vermiş, hem de tazminat ödemiştir.¹⁶⁴

§101(1) “Eğer bir bağı [ya da] bir bağ çubuğunu ya da bir...(2) ağacını [ya da soğanları bi]ri çalarsa, eskiden [bir bağ için bir ş]ekel gümüş, bir bağ çubuğu için bir şekel gümüş, [bir...(2) ağacı için bir şek]el gümüş, bir çile (3) soğan için bir şekel gümüş [veriliyordu] (4) ve [...] (5) sının üzerine bir değnek vuruyorlardı (6); [eskiden böy]le yapıyordu (7) ve şimdi, eğer özgür bir adam (8) <ise>, altı şe[kel gümüş vers]in ve eğer bir erkek köle ise <ise> üç şekel gümüş versin.”¹⁶⁵

101’den 106’ya kadar olan hırsızlığa yönelik maddeler yukarıda görüleceği üzere tazminat ödeme uygulamaları içermektedirler. 168 ve 169. maddeler ise arazi ihlallerine yönelik olup, tazminatta hayvan ve bira gibi malların verildiği de görülmüştür.

§168 (1) “Eğer bir ekin alanının sınırını biri ihlal ederse (2), bir aggala¹⁶⁶ (3) götürsün (4); ekin alanının sahibi bir gipešar (5) alan (6) kessin, ve kendisi için (7) <onu > alsın. Ve sınırı (8) ihlal eden kimse bir koyun, on ekmek, bir kap iyi cins bira (9) versin (10) ve yeniden alanı arındırsın.”¹⁶⁷

Yukarıda örnek olarak verilen maddelerden de anlaşılacağı üzere, Hitit kanunları ekonominin temelini oluşturan tarla tarımını korumaya yöneliktir. Ayrıca kanunların 104 ve 105. maddelerinden de görüleceği üzere meyve ağaçlarının korunmasına da önem gösterilmiştir.¹⁶⁸

§104“[Eğer bir bağı <ya da> bir elma ağacını <ya da>] bir bağ elmasını (2) ya da bir ... (3) ağacını biri keserse (4), [... şekel gü]müş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştır.”¹⁶⁹

¹⁶¹Dinçol, B. (2013). *Hitit Yasaları*, İstanbul: M. Doğan Alparslan, M. Alparslan (Editörler). Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu, Yapı Kredi Yayınları, 528

¹⁶²Reyhan, 2010: 67

¹⁶³Erkut-Reyhan, 2012: 82 İmparati, 1992: 119-123

¹⁶⁴Hoffner, 2010: 227

¹⁶⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 119

¹⁶⁶KUŠA.GÁ.LÁ= su tulumu, deri çanta; Ünal, 2007b; 4

¹⁶⁷Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 156-159

¹⁶⁸Demirel-Sevim, 2012: 203; Ertem, 1970: 85

¹⁶⁹Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 121

Kanunların 105 ve 106. maddelerinde ise insan etkisiyle çıkacak yangınların cezaları işlenmiştir. Burada da diğer maddelerde olduğu gibi hem zararın karşılanması hem de tazminat ödenmesi uygulamaları geçerlidir.¹⁷⁰ Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki ceza verilirken, zararın büyüklüğü ve zarar gören ağacın meyve verip vermediği göz önünde tutulmuştur.¹⁷¹

Hitit toplumunda ekili bir tarlaya yeniden tohum atmanın cezası ise, nadir görülen ölüm cezasıydı.¹⁷² Böyle suçlara verilen ölüm cezasının uygulanması, suçlunun ters yönlere hareket edecek olan öküzlere bağlanarak parçalanması şeklinde gerçekleştirilmiştir.¹⁷³ Konuyla ilgili Hitit Kanunlarının 166 ve 167. maddeleri şu şekildedir:

“Eğer bir kimse (tarlada ekilmiş) tohum üzerine (kendi) tohumunu serperse, onun boynunu bir saban öküzüne koyarlar ve bir çift öküzü sabana koşarlar; birinin yüzünü bir tarafa ötekinin yüzünü öbür tarafa çevirirler; Adam öldürülür, öküzler de öldürülür. Tarlayı önce eken kimse onu (ekinini) alır. Eskiden böyle yapılıyordu. Şimdi ise, adamın yerine bir koyun, öküzlerin yerine iki koyun alırla; 30 ekmek ve 3 testi... birası verilir ve (araziyi) yeniden arındırır. Tarlaya ilk tohumu eken onu (ekini) biçer.”¹⁷⁴

Bir birine yakın tarlaların aralarında net sınır olmaması ise komşular arasında tartışmalara neden olmaktadır. Özellikle yasaların 107. maddesi bağlara giren hayvanların verdikleri zararlara yöneliktir.¹⁷⁵

§107(1) “Eğer bir kişi ekilmiş bağlara (2) koyunları (3) salarsa ve <bağlara> zarar verirse, eğer meyveli (4) <iseler>, bir IKU (5) için on şekel gümüş versin, ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır. (6), ama eğer boş (7) <iseler>, üç şekel gümüş versin (8).”¹⁷⁶

Tarımla ilgili suçlara uygulanan katı cezaların temel nedeni ise kıtlık korkusudur. Çünkü tarım ülkenin ekonomisini ayakta tutup, devlet gücünün kaynağı olarak kabul

¹⁷⁰Imparati, 1992: 120-123

¹⁷¹Hoffner, 2010: 226

¹⁷²Demirel-Sevim, 2012: 203; Ertem, 1970: 85

¹⁷³Reyhan, 2009: 125; Deniz, 2015: 239

¹⁷⁴Hitit Yasaları, Dinçol, 2013: 522; Imparati, 1992: 155-157

¹⁷⁵Taş, 2008: 76

¹⁷⁶Hitit Yasaları; Imparati, 1992: 123-125

görmüştür. Dolayısıyla bu tarz suçlar eski dönemlerde affedilmemiştir.¹⁷⁷ Ancak ölüm cezasıyla cezalandırılan suç, maddeden de anlaşılacağı üzere daha sonra değişime uğrayarak tazminat cezasına dönüştürülmüştür.¹⁷⁸

Son olarak Telepinu Fermanında tarımla ilgili çıkabilecek problemlere karşı alınan önlemlere değinmek istiyoruz. Bu önlemleri sıralarsak;

- Kraliyet ailesinden bir prens suç işlediği zaman tüm ailesi ile birlikte cezalandırılması uygulamasının kaldırılması: böylece yüksek rütbeli memurların onların topraklarını elde etmeleri için entrikalar çevirmeleri önlenmeye çalışılmıştır.
- Çiftçilerin fazla ekini az göstermeleri durumlarının önüne geçmek için kötü bir ölümle cezalandırmak; cezanın caydırıcı olması nedeniyle çiftçilerin yolsuzluk yapmalarını engellenmeye çalışılmıştır.
- Yüksek dereceli memurların ambarlardaki ürünü çalmasını engellemek amacıyla hasadın kaydını tutarak mühürlemek; böylece saray memurlarının o döneme kadar yaptıkları yolsuzlukların devamının önünü kesmek istenmiştir.
- Ülke içerisinde iş verilen göçmenlerin haklarının gasp edilip, iş gücüne ve üretimlerine zarar verebilecek unsurları yok etmek için, söz konusu kişilerin masraflarının karşılanması olarak sıralayabiliriz.¹⁷⁹

1.1.1.6. Doğal afetler ve kıtlık

Tarımın Hitit döneminde doğa koşullarına bağlı olup, ilkel araç-gereçlerle yapılmasından ötürü, Hititler belirli zamanlarda kıtlık dönemleri geçirmişlerdir.¹⁸⁰ Yani orta Anadolu bölgesi doğa şartları nedeniyle Hititler gibi ekonomisi tarıma dayalı devletler için her zaman elverişli değildir. Çünkü Anadolu, belirli dönemlerde tarımı olumsuz etkileyebilecek doğal tehlikelerle karşı karşıya kalmıştır.¹⁸¹ Salgınlar, kıtlık, kuraklık, su baskınları, yangın, haşere istilaları, hayvan hastalıkları meydana geldiğinde, Hitit ekonomisini, günümüz Türkiye'sine¹⁸² kıyasla daha çok etkiliyordu.¹⁸³ Bu tür zorluklarda

¹⁷⁷Deniz, 2015: 239

¹⁷⁸Karauğuz, 2006: 14

¹⁷⁹Alp, 2011: 63, 64

¹⁸⁰Dinçol, 1982: 68

¹⁸¹Reyhan, 2009: 163

¹⁸²Türkiye örneği, Türkiye'nin Hitit coğrafyasında kurulan bir devlet olduğu için verilmiştir.

Hititlerin karşılaştığı durumları en iyi “*veba duaları*” açıklamaktadır.¹⁸⁴ Söz konusu dualarda kral II.Murşili Anadolu’da büyük ölümlere neden olan salgının Hatti ülkesini baskı altına aldığını ve ölümleri artırmakta olduğunu söyler. Ölümlerin artması Hatti ülkesindeki insanların yok olmasına neden olacağından, tanrılara kurban ekmeği ve içkisi sunacak kimsenin kalmayacağını belirtir. Eğer tanrılar ölümlere neden olan afeti Hatti ülkesinden kaldırmazlarsa, kıtlığın tanrıları da vuracağı vurgulanır.¹⁸⁵

Doğal afetler konusunda herhangi bir bilimsel inceleme yapmayan Hititler, bu olayların tanrılardan geldiğine inanarak, onlardan dualar vasıtasıyla kurtulmaya çalışmışlardır. Afetler ile ilgili vesikalar onların, tanrılar tarafından yapılan kötü eylemelere bir ceza veya iyi eylemlere bir mükâfat olduğu inancının hâkim olduğunu göstermektedir.¹⁸⁶

Kuraklığın dışında yoğun yağmur dönemlerinde sel baskınları da Hitit ekonomisini etkileyen doğal unsurlardan olmuştur. Bunun en büyük kanıtı ise Hitit kutsal kenti Nerik şehrindeki¹⁸⁷ sel baskınlarını doğrulayan vesikalardadır. Şehir Hantili zamanında (M.Ö. 1590-1560) Kaşkaların eline geçmiş III.Hattuşili dönemine kadar işgal altında kalmıştır. Bu dönem boyunca sel baskınları ve diğer unsurlar kenti tahribe uğratmıştır. III.Hattuşili’nin bıraktığı belgelerde, şehrin bir çakıl taşı gibi su altında kaldığını, fakat kendisinin onu sudan çıkardığını anlatmaktadır.¹⁸⁸

Hitit ekonomisini zor duruma sokan bir diğer doğal unsur ise, en ufak bir kuraklıkta vuku bulan haşere ve çekirge baskınlarıdır.¹⁸⁹ Vesikalardan ekinleri mahfeden haşerelerin; zahire kurdu, akrep, yılan, fare, çekirge, cırcır böceği, güve, karınca vb. hayvanlar oldukları anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ İstilaların Hititlere verdiği zarar, Hitit kralının Kaşşu ve Pulli’ya yazdığı mektupta da görülmektedir. İlgili mektubun bir kesiti şöyledir;¹⁹¹

¹⁸³ Doğal afetlerin detaylı anlatımı için Bkz. Ünal, 1977: 423

¹⁸⁴Reyhan, 2009: 163

¹⁸⁵Alp, 2011: 130

¹⁸⁶Ünal, 1977: 424

¹⁸⁷Karadeniz bölgesinde lokalize edilmiştir.

¹⁸⁸Ünal, 1977: 430

¹⁸⁹Ünal, 2000: 207

¹⁹⁰Ünal, 1977: 438; Ünal, A. (1980). “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Belleten*, XLIV(175), 478

¹⁹¹Akdoğan, R. (1990). *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Hayvan İsimleri*, O. G. Toklu, M. Kutkam ve I. Bingöl.(Editörler). Ankara: Anadolu Medeniyetler Müzesi 1989 Yıllığı, Müze Eserleri Turistik Yayınları, 66

“....Bak! Ürün daha önceden olgunlaşmıştı. Fakat Gaşga'daki çekirge sürüleri ürünü yediler....”¹⁹²

Böyle durumlarda yaşanabilecek açlıklara karşı Hitit kralları, uzun süren kış ayları için başkentte 2000 litrelik küplerde gıda stoklatmışlardır.¹⁹³ Bu stokların varlığı arkeolojik ve filolojik vesikalar sayesinde bilinse de, devletin kıtlık dönemlerinde sosyal önlemler alıp almadığı bilinmemektedir. Dolayısıyla bu küplerdeki stokların, saray erkânı, din görevlileri ve askerler için olduğu yorumu yapılmıştır.¹⁹⁴ Bu düşünce bizce de kanunların 172. maddesine bakılarak olağan gelmektedir. Çünkü ilgili madde de kıtlık yıllarında yardım gören hür bir kişi ile kölenin durumlarından söz edilmektedir.

§172 “Eğer özgür bir adamı bir kıtlık yılında (1) biri besleyip bakarsa, o zaman <yardım gören kimse> kendinin yerine geçen birini (2) versin (3), ama eğer bir erkek köle <ise> (4) on şekel gümüş versin.”¹⁹⁵

Hattiler için büyük sıkıntılara sebep olan diğer doğal afet ise veba salgınlarıdır. Özellikle I.Şuppiluliuma zamanında büyük kayıplara sebep olan veba salgınları, II.Murşili'nin dualarına da yansımıştır. Dualar da II.Murşili tanrılara yakarırken vebanın durmaması durumunda tanrılara kurban verecek kimsenin kalmayacağını vurgulamıştır. Dolayısıyla tanrılarında bundan etkileneceğini ima etmiştir.¹⁹⁶

Doğal afetlerin dışında düşmanların yağma riski olan bölgelerde de kıtlık yaşanabiliyordu. Bu durumlarda Hitit krallarının Maşat Höyükte ele geçen talimatnamelerinde, ürünlerin biran önce biçilmesi emrini verdiği görülmektedir. Konuyla ilgili,¹⁹⁷

“Majeste şöyle (der): Tatta'ya ve Hulla'ya söy[le]!: Düşman geceleyin kitleler halinde, bir yerde altı yüz düşman bir yerde dört yüz (düşman) ile[rliyor] ve ekinleri biçiyor. Bu mektup size ulaşınca, (derhal) Kaşepura'ya hareket edin ve eğer ekinler ermişse, onları tamamen biçin ve onları ambara getirin! Onlara düşman zarar vermesin! İşte size Pişe[ni'nin] mektubunu gönderdim. Onu sizin önünüzde (yüksek sele) oku[sunlar]!”¹⁹⁸

¹⁹²Mşt. 75/15; Alp, S. (1991). Hethitische Briefe Aus Maşat-Höyük, (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 149-151 Akdoğan, 1990: 66

¹⁹³Ünal, 2000: 207

¹⁹⁴Ünal, 1977: 435

¹⁹⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 161

¹⁹⁶Ünal, 1977: 438; Ünal, 1980: 478

¹⁹⁷Alp, 1979: 185,186

¹⁹⁸Mşt. 75/13, Alp, 1979: 185, 186

Devletin kıtlık dönemlerinde Mısır, Ugarit gibi devletlerden tahıl yardımları aldığı da bilinmektedir. Ancak bu karşılıksız bir durum olmamıştır. Kraliçe Puduhepa, Ramses'e eş olarak gönderdiği kızı ve beraberindeki çeyizine karşılık tahıl elde etmeye çalışmıştır.¹⁹⁹ Anadolu'ya ulaşan tahıl yardımları, doğu Akdeniz liman kentlerinde bulunan tüccarlar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Burada Anadolu'nun Akdeniz'e açılan kapılarından biri ise Suriye'nin Lazkiye şehrine konumlanan Ugarit şehridir. Diğer şehrin ise Hatay ya da Mersin'de bulunduğu düşünülmektedir.²⁰⁰

1.1.1.7. Tahıl ürünleri

M.Ö. 2. bin yıl Anadolu'sunda yaşayan insanlar geçimlerini çoğunlukla tarımdan sağlıyorlardı.²⁰¹ Burada özellikle baklagiller, buğday, hububat, arpa ve tahıl öncelikli yetiştirilen ürünlerdendi.²⁰² Yapılan araştırmalarda günümüzde yetiştirilen tarım ürünlerinin Hitit döneminde de mevcut olduğu anlaşılmıştır. Özellikle üretilen mahsuller; baklagiller grubu içerisinde gösterebileceğimiz fasulye, mercimek, nohut ve bezelye; sebzeler ise, pırasa, salatalık, maydanoz, soğan, havuç, sarımsak, su teresi, kimyon, burçak, keten, çavdar ve kişniş vb. olarak sayılabilir.²⁰³ Sayılan ürünlerin birçoğu tarla yerine evlerin yakınlarında ya da bitişğinde bulunan bahçelerde üretilmekteydi.²⁰⁴ Bunlara ilaveten bahçelerde yetiştirilen bitkilerde, fasulye, bakla, bezelye, adi pancar, sarımsak, soğan vb. olarak düşünülebilir.²⁰⁵

Vesikaların bize verdiği bilgiler ışığında ise ekimi yapılan bitkilerin, arpa (*ŠE*), susam (*ŠE.GIŠ. I*), buğday (*ZÍZ*), ay çiçeği (*tiyarija*), haşhaş (*haššikka*), yulaf (*kar-aš*) vb. tahıl türleri olduğu anlaşılıyor.²⁰⁶ Burada buğday türleri, yapılan arkeolojik çalışmalara göre dövülerek veya sürtünerek un haline getiriliyordu.²⁰⁷ Bunlara ek olarak yukarıda adı

¹⁹⁹Ünal, 1977: 437

²⁰⁰Sipahi, 2015: 38

²⁰¹Macqueen, 2015: 106

²⁰²Sevinç, 2008: 17; Ertem, H. (1974). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2-13

²⁰³Bryce, 2003: 90; Ertem, 1974: 57-68; Ünal, 2000: 207-217

²⁰⁴Demirel-Sevim, 2012: 208; Deniz, 2015: 242

²⁰⁵Ertem, 1974: 29-33

²⁰⁶Ertem, 1970: 87

²⁰⁷Hititlerde sürtünerek un yapımına bakacak olursak, değirmen ya da dolap beygiri yöntemi söz konusu değildi. Bunun yerine insan gücü ile bir kap şeklindeki taşa konulan buğday veyahut tahıl ürünü silindirik şekilli taşla kullanılarak elle öğütülüyordu. Bu işi yapması içinde özellikle kadın işlerin seçildiği un işçileri mevcuttu. Bu işçilerin kaçmalarını engellemek için de kör ediliyorlardı. Konuyla ilgili Bkz. Erkut, S. (2008). "Konya Karahöyük'ten Buğday Örneği", *Bulleten*, LXXII(263), 3; Ünal, 2000: 217; Alp, S. (2003). *Hitit Güneşi*, (Birinci Baskı). Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 46

geçen AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramına ismini veren AN.TAH.ŞUM^{SAR} bitkisi de Hitit tarımı ve mutfağı açısından oldukça önemliydi. Bitkinin nasıl bir ürün olduğu tartışma konusu olmakla beraber genel kanı soğanın bir türü olduğuna yöneliktir.²⁰⁸

Hititlerde yetiştirilen ürünlerin başında buğday gelmektedir. Buğdayın Anadolu'daki tarihi ise M.Ö. 6800'lere kadar gitmektedir. Çatalhöyük'te ele geçen tek tanecikli "kızıl buğday", çift tanecikli "kavuzlu" ve son olarak ekmeçlik buğday türlerinden bu dönemlerde buğday tarımının yapıldığı anlaşılmıştır. Erken bronz çağına gelindiğinde ise ekimi yapılan ve genellikle ekmeç yapımında tercih edilen, "*Triticum vulgare*" ile "*Triticum compactum*" isimlerinde iki buğday çeşidine rastlanmaktadır.²⁰⁹ Paleobotanik²¹⁰ araştırmalara göre ise Anadolu coğrafyasında altı adet tahıl türü tespit edilmiştir.²¹¹ Bugün ise Anadolu'da, ekmeçlik buğday "*Triticum aestivum*", ekmeç ve bisküvi yapımında kullanılan "top başlı" yumuşak buğday "*Triricum compactum*" ve son olarak ırmik, makarna ve bulgur elde etmek için yetiştirilen sert buğday "*Triticum durum*" olmak üzere üç farklı buğday türü üretilmektedir.²¹²

Hitit ekonomisinde ilk sırayı alan başlıca besinler "su", "ekmeç", "et" ve "süt" tür.²¹³ Ele geçen metinlerde Sümerologlar, ekmeçi "NINDA" kelimesi ile açıklarken, "watar" ifadesinin de "su" sözcüğüne denk geldiğini belirtirler. Vesikalardan anlaşılacağı üzere ekmeç ve su Hititler için temel besin maddesi olması bakımından oldukça önemlidir. Bunun en güzel örneği I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde Askerlerine hitaben söylediği "Ekmeçi yiyeceksiniz, su da içeceksiniz." sözlerinden anlaşılmaktadır.²¹⁴

Ekmeğin Hitiler için ne kadar önemli olduğunu gösteren bir diğer unsur ise Kral II.Muwatalli' nin Fırtına tanrısına ettiği duada görülmektedir. Buna göre;²¹⁵

"Majestelerinin yüreğinden olan bu sözleri o, tanrılara dua olarak sunar. Duanın sunulması bitince arkadan 3 beyaz kurban ekmeğini, biri kırmızı, ülkenin bütün erkek tanrılarına kırar. Yağlı börek üstüne kıran buğday kırmızı saçar. Üstüne bal ve iyi

²⁰⁸Erkut, 1996: 189, 190

²⁰⁹Erkut, 2008: 3

²¹⁰Fosil bitkilerini inceleyen bilim dalı.

²¹¹Ünal, A. (2006). "Erken Anadolu Toplumlarında Günlük Yaşamda ve Kült Yaşamında Bira", C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 169

²¹²Erkut, 2008: 3,4

²¹³Alp, 1999: 67

²¹⁴Alp, 2003: 46; Sipahi, 2015: 36

²¹⁵Erkut, S. (2011 Ocak): *Hititler 'de Arı ve Bal*, www.acta_turcica.com, (1/1), 38, http://actaturcica.com/_media/2011-01/iii_1a_4.pdf adresinden alınmıştır.

*kaliteli yağ döker. Sonra üç beyaz ekmeği ülkenin bütün kadın tanrılarına kırar. Hangi tanrılara dua sunmuş ise, arkadan iki kurban ekmeğini dağlar ve ırmaklar için kırar. Bir kurban ekmeğini koşan Güneş tanrısı için kırar. Yağlı böreğin ve kurban ekmeğlerinin üstüne kırılan buğday kırmayı açar. Arkadan bal ve iyi kaliteli yağ döker.*²¹⁶

Ekmek bu günün Anadolu'sundaki gibi Eskiçağda da karın doyurmakla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Yani ekmek, gıdaların başında yer almıştır. Bununla bağlantılı olarak Hitit mutfağında 180'e yakın un mamulleri tespit edilmiştir.²¹⁷ Özellikle Orta Anadolu bölgesinde iyi bilinen "arabaşı" yemeğinin hamuru ve "lokma" isimli yiyecek bilinmekte olup, Osmanlı döneminde askerler için hazırlanan "Asker Ekmeği" nin türünün de Hititçe karşılığı bulunmuştur. Bugün ise bu ürün "peksiment" olarak bilinmektedir.²¹⁸ Hititler için bir diğer önemli ekmekte bira yapımında kullanılan bira ekmeğidir.²¹⁹

Ekmekğin hazırlanışına değinecek olursak, elde edilen bulgulara göre Hitit kadınlarının, taş kapların içerisinde buğdayı ezerek un yaptıkları anlaşılmaktadır. Akabinde onları mayalayarak ekmek üretmişlerdir. Ayrıca kaynaklarda "LÚNINDA.DÚ.DÚ" isminde ekmekçiler veya fırıncılarında varlığı görülmüştür.²²⁰

Ekmekği hazırlayan kişilerin temizliğine de önem verildiği tapınak görevlerine yazılmış bir direktif metninden anlaşılmaktadır. Burada özellikle bu kimselerin temiz giyimli, tıraşlı ve tırnaklarının kesilmiş olması vurgulanmıştır. Ayrıca ekmeğin pişirileceği fırının süpürülmesi ve su serpilmesi istenerek sadece insanın değil, hazırlanacağı yerin de temiz tutulması gerektiği belirtilmiştir. Domuz ve köpek gibi "pis" olarak görülen hayvanların da yaklaştırılmaması tembihlenmiştir. Bu talimatların devamında benzetmeler yapılarak temizlik hususunda tanrıların ve insanların arasında fark olmadığı söylenmiştir. Burada bir kölenin sahibinin karşısına temiz çıkması ve onu mutlu etmesi ne kadar önemliyse, bey olarak görülen tanrılarında hoşnut edilmesi gerektiği açıklanmıştır. Aksi takdirde tıpkı kölesine kızan bir bey gibi tanrılarda kullarına kızacak ve cezalandıracaktır.²²¹

²¹⁶II.Muwattali'nin Fırtına Tanrısı'na ettiği dua metni için Bkz. Erkut, 2011, 38

²¹⁷Ünal, 2000: 207

²¹⁸Sipahi, 2015: 36

²¹⁹Ünal, 2006: 169

²²⁰Alp, 2003: 46

²²¹Süel, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bit Direktif Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 22-25

Yukarıdaki ürünlere ek olarak Hititler ilaç yapımı için de bir takım şifalı otlar kullanmışlardır. Söz konusu otların isimleri özellikle büyü metinlerinde geçmektedir. Ancak metinlerde geçen isimlerin hangi bitkiyi ifade ettiği henüz tamamen tespit edilememiştir. Sadece arkeolojik kazılar sırasında ele geçen bir tablette 33 bitki ismi saptanmıştır. Tercümelerde ise en dikkat çekenler kimyon, kişniş, kızılca buğday, beyaz un, bira mayası, malt, ekmeek çeşitleri, peynir, susam yağı ve tatlı şaraptır.²²² Bunların dışında adamotu, banotu, haşhaş, mazi, mersin, meyan kökü, safran, aksırık oto, badem, hardal, sedir, söğüt, susam, meyan kökü, sarımsak, soğan, üzerlik, tere otu, kazayağı suyu, AN.TAḪ.ŞUM, pırasa kökü, arpa ve buğday cinsinden bazı tahıl bitkileri, kimyon, ılgın, kenevir gibi bazı tarım ürünlerinin tıpta kullanıldığı bilinmektedir.²²³ Hititlerin Anadolu'da olmayan bazı şifalı otları dışarıdan aldığı düşünülürse bu bitkilerin yetişmediği ya da az olduğu yerlere ticaretini yapmış olmaları da mümkündür.

İçeceklerde ise en çok tüketilen suyun dışında bira ve şaraptır.²²⁴ Kaynaklarda Hitit döneminde arpanın buğdayla karşılaştırıldığında daha çok kullanıldığı açıkça görülmektedir. Üretilen biranın kültürlerde de su gibi tüketildiği gayet açıktır.²²⁵ Boğazköy'de çıkartılan tabletlerde de tanrılara sunulan bira ve şarabın tüketildiğinin pek çok kanıtı bulunmaktadır.²²⁶

Biranın Anadolu'da M.Ö. 2. binin başlangıcından bu yana üretilip tüketildiğine yönelik kayıtlar, Kültepe kazılarında elde edilen mühür baskılarında da görülmüştür. Bu baskılar üzerindeki şölen sahnelerinde, tanrıların çömleklerden kamışlar kullanarak bira içtiği anlaşılmaktadır. Neolitik Çağ'da da insanların ekonomilerini tarımdan sağlamalarıyla beraber arpa suyundan bira imal ettikleri varsayımı yapılmaktadır.²²⁷

Tunç Çağına gelindiğinde ise imal edilen bira şimdiki gibi dayanıklı olmayıp, hemen tüketilmesi gereken bir üründür.²²⁸ Dolayısıyla günümüz bira üretimiyle karşılaştırıldığında Hitit döneminde yapılan bira imalatı oldukça basittir. Ancak elde edilen bulguların yetersizliği nedeniyle adı geçen toplumlarda biranın nasıl üretildiği ile ilgi

²²²Ünal, 2000: 217

²²³Şahinbaş Erginöz, 1999: 163-177

²²⁴Alp, 2003: 44

²²⁵Ertem, 1970; 87

²²⁶Alp, 2003: 44

²²⁷Müller-Karpe, V. (2006). "Anadolu'da Bronz Çağında Bira". C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 173

²²⁸Müller-Karpe, 2006: 173

sorular tamamen açıklığa kavuşturulamamıştır.²²⁹ Bira tüketimi ise tanrı tasvirli mühürlerde görüleceği üzere, saman çöplerinden yapılan kamışlarla gerçekleştirilmiştir.²³⁰

Ele geçen çivi yazılı tabletlerde biranın; kendine özgü bira, iyi kaliteli bira, adi bir bira, adi bira²³¹, ballı bira, meyve birası gibi türlerinin varlığının yanında bira ekmeği malt ekmeği gibi biradan yapılma besinlerinde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Biranın bunca çeşidinin olmasının temel nedeni bizce günlük hayatta ve kurban törenlerinde öneminden kaynaklanmaktadır. Çünkü törenlerde tanrıya bira sunmak çok önemlidir ve sunum sırası “*ekmek, bira ve şarap*” şeklindedir. Ayrıca Hitit ölü ayinlerinde bile yakılan cesetler bira ve şarapla söndürülmüştür.²³²

Bira değerli bir ürün olması sebebiyle saygı hediyesi olarak da verilmiştir. Mesela, çocuk sahibi olan bir aileye verilen hediyeler arasında birada vardır.²³³

Biranın Hititler için önemli oluşu, belki de içerdiği besin değerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bira, Eski Mısırda olduğu gibi Hititlerde de keyif veren bir içki olmaktan ziyade, ana besin kaynağı olarak görülmüştür. Ortaçağ ile Yeniçağ 'da Avrupa'da da bira, ucuzluğu nedeniyle fakir işçi sınıflarının besin kaynağı olmuştur.²³⁴ Ayrıca temel besin maddesi olan biranın, Hitit kralları tarafından, kıtlık zamanlarında hububatın yanında yardıma muhtaç kişilere gönderdikleri de görülmüştür.²³⁵

Ekonomide önemli yeri olan biranın kullanım alanlarından biri de eczacılıktır. Özellikle hastalara şifa içeceği olarak verilmiş ve onları güçlendirdiğine inanılmıştır. Bundan başka keyif verici özelliği nedeniyle sakinleştirici niyetine ve lapayla hazırlanan sargı bezlerinde de kullanılmıştır. Sargı bezinde kullanılan bira maltı, soğanla karıştırılarak üstüne su dökülmüş, akabinde de yaraya sarılmıştır.²³⁶

Hitit ekonomisinde tarım ürünlerinin hayatın her yönünde kullanılan önemli yaşam gereçleri oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum kanun maddelerine de yansımış ve krallar

²²⁹ Hititlerde bira üretiminin ayrıntıları için Bkz. Ünal, 2006: 169

²³⁰ İnan, 1939: 427

²³¹ Şarapla karıştırılmış kokteyl.

²³² Ünal, 2007a: 160-163

²³³ Ünal, 2006: 172

²³⁴ Günümüzde de bir şişe biranın içerdiği proteinin iki tavuk yumurtasına denk geldiği bilinmektedir. Ünal, 2000: 217; Ünal, 2007a: 163, 164

²³⁵ Ünal, 2006: 172

²³⁶ Ünal, 2006: 172

yardımla onların ekonomide sistemli bir döngüde olmaları sağlanmıştır. Aşağıda bazı malların fiyatlarının verildiği tabloda Hitit ekonomisi daha iyi anlaşılacaktır.²³⁷

Çizelge 1.3. Tarım ürünü fiyatları

Ürün Adı	Fiyatı
1 <i>parisu</i> kızılca buğday	1/3 <i>şekel</i>
1 zipittani ince yağ	2 <i>şekel</i>
1 zipittani tere yağ	1 <i>şekel</i>
1 <i>parisu</i> şarap	1/2 <i>şekel</i>
1 <i>parisu</i> arpa	1/2 <i>şekel</i>
1 zipittani domuz yağı	1 <i>şekel</i>
1 zipittani bal	1 <i>şekel</i>
1 peynir mayası	1/3 <i>şekel</i>

1.1.1.8. Bağ ve bahçecilik

Hitit ekonomisinde önemli olan diğer bir unsurda meyvecilik ve bağcılıktır. Başlıca üretilen ürünler ise üzüm, kiraz, incir, fındık, badem, elma, antepfıstığı ve ılgındır.²³⁸ Dolayısıyla timarlara ayrılan toprakların bir bölümü tarla olarak verilirken diğer bölümü ise bağ ve bahçe olarak tahsis edilmiştir.²³⁹

Anadolu'da tıpkı tahıl ürünlerinde olduğu gibi bugün yetiştirilen her tür meyve o dönemlerde de yetiştirilmekteydi.²⁴⁰ Bağ ve bahçecilik ürünleri için biraz önce belirtilenlere ek olarak kaynaklarda üzüm, hurma, kayısı, muşmula, nar, zeytin, ceviz, fıstık yetiştirildiği de saptanmıştır. Söz konusu meyvelerin çoğu kurutularak kış için depolanmıştır. Özellikle “*zeytin*”, Hitit mutfağı için son derece önemli olup, zeytinden elde edilen yağ çok tüketilmiştir.²⁴¹ Hurma gibi Anadolu ikliminde yetişmeyen meyveler,

²³⁷Ünal, 2007a: 51

²³⁸Ertem, 1974: 62; Bryce, 2003: 90; Ertem, 1974: 57-68

²³⁹Kinal, 1991: 164

²⁴⁰Kinal, 1991: 164

²⁴¹Ünal, 2000: 217

muhtemelen ithal edilmişlerdir. Ayrıca Ünal'ın tespitlerine göre bahçecilikten elde edilen meyvelerin bazıları suyu sıkılarak tüketilmiştir.²⁴²

Hititler 'de arazi fiyatları göz önünde bulundurulduğunda bağlar tarlalardan daha değerlidir.²⁴³ Bu durum Hitit yasalarında bağlara zarar verilmesi, meyvelerin çalınması, ekilen bağlara küçükbaş hayvan salınımı, meyve ağaçlarının kesilmesi yakılması ya da ateşe verilmesi durumlarında uygulanacak cezalara da yansımıştır.²⁴⁴

§107 (1) “Eğer bir kişi ekilmiş bağlara (2) koyunları (3) salarsa, ve <bağlara> zarar verirse, eğer meyveli (4) <iseler>, bir IKU (5) için on şekel gümüş versin, ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır (6), boş (7) <iseler> üç şekel gümüş versin (8).²⁴⁵”

Hitit vesikalarında “bağcılık” ve “şarapçılık” mevzuları bir taraftan teşvik edilirken, diğer taraftan da bu alanlara zarar verenlerle mücadele edilmesi vurgulanmaktadır. Dini açıdan da Hititlerin bağbozumu bayramında yaptıkları kutlamalar, “bağcılık” ve “şarapçılık”lığın Hitit ekonomisinde ne denli öneme sahip olduğunu göstermektedir.²⁴⁶

Bayramlar dışında bağcılığın önemini anlaşılmasını sağlayan bir diğer vesikalarda kanun maddeleridir. Kanun maddeleri irdelenecek olursa üzüm bağı fiyatlarının diğer arazilere oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca üzüm bağlarından elde edilen pekmez, şıra, pestil ve şarap gibi ürünlerin kış aylarında kolay korunan yüksek enerji depoları olduklarını bilinmektedir. Dolayısıyla arazilerin değerleri de bununla bağlı olarak artmıştır.²⁴⁷ Özellikle üzümün Hititler için önemi, günlük kullanım eşyalarında görülmüştür. Bunlara Sedat Alp tarafından 1953 yılında başlatılan Konya Karahöyük kazılarında elde edilen üzüm çekirdekleri, üzüm şekilli kaplar ve üzüm taneli lamba bulguları en iyi örneklerdir.²⁴⁸

Şarabın önemi Hititlerden önce *Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde* Kültepe'de ele geçen silindir mühürlerden de kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu mühürlerde tanrılar şarap içer vaziyette tasvir edilmişlerdir. Dolayısıyla şarabın dini ve siyasi belgelere nüfus etmesi

²⁴²Ünal, 2007a: 168

²⁴³Dinçol, 1982: 71

²⁴⁴Reyhan, 2010: 79

²⁴⁵Hitit Yasaları; Imperati, 1992: 125

²⁴⁶Reyhan, 2010: 77,78; Alp, 1999: 67

²⁴⁷Erkut-Reyhan, 2012: 82

²⁴⁸Alp, 1999: 68

onun değerini açıkça ortaya koymaktadır. Hititler 'in en erken çağlarında da Anadolu'da “*şarap*” önemli bir yer tutmaktadır.²⁴⁹

Araştırmacılara göre Hititler Anadolu'ya gelmeden öncede üzüm ve şaraptan haberdarlardı. Buna kanıt oluşturan filolojik belgelerde, bilinen en eski İndo-Germen dil ailesine mensup Hitit metinlerindeki “*şarap*” manasına gelen “*wiyana*” sözcüğü diğer İndo-Germen dillerde de bulunmuştur.²⁵⁰ Şarabın Hitiler için önemli olduğunun başka bir kanıtı da tıpkı ekmek gibi birden çok çeşidinin olmasıdır. Bu çeşitler arasında bilinenleri şöyledir; taze şarap, yıllanmış şarap, ekşi şarap, tatlı şarap, iyi (kaliteli) şarap, saf (temiz) şarap, sek (?), kuru (?), keskin (?) şarap, kırmızı şarap, içimli şarap, ballı şarap, tatlı şarap, şarap (ile) bira (kokteyli).²⁵¹

Şarabın da bira gibi Hitit sosyal hayatında ve dininde yeri büyüktür. Öyle ki sosyal olarak şarap, temizlik unsuru olarak kullanılmıştır. Şarabın temizleyici etkisi olduğu da düşünüldüğünden dolayı eller ve evler onunla yıkanmıştır. Ayrıca besleyici olduğu düşünülmektedir. Kaynaklardan şarabın, sıradan halkın tükettiği içkiden çok üst sınıf kimselerce tüketildiği de anlaşılmıştır. Halk ise daha çok su, süt ve bira içmektedir. Dini bakımdan, yine temizlik unsuru olarak büyü ayinlerinde kullanılmakla beraber, kaybolan tanrıları çağırmada da kullanılmıştır.²⁵²

Şarabın dini, siyasi ve sosyal açıdan önemi düşünüldüğünde, Hititler için üç temel içecekten biri olması ve üretimine önem verilmesi onun ekonomik açıdan değerini de ortaya koymaktadır.

1.1.1.9. Tarım araç gereçleri

Hitit döneminde kullanılan tarım araç gereçleri Orta Anadolu köylerinde makineli tarıma geçmeden önce kullanılan araç gereçlerden çokta farklı değildir.²⁵³ Metinlerden görüleceği üzere tarlaların işlenmesiyle ilgili fiil *hars-* “*çiti sürmek*” olarak geçmektedir. Çift sürülmüş bir tarla için ise “A.ŠÀ *haršauyar-*” denilmektedir. Ancak ele geçen

²⁴⁹Alp, 1999: 68

²⁵⁰Şarap sözcüğü; İngilizce'de, wine; Fransızca'da vin; Almanca'da wein ve Latince'de, vinumdur. Konuyla ilgili detaylı bilgi için Bkz. Alp, 1999: 67

²⁵¹Alp, 1999: 69

²⁵²Ünal, 2007a: 165-167

²⁵³Demirel-Sevim, 2012: 208

vesikalarda arazilerin ne tür araç-gereçlerle işletildiğini belirten belgeler bulunmamaktadır. Bu yüzden araştırmacılar eldeki ayrıık bilgileri birleştirerek konu hakkında bilgi edinmektedirler. Söz konusu bilgilerde Hititlerin çift sürmek için kullandıkları aracın GİS²⁵⁴APIN “*saban*” olduğu anlaşılırken, onu çekmek için boyunduruk takılarak faydalandıkları hayvanın da “*çift sığır*” olduğu öğrenilmiştir.²⁵⁴ Ayrıca koşum sığırlarına ilaveten arazi sürümü için bir de ŞİMTUM ANŞE.KUR.RA “*koşum atı*” kullanılmıştır.²⁵⁵ Hitit kanunlarının 151. maddesinde öküz sahibi olmayan kişilerin bir ay boyunca 1 *şekel* gümüş karşılığında bir *saban* öküzü kiralayabildiği anlaşılmıştır. Konuyla ilgili madde;

§151 (1) “Eğer bir *saban* öküzünü biri kiralarsa, bir ay için bir *şekel* [gümüş versin; eğer bir *ineği* (2)] biri kiralarsa, bir ay için yarım *şekel* gü[müş versin].²⁵⁶”

Sabanın önemi, kanun maddelerinde çalınması durumunda verilen ağır tazminatlardan da anlaşılmaktadır. Madde 121 de özgür bir erkek *saban* çalması durumunda 6 *şekel* gümüş cezaya çarptırılırken, bir kölenin ise 3 *şekel* ile cezalandırıldığı görülmektedir.²⁵⁷

Kazılarda ele geçen havan taşları ve taş topuzların ise, hasadı yapılan tahılların ezilmesi işleminde kullanılan araçlar oldukları düşünülmektedir.²⁵⁸

Kanun maddelerinin 122 ve 124. maddelerine bakarsak tarladan toplanılan ürünlerin nakliyesinde “*nakil arabaları*”nın kullanıldığını görürüz. İlgili kanunlarda nakil arabasına yüklenen ürünlerin çalınması durumunda hırsızın 1 *şekel* gümüş vermesi gerektiği belirtilmiştir.²⁵⁹

Tarım araç gereçleri hususunda arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulara göre, Hitit çağında gerek içme suyu temini gerekse tarımsal sulama için baraj ve gölet yapım projelerinin varlığı da tespit edilmiştir. Söz konusu bulgular su temini ve kullanımı konusunda tarım araç-gereç teknolojisinin gelişmişlik düzeyini ortaya koymaktadır.²⁶⁰ Bu bağlamda eski yerleşim alanlarının sulara yakın yerlere kurulması tercih edilmiştir.

²⁵⁴Ertem, 1970: 85; Kınal, 1991: 163

²⁵⁵Ertem, 1970: 85

²⁵⁶Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 147

²⁵⁷İmparati, 1992: 131

²⁵⁸Alp, 2003: 44

²⁵⁹İmparati, 1992: 133

²⁶⁰Özcan-Karauğuz, 2010: 586

Boğazköy gibi yükseltisi fazla olan yerlere ise su, pişmiş topraktan yapılmış borular vasıtasıyla getirilmiş ve sadece içmek için değil, aynı zamanda yıkanma gibi temizlik gereksinimleri için de kullanılmıştır.²⁶¹

Getirilen suyun muhafazası için ise Hititler şehir dışlarına havuzlar ve göletler yapmışlardır. 2001 yılı Hattuşa kazı çalışmalarında da yukarı şehrin güney kısmında 5 ayrı havuz tespit edilmiştir. Söz konusu su depoları sıcaklık, rüzgâr ve diğer doğal etkenden suyun zarar görmesini engellemek için derin yere yapılmıştır. Burada 5 oda olmasının muhtemelen temel sebebi ise bir deponun zarar görmesi durumunda diğerlerinin etkilenmesini engellemektir.²⁶²

Hititlerin sulama için oluşturdukları su depolarına Alacahöyük kazıları en büyük örneği teşkil etmektedir. Burada 1935 yılında tespit edilen Hitit baraj kalıntısı, 2002 yılında gün yüzüne çıkarılmaya başlanmıştır. Yaklaşık olarak 2 metre yüksekliğindeki setin taşları, alt kısımları iri taşlarla, üst kısımları ise yumruk büyüklüğündeki taşlarla yapılmıştır. 2002 yılında sadece yarısı açılan bendin 15 metre genişliğinde, 110 metre uzunluğunda olduğu görülmüştür. Her iki yanında su kanalları, orta kısmında da su depolama havuzu tespit edilmiştir.²⁶³ Arkeolojik çalışmalarla gün yüzüne çıkarılan Hitit barajı, Hititlerin tarımsal sulama işlemlerinde ileri bir teknoloji kullandığının kanıtıdır.

1.1.1.10. Kiralık işçiler ve NAM.RA'lar

Hititlerde hasat dönemlerinde ürünlerin toplanması ve biran önce ekonomiye dahil edilmesi için LÚ^{MEŠ}(ŞE).KIN.KUD denilen “*hasat işçileri*”²⁶⁴ mevcuttu. Bu işçiler özgür insanlar olup, sözleşmeyle çalıştırılıyorlardı.²⁶⁵ Vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla işçiler, arazi işleri dışında hayvanlara da bakıyorlardı.²⁶⁶ Çalıştıkları sürede, ücretlerini ödeyen arazi sahibinin boyunduruğu altında olup, işleri bittikten sonra da yollarını ayırıyorlardı.²⁶⁷

²⁶¹Alp, 2003: 44

²⁶²Seeher, J. (2002 27-31 Mayıs). *Boğazköy-Hattuşa 2001 Yılı Çalışmaları*, 24. Kazı Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, 2, Ankara, 105, 106

²⁶³Çınaroğlu, A., Genç, E. (2003 26-31 Mayıs). *Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Baraj Kazıları 2002*, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, Ankara, 281, 282; Çınaroğlu, A., Genç, E. (2004 24-28 Mayıs). *2003 Yılı Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları*, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, Konya, 266, 267

²⁶⁴Yiğit, T. (2002a). “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban”, *Belleten* LXVI(247)'den ayrışım, 193

²⁶⁵Taş, 2008: 77

²⁶⁶Yiğit, 2002a: 193

²⁶⁷Sevinç, 2008: 19

Konuyla ilgili bir sınır muhafızına gönderilen talimatnameden onların durumu açıkça görülmektedir.

“Sığır, koyun ve hasat işçilerinin kasabadan çıkmasına izin verilmesin. Akşam olunca gözetleyiciler geri gelsinler ve gözetleme yerini tutsunlar. [... Gözetleyiciler yolları] gündüz gözetlesinler, [aynı şekilde geceleyin] de gözetlesinler, hasat işçileri sığırları, koyunları, atları, eşekleri önde koştursunlar ve onları yukarı sevk ettirsinler.”²⁶⁸

Yukarıdaki talimatnameye ilaveten Hitit kanunlarında işçilerin çalışma süreleri ve aldıkları ücretler resmi olarak belirlenmiştir. Anadolu’da iş gücü ve ücretlendirme ilişkisine bakacak olursak, ilkçağ ve modern toplumlar arasında büyük değişikliklerin olmadığı anlaşılmaktadır.²⁶⁹ İş gücü konusunda da kadın ve erkek arasında bir iş bölümlemesi yapılmaktadır. Hasat gibi ağır işler erkekler tarafından yapılırken²⁷⁰, değirmencilik, doktorluk, aşçılık, dokumacılık vb. gibi elle yapılan daha hafif işlerde kadınlar çalıştırılmaktadır.²⁷¹ Bunun temel nedeni belki de kadın ve erkek arasındaki güç farkıdır.²⁷² Ayrıca savaşlar ve salgın hastalıklar gibi durumlardan kaynaklanan erkeklerin ölüm ya da azlığı nedeniyle oluşan işçi açıklıklarında, kadınların erkeklerin yaptığı birçok işi yürüttükleri de bilinmektedir.²⁷³

Hitit kanunlarınının 158. maddesinde kadın ve erkeklerin çalışma şekilleri ve ücretleri verilmiştir.²⁷⁴ Ancak kadın-erkek arasında ödenen ücretlerin farklı olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre;

§158 “Eğer bir adam (1) ücret karşılığında işe girerse, ekin demetleri (2) bağlanır (2), nakil arabaları <üstüne onları> alır (3), saman evi<ne><=ambara> <onları> kapatır (4), harman için yer temizlenir, [(üç)] ay için onun ücreti otuz PA buğday <dır>. Eğer bir kadın ürün kaldırma için/sırasında ücret karşılığında işe alınırsa, iki ay için (6) <işveren> on iki PA buğday versin (7).”²⁷⁵

²⁶⁸KUB XIII 1 Vs I 17-22, Yiğit, 2002a: 193

²⁶⁹Reyhan, 2010: 70

²⁷⁰Demirel-Sevim, 2012: 206

²⁷¹Bryce, 2003: 97

²⁷²Demirel-Sevim, 2012: 206; Deniz, 2015: 245

²⁷³Bryce, 2003: 97

²⁷⁴Hoffner, 2010: 229

²⁷⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 150, 151

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere verilen ücretler aynı olarak verilebiliyordu. Burada kadın ve erkek arasındaki ücret farkına bakacak olursak, bir erkek ücret karşılığı işe girdiği vakit üç ay için 30 PA buğday alabiliyorken, bir kadın ise ürün kaldırmak için işe girdiği vakit iki ay için 12 PA buğday alabiliyordu. Ancak bu durum bir haksızlık olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü metinden de anlaşılacağı üzere kadın ve erkeğin yaptığı iş ve iş süresi farklıdır. Ücretlendirme de iş-zaman ilişkisine göre belirlenmiş olmalıdır.²⁷⁶ Aynı ödemenin en büyük avantajı ise işçinin sonraki hasat dönemine kadar ailesinin besin ihtiyacını karşılayacak miktarda pay alıyor olmasıdır. Anadolu'nun o dönemki sosyal ve ekonomik şartlarına baktığımızda bu tarz ücretlendirme işçi için en uygun karşılıktır.²⁷⁷

Kadın ve erkeklere ödenen ücretler ise, Eski Krallık Döneminde bir erkek işçi için aylık 12 *şekel* iken, kadının aylığı 6 *şekeldir*. Yeni Krallık Döneminde ise erkeğin yıllık maaşı 100 *şekel* (2,5 mina), kadının ki ise 50 *şekel* olarak belirlenmiştir.²⁷⁸

Üretimin devamını sağlamak için kiralık işçilerden başka, savaşlarda esir alınan NAM.RA'lar da ekonomide önemli bir yere sahiplerdir. Bu insanlar bölgede yaşayan sakinler olabildiği gibi askerler arasından esir düşmüş tutsaklarda olabiliyordu.²⁷⁹ Hitit kralları kazandıkları savaşlarda elde ettikleri köleleri tapınaklara, *timar* sahiplerine ve bölge saraylarına²⁸⁰, verimi ve hazine gelirlerini artırmak amacıyla²⁸¹ reaya olarak dağıtıyorlardı.²⁸² Bu şahıslar çoğu kez ücretsiz işçi olarak, Eski Roma çiftliklerindeki köleler gibi karın tokluğuna çalıştırılıyorlardı.²⁸³ Hititlerin böyle bir uygulama yapmalarındaki amaç, hem yendikleri devletlerin nüfusunu azaltarak zayıflatmak, hem de kendi devletlerinin iş gücünü ve silahlı güçlerini geliştirmek içindi. Konuyla ilgili Murşili'nin Dukkama şehrine saldırısı örnek verilebilir. Kuşatma sırasında Dukkama'lılar kralın ayaklarına kapanmış ve şehrin yağmalanmamasını, kendilerinin Hattuşa'ya götürülüp piyade ve arabalı savaşçılar yapılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Murşili şehrin yağmalanmasına izin vermeyip, 3000 kadar NAM.RA' yı Hattuşa'ya getirerek

²⁷⁶Reyhan, 2010: 70,71

²⁷⁷Bryce, 2003: 97

²⁷⁸Hoffner, 2010: 230

²⁷⁹Alp, S. (1949 Nisan). "Hititlerde Sosyal Sınıf NAMRA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", *Belleten*, XIII(50), 248, 249, 253

²⁸⁰Yakar, 2007: 51

²⁸¹Taş, 2008: 78, 79; Ünal, 2005: 148

²⁸²Alp, 1949: 245, 251, 252

²⁸³Ünal, 2005: 148

piyade ve arabalı savaşçı yapmıştır.²⁸⁴ Başka bir kaynakta II.Murşili'nin abartılı olmakla beraber tek seferde 15.000 veya 60.000 kadar NAM.RA'yı esir aldığı söylenmiştir. Sayılar abartılı olsa da önemli miktarda NAM.RA'nın esir alındığı kesindir.²⁸⁵ Esirler kralın savaş ganimeti olarak, savaşa katılanlar arasında paylaştırılmıştır.²⁸⁶ Ayrıca evlilik yoluyla ittifak kurulan devletlere yollanan prenseslerin yanında bir çeyiz gibi de gönderilmişlerdir.²⁸⁷

NAM.RA'lar düşük maliyetle çalıştırıldıkları için doğal afetler tarafından yıkılmış yerleşim yerlerine, yeni kurulan köylere veya ele geçirdikleri düşman bölgelerine istihdam için de yerleştiriliyorlardı. Dolayısıyla buldukları yerden ayrılmaları yasaktı. Kaçmaları durumlarına da önlemler alınmıştı. Özellikle vasal devletler Hitit topraklarından kendi bölgelerine kaçan NAM.RA'ları ellerinde tutmak istedikleri için, Hitit kralları bu devletlerle onların iadesi hakkında anlaşmalar yapmışlardır. Anlaşmaların ihlali savaş sebebi olarak görülmüştür.²⁸⁸ Konuyla ilgili III.Hattuşili'nin Tiliura şehrine gönderdiği NAM.RA'ları anlatan bir vesika, onların iskan için kullanıldıklarının kanıtıdır;

“Tiliura şehri Hantili'nin gününden beri boştu. Babam Murşili onu tekrar inşa etti, fakat onu iyice iskân etmedi. Onu silah ile yendiği NAM.RA'ları iskan etti. Sonradan [çiftçi?] olan [Tiliura'nın] eski sakinleri çekilip [aldım] ve (ben) majeste, onları geri geti[rdim] ve onları tekrar Ti[liura]'da [iskân ettim].”²⁸⁹

Elde edilen vesikalarda NAMRA'ların çiftliklere kaçır kişi olarak dağıttıklarının kayıtlarına ulaşılmıştır. İlgili belgeye göre;

“Uşhaniya Kenti'nde kral şöyle bir karar aldı: içlerinde otuzar köle(NAM.RA) bulunan iki tane... evi. Kipitta kral güneş tanrısı için şunu belirledi: İçinde on köle bulunan bir ev... kral Hanhana (?)'lı insanları Innarauwa'ya verecektir. 4 koşum öküzü,... Uşhaniya kentinden 100 adet koyunu (da) birlikte verecekler (?). Tuz işçilerine ait 100 adet koyun... 20 keçiyi Pihana'ya krlardan temin edecektir. Ziraat aletlerini yapacaktır. 15 (ölçek?) hasat verir (?) olacaktır (?). Tenizida Kenti için tanrı şunu belirledi: Her birinin içinde 10 köle bulunan 4 hane; çobanları atları, 4 sığır, 30 koyunu Tummana kralı temin edecektir. 30 ölçek hasat verir (?). Piddanita kral tanrı Pirva için şunu belirledi: İçinde 10 köle bulunan bir hane. Daharili adamları... içinde 10 köle bulunan bir hane. Rahip eskiden beri olanı(dır)? Toplam

²⁸⁴Alp, S. (1949 Nisan). “Hititlerde Sosyal Sınıf NAMRA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı”, *Bellekten*, XIII(50), 248, 249, 253

²⁸⁵Reyhan, 1996: 194

²⁸⁶Dinçol, 1982: 59, 63

²⁸⁷Alp, 1949: 245, 251, 252

²⁸⁸Alp, 1949: 249

²⁸⁹KUB XXI 29, Alp, 1949: 245, 246

*olarak 4 hane, 40 köle... 20 koyunu Tummana kralı temin edecektir. 30 ölçek hasadı vardır?*²⁹⁰ ”

Kaynaklardan anlaşıldığına göre tıpkı hür işçiler gibi köle işçiler de ücret alıyorlardı. Ancak kölelerin ücretleri hürlere göre daha düşüktü. Elde edilen belgede erkek ve kadın köle işçiler için verilen ücretin 1 yıllık olarak verildiği saptanmıştır. Ancak belgenin kırık olması sebebiyle erkeğin ücreti bilinmemekte olup, kadınınkinden fazla olduğu tahmin edilmektedir. Buna göre bir kadın kölenin bir yıllık ücreti, 50 *şekel* gümüşdür.²⁹¹

Saraya bağlı olan kişilerle beraber NAM.RA'lar da kendilerini sosyal ve ekonomik olarak geliştirdikleri taktirde, hizmet ettiği kişinin arazilerinin idarecisi olabiliyorlardı. Hitit kralları onların bazılarının ekip biçmeleri için belirli bir miktar toprak ve hayvan sahibi olmalarına da müsaade etmişlerdir. Fakat sahip oldukları arazilerin mülk hakları onlara verilmemiştir. Dolayısıyla verilenler ellerinden alındıkları zaman karşı koyamamışlardır. Ayrıca NAM.RA'lar bunca haklara sahip olmalarına rağmen statüleri değişmediği gibi gönderildikleri bölgeyi de terk edememişlerdir. Konuyla ilgili örneklerden birinde, I.Şuppiluliuma'nın bir saray kâtibine verdiği doksan kölelik toprağın kayıtlarında, kölelerden birine bir düzine kadar inek verildiği görülmüştür.²⁹²

NAM.RA'lar ziraata başladığı vakit devlet gıda, tohum, yün ve küçük baş hayvan yardımları yapıyordu.²⁹³ Bu durum askeri talimatname metinlerine de yansımış, onların tarımsal üretimdeki yerlerine düzenlemeler getirilmiştir. Burada tarlaların verilmesi, işlenmesi, kayıt altına alınması, kullanım süreleri ve biçimleri ile ne tür teşvikler verildiğine değinilmiştir.²⁹⁴ Ayrıca hasat zamanlarında da kontrol edildikleri görülmüştür.

“Göçmenlere ekin ettikleri zaman kale kumandanı [her b]akımdan dikkatli olsun! Eğer (onlardan) biri şöyle derse: Bana tohumluk ver! Onu tarlama ekeceğim! Sonra (hasat zamanı ekin)yiğünü (olarak) yığacağım. (Bu konu) üstüne kale kumandanı dikkatli ol! Hasat zamanı olunca, (göçmen) o tarlayı biç[sin.] ... ”

“Eğer göçmen ülke içerisinde oturuyorsa, onu erzak(?), tohumluk, sığır ve koyun (tahsis etmek suretiyle) gözet! Eğer göçmen ülkeden giderse, kim onun yerinde kalırsa, ona to[hum]luk ver! Ona yeterli tarla sağlansın... ”.

²⁹⁰KUB XLVIII 105 Vs. 9 vd., Taş, 2008: 79; Ünal, 2005: 148

²⁹¹Reyhan, 2010: 72

²⁹²Yakar, 2007: 48, 52

²⁹³Alp, 1949: 254

²⁹⁴Özcan-Karauğuz, 2010: 583

“...Kaybolan bir silah adamının boş kalan tarlaları (ona) hediye(?) (olarak verilmiş ise), onların hepsi senin tarafından kaydedilmiş olsun....²⁹⁵”

Yukarıdaki talimatnameden de görüleceği üzere savaşlarda esir olarak getirilen NAMRA’lar Hitit çiftçileri gibi toprak sahibi olup işleyebiliyorlardı. Onların gözetimcisi olan kale kumandanları (*BEL MADGALTI*)²⁹⁶ ise her türlü ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlülerdi. Üretimin devamlılığı açısından da tıpkı Hitit halkında uygulandığı üzere toprağın boş kalması durumunda başkasına tahsisi söz konusuydu. Ayrıca vesikalardan NAM.RA’lara verilen arazilerden tıpkı *ILKU(M)*’lara tahsis edilen topraklarda olduğu gibi “*şahhan*” alındığı da anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili metin şöyledir;

“[Eğer NAM.RA’lar] *LÚMEŠ GIS* TUKUL adamının tarlasını (ve) hububat verirlerse, [üç yıl *şahha*]n (mükellefiyetini) ifa etmezler. Fakat dördüncü yılda *şa[hhan]*’ı ifa etmeye başlar. (*şahhan* vergisini) *GIS* KU adamları ile (birlikte) teslim (?) eder.²⁹⁷”

Yukarıdaki metinde görüleceği üzere NAM.RA’lara verilen arazilerden de “*şahhan*” alındığı anlaşılmaktadır. Fakat burada tahsis edilen vergiden ilk üç yıl muaf oldukları görülmektedir. Dördüncü yıla gelindiğinde ise yükümlülüklerini yerine getirmeye başlamışlardır.²⁹⁸

Esir olarak getirilen NAM.RA’ların sosyal statülerine baktığımızda ise hürler ve esirler arasında bir yerde bulduklarını görürüz.²⁹⁹ Ayrıca bu kişilerin sadece erkeklerden değil, aynı zamanda kadınlardan da oluştuğunu anlamaktayız.³⁰⁰ Onların söz konusu konumunu belirleyen belki de en önemli durum, sahiplerine değil de krala karşı sorumlu olmalarından kaynaklanmaktadır. Bunlara ilaveten bu insanların yukarıda değinildiği üzere hür insanlar gibi arazi işleme hakları olmasına ilaveten köleler gibi satılabildikleri de görülmüştür. Ancak araştırmalarda NAM.RA’ların istenildiği zaman değil de bazı durumlarda satılabildiği yorumu yapılmıştır. Konuyla ilgili ele geçen bir vesikada şöyle denmektedir;³⁰¹

²⁹⁵CTH 261., Özcan-Karauğuz, 2010: 583, 584

²⁹⁶*BEL MADGALTİLERE* gönderilen NAM.RA’lar ile ilgili diğer talimat nameler için Bkz. Alp, 1949: 257

²⁹⁷KBo VI 11 Vs. 21 v.d., Alp, 1949: 255

²⁹⁸Alp, 1949: 254, 255; Reyhan, 2018: 294

²⁹⁹Alp, 1949: 250

³⁰⁰Kinal,1991: 162; Alp, 1949: 248

³⁰¹Alp, 1949: 250

“...buldular ve yedi erkek [× ?] öldürdüler. Fakat altmış beş NAM.RA'yı götürdüler ve on NAM.RA'yı sattım...”³⁰²

Sosyal açıdan hangi grupta yer aldıkları tartışma konusu olan NAM.RA'lar, tutsak olmadan önce kendi toplumlarında farklı statülere sahiplerdi. Dolayısıyla geldikleri yerlerde üst tabakada olanlar, zamanla esir düştükleri Hitit toplumu içerisinde asimile olarak, sosyo-ekonomik durumlarını geliştirmişlerdir. Konuyla ilgili en güzel örnek II.Murşili ile Targaşnalli arasında yapılan anlaşmadır. Buna göre Arzawa'dan getirilen esirler, Hitit ülkesinde LÚ^{MEŠ} GİŠ-TUKUL yapmaktadırlar.³⁰³

Hitit kanunlarında NAM.RA'lara uygulanacak cezaların, kölelerdeki gibi ayrı ceza hükümleri içermemesi, onlar için de hürlerle verilen cezaların geçerli olabileceğini düşündürmüştür.³⁰⁴ Gerçekten de Hitit devleti onların suç işlemesi durumunda kölelere kıyasla daha merhametli davranıyordu. Örneğin Hititlere karşı isyan durumunda olan bir ev veya şehirdeki isyancılar öldürülüp, mallarına el konulurken, NAM.RA'lara ve uşaklara dokunulmaması ve kral huzuruna çıkarılmaları emredilmişti. Ancak vesikalar, onların hürlerden üstün olmadığını ve haklarının da hürlerden az olduğunu göstermektedir.³⁰⁵ Bu durum Hititler öncesinde Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kölelerin “*memur, işçi*” olarak görülmesi durumuyla benzerlik göstermektedir.³⁰⁶

Son olarak kaynaklarda NAMRA'lara ek olarak bir köle gurubu daha geçtiği belirlenmiştir. Bunlara ise ARAD denilmektedir.³⁰⁷ NAMRA'lardan ayrı olarak nitelendirilen bu köle topluluğu tarla işlerinden ziyade diğer çiftlik işlerini yapan günümüz hizmetçileri gibi olmalıydılar. Kölelerin hakları meselesine gelince, eski krallık döneminde mülk edinme gibi bir takım ayrıcalıkları varken imparatorluk döneminde bu imtiyazlarının ortadan kalktığı görülmektedir. Yani köleler imparatorluk döneminde sahibinin malı haline gelmiştir.³⁰⁸

ARAD'larında çalıştıkları tarlalardan ya da tapınaklardan ayrılma özgürleri yoktu. Onlarda diğer köle gurupları gibi iş gücü eksikliği olduğunda büyük faydalar sağlıyorlardı.

³⁰²KUB XXVI 69, Alp, 1949: 250,251

³⁰³Yakar, 2007: 52

³⁰⁴Alp, 1949: 253

³⁰⁵Alp, 1949: 246, 247, 253

³⁰⁶Bayram S., Çeçen, S. (1996 Aralık), “Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik müessesesi”, *Belle-ten*, LX(229), 582

³⁰⁷Ünal, 2005: 148

³⁰⁸Sevinç, 2008: 28

Başka ülkelere kaçarlarsa, devlet tarafından diplomatik yollarla isteniyorlardı.³⁰⁹ Bu süreç içerisinde de iş gücünde aksaklık olmaması için kaçan kölenin yerine kiralık işçiler tutuluyordu.³¹⁰

Yukarıdan da anlaşılacağı gibi Hititler’de kölelerin durumu çokta kötü değildi. Devlet onları köle olarak kullanmasına karşın bir takım haklarda vermişti. Ancak her ne olursa olsun zorla Hitit topraklarına getirilip, çalışmaya zorlanan bu insanlar fırsat bulduklarında kaçmaya da çalışıyorlardı. Hititler bu durumlarda kaçan köleleri yakalayanlara ödül verilmesini emretmişlerdir. Bu durum iki şekilde gerçekleşmiştir. İlk olarak kaçan bir köle Hitit topraklarında ya da vasal bir devletin topraklarında yakalanırsa, yakalayan kişiye ödül olarak gümüş verilmiştir. Diğer bir durumda eğer köle düşman topraklarında yakalanırsa köle, yakalayan kişiye verilmiştir. Konuyla ilgili 25. madde şöyledir:³¹¹

§23 “Eğer bir köle kaçar ve Luiya bölgesine girerse, onu geri getirene (köle sahibi) VU ZU^{23a} gümüş verir. Eğer köle kaçar ve düşman memleketine girerse, onu kim getirirse onu yalnız o alır.”³¹²

Burada bir parantez açmak gerekirse kanun maddeleri tetkik edildiğinde kaçan kölelere cezai işlem uygulandığı hakkında bir kayıt bulunmaması dikkat çekici bir husustur. Bu durum belki de yakalanan kölelerin cezai yaptırımlarının köle sahiplerine bırakılmasından kaynaklanmaktadır.³¹³

Hitit kanunlarında köleler, Roma’dakilerle kıyasla daha iyi konumdaydılar. Hititler onların suç işleyebileceklerini kabul ederek, uygulanacak cezalarda yaşama haklarını kanunlarla korumuşlardır. Ayrıca köleler, hürlerle evlenme haklarına da sahiplerdi. Kölelerin kanunlardaki statüsü bir taraftan onları korurken diğer taraftan sahiplerinin istedikleri cezayı vermelerine de engel olmamıştır. Bu durumda kölelerin kanunlarca koruma altına alınmaları sahiplerine karşı değil, başka hür insanların onlara zarar

³⁰⁹Reyhan, 2009: 162

³¹⁰Hoffner, 2010: 230

³¹¹Alp, 1947b: 470

³¹²Hitit Yasaları; Imparati, 1992: 49; Alp, 1947b: 470

³¹³Alp, 1947b: 478

vermelerine karşı olduğu söylenebilir.³¹⁴ Kanunların 12. maddesinde bir köleye zarar verilmesi durumunda ona bir miktar gümüşün ödendiği görülmüştür.

§12 “Eğer bir kimse, bir kölenin kolunu veya bacağına kırarsa, 10 şekel gümüş verir ve (köle) bunun (tazmini) için onun evine bakar.”³¹⁵”

Burada tapınak görevlilerine gönderilen bir direktif metninde NAM.RA’lardan farklı olarak, kölelere verilen cezaların daha acımasız olduğu görülmüştür. Öldürmenin yanı sıra aileleri ile beraber cezalandırma ya da uzuv kesme gibi cezai uygulamalar görülmektedir. Konuyla ilgili metinde;

“...Eğer, ne zaman kölesi beyini kızdırırsa onu ya öldürürler ya da onun burnunu, gözlerini, kulaklarını yararlar ya da onu, karısını, çocuklarını erkek kardeşini, kız kardeşini, hışmını, soyunu ister köle ister cariye (olsun) [yakalar]lar. O zaman adı geçeni öteyana çağırırlar (da) ona hiçbir şey yapmazlar mı? Ne zaman ölüm cezasına çarptırılırsa, tek başına ölmez, soyuda ona katılır.”³¹⁶”

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere Hitit köleleri ne kadar Roma ya da diğer uygarlıklardaki köle gruplarından daha rahat olsalar da, efendilerine karşı suç işlediklerinde ağır cezalara çarptırılmışlardır. Bu durumun olası nedeni, Hitit ekonomisinin temelini oluşturan üretime zarar gelmesini önlemek içindir. Dolayısıyla verilen caydırıcı cezalar, söz konusu esirleri kontrol altında tutmaya yöneliktir.

1.1.1.11. Vergilendirme

Bronz çağ devletlerinde ekonomi çoğunlukla tarımsal ürünlerden gelen vergilerden sağlanmaktaydı.³¹⁷ Vergilerin çokluğu ya da azlığı aynı zamanda devletin siyasi ve askeri gücünü de etkilemekteydi. Dolayısıyla azalması, merkezi otoritenin zayıflama sürecini hızlandırıyordu.³¹⁸ Bu bağlamda Hitit devlet ekonomisinin tarımla ilişkili olarak aynı gelir ve giderlere bağlı olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.³¹⁹ Neden olarak da Eski Çağ

³¹⁴Kanunlarda köleler suç işlemeleri durumunda bir hüre nazaran yarı yarıya daha az ceza alıyordu. Ancak bazı durumlarda uzuv kesme cezalarına çarptırıldıkları da görülmüştür. Bu tür sakatlama cezaları ev soyma ya da ev yakma gibi suçlara karşılık uygulanmıştır. Bunlar Hitit kanunlarının 95 ve 99 maddelerine işlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Alp, 1947b: 477-479; İmparati, 1992: 95-97

³¹⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 43; Dinçol, 2013: 523

³¹⁶Süel, 1985: 25-27

³¹⁷Demirel-Sevim, 2012: 205

³¹⁸Ersay-Reyhan, 2001: 131

³¹⁹Reyhan, 2009: 157-161

ekonomilerinde verginin, bir şeyin³²⁰ somut karşılığı/haraç şeklinde algılanmış olması gösterilebilir. Ancak yapılan araştırmalarda söz konusu yükümlülüğün halka ne oranla paylaştırıldığı bilinmemektedir. Eldeki bulgulardan sadece devletin verdiği arazileri işleyen kişilerin, karşılığında saraya bir takım yükümlülüklerle sorumlu oldukları anlaşılmaktadır.³²¹ Yani Hitit vergi gelirleri tarım üretiminden aynı olarak alınan *şahhan* ve saray için karşılıksız çalışma şeklinde ödenen *luzzi* yükümlülüklerinden oluşmuştur. Bunun dışında hazine girdileri, gümrük vergileri, vasal devletlerin yıllık olarak ödediği haraçlar, devletin farklı bölgelerinde ticaret yapan tüccarların ödedikleri gümrük gelirleri³²² ve askeri seferlerde elde edilen ganimetlerden sağlanıyordu. Akabinde onların kayıtları tutularak, nerelere harcanacağı belirleniyordu.³²³ Ayrıca vergilerin düzenlenmesi ile takip edilmesi için birçok bürokrat ve yüksek dereceli memur görevlendiriliyordu.³²⁴ Vergi tahsilatı ile ilgilenen görevliler askeri ve sivil olarak ikiye ayrılır, kral tarafından atanır ve kralın gönderdiği talimatnameler doğrultusunda denetim altında tutulurlardı.³²⁵ Kayıtlarda farklı şehirlerden gelen vergilerin içerikleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Örnek bir vesikada;

“Te-[şehrinden 5 mina bakır ve 42 mina bakır; Gazzuwa şehrinden 16 mina ve 30 şekel kalay, 134 mina bakır; Ankuwa şehrinden 153 mina bakır.”³²⁶

Buradan anlaşılacağı üzere şehirlerin ödedikleri vergiler ekonomik durumlarına göre değişmektedir.³²⁷ *Luzzi* ya da *şahhan* adları ile alınan vergiler maden ürünleri olabildiği gibi, tahıl, saman, odun, büyük ve küçükbaş hayvanlar da olabilmektedir.³²⁸ Bunlardan başka Hitit hazinesinin diğer gelirleri, vasal devletlerin gönderdiği vergiler ve diplomatik ilişkiler kurulan devletlerin yolladıkları hediyelerden oluşmaktadır.³²⁹

Sarayın giderleri ise düzenli olarak saray görevlilerine ödenen ücretler, kraliyet ailesinin şahsi giderleri, sarayın bakım harcamaları, yol, köprü, silo vb. halka açık alanların

³²⁰“*Bir şeyden*” kasıt örneğin devletin halkına verdiği toprağa karşılık olarak beklediği bir takım angarya yükümlülükleri, vasal devletlere sağlanan korumaya karşılık beklenen vergiler vb. unsurlardır.

³²¹Demirel-Sevim, 2012: 205, 206

³²²Alparslan, M. (2006). “Hititlerde Ticaret: Hitit Yazılı Kaynaklarının Bir Yorumu”. C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 384

³²³Ersay-Reyhan, 2001: 131

³²⁴Dönmez, 2014: 62

³²⁵Sevinç, 2008: 16

³²⁶KUB 26.67 II 1-6, Reyhan, 2009: 160

³²⁷Reyhan, 2009: 160; Ersay-Reyhan, 2001: 131

³²⁸Özcan-Karauğuz, 2010: 585

³²⁹Dönmez, 2014: 62

inşa ve tadilatı için ayrılan bütçe, ücretsiz çalışan kölelerin yeme, içme ve giyim masrafları olarak sayılabilir. Konuyla ilgili tablo aşağıda verilmiştir.

Çizelge 1.4. Saray gelir-giderleri

Saray Gelirleri	Saray Giderleri
Şahhan	Sarayın harcamaları
Luzzi	Ordu giderleri
Gümrük vergisi	Tapınak giderleri
Haraç (bağlı krallıklardan)	İmar giderleri
Ganimet	

Yukarıdaki tabloda verilen gelirlerin en çoğu tarımsal üretim alanlarından gelmekteydi. Üretimde kıtlık, yağma vb. sebeplerden dolayı bir aksaklık yaşanırsa, Hititler büyük olasılıkla bu açığı, savaşlar yoluyla elde ettikleri haraçlar ve ganimetlerle kapatıyorlardı.³³⁰ Araziyi işleyen kişilere vergiler ağır geldiği zaman ise kral, onların yüklerini hafifletmek için indirimler de yapmaktaydı. Kral IV.Tuhalia'nın, kral II.Muwattali döneminde Tarhundašša'ya konulan vergilere getirdiği azaltma bunun en güzel örneğidir.³³¹

Vergi muafiyeti ise kanunların 50 ve 51. maddelerinde işlenmiştir. Buna göre Hititler için kutsal sayılan, Arinna, Zippalanda ve Nerik gibi şehirler vergiden muaf tutulmuşlardır. Çünkü böyle şehirlere verilen araziler ve mallar tanrıya ait sayılmıştır. Bu nedenle söz konusu unsurların idaresi tapınaklara ve rahiplere verilmiştir.³³² Konuyla ilgili madde 50'de;

§50 (1) "Nerik'te, A[rinna]'da, Ziplanta'da (2) hüküm süren (3)... adamı (4), her ülkedeki din adamları, onların evleri muaf (5) <olsunlar> ve onların 'hissedarlar' (6) luzzi'yi yerine getirsinler. Arinna'da on birinci ay geldiği (7) zaman, on[un evinin (8)] (9) kapısında (10) bir eja (11) ağacı görülebilen (12) mu[af] (13)<tır>."³³³

³³⁰Deniz, 2015: 240; Dönmez, 2014: 61-73

³³¹Ünal, 2007a: 65; Deniz, 2015: 240

³³²Sevinç, 2008: 14, 15

³³³Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 69-71

Kanunlardan anlaşılacağı üzere vergi ödeme zamanları geldiğinde muaf olan kişiler evlerinin önüne “*eja-ağacı*” diyorlardı. Bu sayede onlardan vergi alınmıyordu.³³⁴

Vergi muafiyeti, kutsal kentlere ek olarak kraliyet ailesine destek olan ya da savaş durumunda sadık kalan kişilere de verilmiştir. Konuyla ilgili III.Hattuşili'nin Ura-Tarhunda'ya verdiği bir bağış mektubunda *ABU BÎTUM*³³⁵ memuru Kantizili'in kendisine düşman olduğunu fakat Ura-Tarhunda'nın ise majestelerine destek olduğu anlatılır. Metnin devamında III.Hattuşili Ura-Tarhunda'yı sadakati nedeniyle onurlandırmak adına *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüğünden muaf tuttuğunu söyler. Akabinde söz konusu vergiler için kimsenin ondan talepte bulunamayacağını belirtir.³³⁶

Vergi muafiyeti ayrıca politikada da kullanılıp, taraf değiştirebilen insanlara ödül olarak sunulmuştur.³³⁷ Bu sayede düşmanlara karşı üstünlük sağlamak adına dış politikada destekler artırılmaya çalışılmıştır.

Vergi tahsilatında haksızlık yapılması durumunda krallar olaylara doğrudan müdahale ederek, haksızlık yapan memurlara uyarılarda bulunmuşlardır. Konuyla ilgili Hitit kontrolündeki Kuzey Suriye bölgesinde Meskene-Emar'da askeri vali Alziyamuwa'nın Aştalı büyücü Zu-Bala'nın topraklarına el koyma olayı bilgi vermektedir. Burada Alziyamuwa, Zu-Bala'nın babasından kalan toprakları Palluwa'ya verip, Zu-bala'ya vergi yükümlülüğü getirmesinden bahsedilir. Zu-baba olayın ardından krala şikâyet mektubu yazdığı vakit, kral validen el koyduğu toprakları geri vermesini ve daha fazla haksızlık yapmamasını emreder.³³⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere Hitit kralları vergi sisteminde adil olmaya çalışarak, yapılan haksızlıkları önlemeye çalışmışlardır. Bu sayede de Hitit vergi gelirlerinde yaşanabilecek sorunların önüne geçilmek istenmiştir.

1.1.1.12. Saray depoları

Anadolu, iklimi ve arazi şeklinden dolayı doğal afet ve beraberinde kıtlık riski taşıyan bir yerdir. Dolayısıyla Hititler bu tarz tabii olaylardan ve düşman saldırıları nedeniyle tarlaların yok olmasından kaynaklanabilecek kıtlık günlerine karşı önlemler

³³⁴Erkut, 1990a: 513

³³⁵ABU BÎTİ= idareci, yönetici; Ünal, 2007b: 7

³³⁶Özcan,-Karağuz, 2010: 585

³³⁷Ünal, 2007a: 66

³³⁸Ünal, 2007a: 66

almışlardır. Yapılan arkeolojik araştırmalarda saray, tapınak ve kışlalarda kapasitesi 2000 litreyi bulan silolar keşfedilmiştir. Özellikle Boğazköy'ün Büyükkaya bölgesinde gün yüzüne çıkarılan odalarda, içerisine 7000 ile 9800 m³ tahıl alabilen silolar bulunmuştur. Yani yaklaşık 4200-5900 ton tahılın depolanabildiği belirlenmiştir. Buradan hareketle bu orandaki tahılın yıllık 23 000-32 000 kişinin ihtiyaını karşıladığı tahmin edilmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki söz konusu stoklar, çiftçilere verilecek tohumluk ve dini tören kutlamaları için ayrılanların dışında, devlet emrinde çalışan bürokratlar, askerler ve rahiplerin kıtlık esnasında ihtiyaçlarını karşılamak içindir. Normal halk ise zor durumlarda dayanışma yaparak hayatta kalabilmişlerdir.³³⁹ Konuyla ilgili Hitit kanunlarının 172. maddesinde;

§172 “Eğer özgür bir adamı bir kıtlık yılında biri besleyip bakarsa, o zaman <yardım gören kimse> kendinin yerine geçen birini versin, ama eğer bir erkek köle <ise> on şekel gümüş versin.”³⁴⁰

Yukarıdaki maddeden de anlaşılacağı üzere Hitit devleti kıtlık dönemlerinde kanunlarla halkı yardımlaşmaya teşvik etmiştir. Fakat yardım görenlere de aldıkları yardımları karşılıksız bırakmamaları için yaptırımlar uygulanmıştır. Bu durum hem halkın bir birine kenetlenmesini sağlamış, hem de hazineyi ayrı bir giderden kurtarmıştır.

Başkent Hattuşa'daki büyük silolar devlet hazinesinin ve kralın gücünün de bir göstergesidir. Taşralarda toplanan vergiler yerel merkez depolarını doldurduktan sonra başkentteki bu yüksek kapasiteli depolara aktarılmaktadır. Burada önemli olan nokta yerel merkezlerinin depolarını dolu tutup, artanın merkezde toplanıyor olmasıdır. Böyle bir uygulamanın amacı ise gerekli hallerde şehirlerin öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamalarıdır. Çünkü dönemin şartları gereği merkezden gelebilecek yardımların ihtiyaı olan şehirlere ulaştırılması zordur. Bu durum Reyhan tarafından taşraların merkeze gönderdiği vergilerin aslında zor zamanlarda kendilerine gelecek yardımlar şeklinde yorumlanmıştır.³⁴¹

³³⁹Ünal, 2007a: 78, 84

³⁴⁰Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 161

³⁴¹Reyhan, 2018: 312

1.1.2. Halkın Ekonomideki Yeri

Hitit halkının çoğunluğu hür insanlardan oluşmaktaydı. Ancak buradaki “*hür*” kelimesinin manası, günümüzdeki gibi halkın yönetime katılması şeklinde değil, kanunlar önünde kölelerden farklı olmasıdır.³⁴² Hitit tebaası bu yönü ile ekonomide önemli bir yer edinmiştir. Dolayısıyla Hitit mülkiyet anlayışı da Mezopotamya’dan farklı bir şekilde gelişme göstermiştir. Tapınaklar, Hititlerin karşılaştırıldığı toplumlarda olduğu gibi araziler üzerinde tamamen egemenlik kuramamışlardır. Yani Hitit halkına özel mülkiyet hakkı tanınmıştır. Hitit ekonomisindeki bu farklılığın muhtemel nedeni, bölgedeki üretim için gerekli şartların Mezopotamya’dan bol olmasıdır.³⁴³

Hititlerde halka arazi verilmesinin amacı, iktisadi faaliyetlerin devamlılığını sağlamaktır. Bu sayede üretim sekteye uğramayacak, dolayısıyla da ekonomi zarar görmeyecektir. Dolayısıyla kral, halka istedikleri vakit topraklarını arttırma hakkı da tanımıştır. Toprak edinme ise çoğunlukla satın alma, verasetle devretme ya da bağış yoluyla olmaktadır.³⁴⁴ Belgelerden mülklerin “*zanaatkâra, çiftçiye ya da hizmetkâra ait topraklar*” şeklinde nitelendirilmesi ise saray çalışanlarının da arazi sahibi olabildiklerini düşündürmektedir. Söz konusu görevlilerin kendi toprakları ile saray arazilerinde çalışma süreleri ve şartları da belgelerde düzene konulmuştur.³⁴⁵ Konuyla ilgili bir metinde;

“... Eğer bir evde 4 adam varsa 2 adam sarayın işini yapsın. Bir evde 2 adam varsa biri sarayın işini yapsın ve bir adam kendi evinin işini yapsın. Evde sadece bir adam varsa 4 gün sarayın işini yapsın, 4 gün kendi evinin işini yapsın...”³⁴⁶

Hitit ekonomisinde uygulanan bu sistem, hem halkı saraya bağlıyor, hem de saray giderlerini azaltıyordu. Bu sayede saray toprakları ekilip biçilirken, çiftçinin tembellik etmesi de engelleniyordu.

1.1.2.1. Ekonomide aile ve evler

Kızılırmak kavsî içerisinde konumlanan Hititlerin ekonomisinde en küçük birim aileden oluşmaktaydı.³⁴⁷ Boğazköy/Hattuşa vesikalarından elde edilen bilgilerde bir Hitit

³⁴²Dinçol, 1982: 58

³⁴³Deniz, 2015: 239,240

³⁴⁴Deniz, 2015: 239

³⁴⁵Reyhan, 1998: 486

³⁴⁶Reyhan, 1998: 486

ailesinin ortalama on kişiden oluştuğu anlaşılmıştır. Aile bireyleri arasında günümüz Anadolu'sundaki geniş ailelerde olduğu gibi büyükanne, büyükbaba, anne, baba ve çocuklar bulunmaktadır.³⁴⁸ Konuyla ilgili örnek teşkil eden Tiwatapara isimindeki bir adamın arazi mülkünü sayan bir belgede;

“Tiwapara'nın mülkü: bir adam, Tivapara; bir oğlan, Hartuwanduli; bir kadın, Azzia; iki kız, Anitti ve Hantawiya; beş kişi; iki öküz, yirmi iki koyun, altı koşum öküzü... on sekiz dişi koyun ve koyunlarla iki dişi kuzu ve koçlarla iki yavru koç; on sekiz keçi ve keçilerle dört yavru keçi ve erkek keçiyle bir yavru; otuz altı küçükbaş hayvan: bir ev. Öküzler için bir otlak, Parkalla kasabasında bir dönüm çayır. Hanzuša kasabasında, Hantapi mülküne ait 3.5 dönüm üzüm bağı, içinde 40 elma ağacı, 42 nar ağacı.”³⁴⁹

Metinden de anlaşılacağı üzere Tiwatapara sahip olduğu imkânlarla ayrıcalıklı konumdadır. Araştırmacılara göre onun arazileri ve malları, Hitit dönemi çiftlik yapılarının en güzel örneklerinden biridir. Söz konusu topraklar, satın alma, kiralama ya da bağışlama yolları ile elde edilmişlerdir.³⁵⁰

Arazi sahibi aileler içerisinde bulunan çekirdek ailelerin de büyük olasılıkla kendilerine ait ekin alanları vardı. Ancak aile reisinin iznini almaksızın, toprak satma ya da devretme hakları yoktu. Aile liderlerinin ise mülklerini çoğaltma hakları bulunmaktadır. Burada tıpkı Asurlarda olduğu gibi eğer mal varlığı kendi imkânları ile sağlanıyorsa, elde edilen arazilerin miras hakkı geniş ailenin tüm fertlerine değil, sadece mülk sahibinin çocuklarına kalıyordu.³⁵¹ Buna göre bireysel olarak elde edilen arazilerin mülk hakkının ortak değil şahsi olduğu düşünülebilir.

Ailenin ekonomideki görevi, şehirlerin ve şehir dışındaki yerleşim alanlarının ihtiyaçlarını karşılamaktı.³⁵² Belgelerden anlaşılacağı üzere bu grupların oluşturduğu yerleşim yerlerinin nüfusu, orta büyüklükteki kasabalarda ortalama 3000, Hattuša gibi büyük şehirlerde ise 30.000 kadardı.³⁵³

³⁴⁷Reyhan, E., Cengiz, T. (2016, 25-27 Mart). *Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk*, Trakya Üniversitesi & Motif Vakfı- Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu'nda sunuldu, Edirne, 2

³⁴⁸Alp, 2003: 42

³⁴⁹KBo V.7, 28-33, Reyhan-Cengiz, 2016: 2

³⁵⁰Bryce, 2003: 91, 92

³⁵¹Yakar, 2007: 60

³⁵²Reyhan-Cengiz, 2016: 2

³⁵³Alp, 2003: 42

Toprak sahibi olan insanların iş koşulları, ev nüfuslarına göre belirlenmiş, denetimleri ise bölge valilerinin sorumluluklarına bırakılmıştı. Dört çalışanlı bir ailenin üyelerinin ikisi saray için ikisi de kendi toprakları için çalışmaktaydı. Fakat ev tek çalışanlı ise işçi, dört gün saray için dört günde kendisi için çalışıyordu. Bir kadının ailesi yoksa bu yükümlülüklerden muaf tutulmuyordu.³⁵⁴ Nüfus eksilmesi durumunda ise iş gücünün zarar görmemesi için NAM.RA başışı yapılıyordu.³⁵⁵

Hitit ekonomisinde tarım ve hayvancılık faaliyetleri en küçük birim olan “Ev”lerden başlıyordu.³⁵⁶ Evlerin Hititler açısından ekonomik önemi III.Hattuşili’nin eşi Puduhepa’nın yaptığı adaklardan da anlaşılmaktadır.³⁵⁷ Bu yapılar bir ailenin yaşadığı yerden ziyade ev halkının içerisinde bulunduğu, ataerkil bir üretim mekanizması şeklinde örgütlenmişlerdir. Dolayısıyla ellerinde bulunan arazilerin ve hayvanların bolluğuna göre zengin, yoksul veya orta halli olarak gruplandırılabilirler. Ayrıca arkeolojik kazılarda Hattuşa surları içerisinde herhangi bir şahsi evin bulunmaması, halkın sur dışında kurulmuş olan evlerde yaşamış olabilecekleri yorumunu yaptırmıştır.³⁵⁸ Üretimdeki haneler ise doğrudan saraya, yüksek rütbeli kişilere veya tapınaklara bağlı olarak işletilmişlerdir. Kendi aralarında da küçük evler büyük olanlara bağlı olarak çalışmışlardır.³⁵⁹

Evlerin işletilmesi ile ilgili Hitit kanunlarınının 46 ve 47. maddeleri verilen arazilerden yükümlü olunan vergileri, 48. maddesi ise üretilen malların ticareti yapılması hususlarını açıklamaktadırlar. Burada 46. madde de *şahhan* yükümlülüğü altında armağan olarak verilen arazi bütün ise *luzzi'nin* de yapılması istenirken, arazinin küçüklüğü durumunda *luzzi'nin* ifa edilmesi istenmemiştir. Ancak muaf tutulan verginin baba evinde yerine getirilmesi gerektiği söylenmiştir. Bu durumun muhtemel nedeni, küçük arazilerin karşılayamayacakları vergi eksikliğini, bağlı olduğu baba evinden karşılama amacındandır. Ayrıca maddenin devamında bağlı olunan beyin zanaatçı haklarının bir kenara konulması ya da şehir halkından az arazisi olan kişiye bir ekin alanı daha vermeleri durumlarında,

³⁵⁴Yakar, 2007: 59

³⁵⁵Sevinç, 2008: 19

³⁵⁶Sevinç, 2008: 17; Deniz, 2015: 243

³⁵⁷Deniz, 2015: 243

³⁵⁸Alp, 2003: 42

³⁵⁹Sevinç, 2008: 18

luzzi yükümlülüğünün yerine getirilmesi istenmiştir. 48. madde ise üretilen malların ticaretinin yapılmasını sınıflandırmıştır.³⁶⁰

1.1.2.2. Ekonomide çiftlikler

Hitit devleti kendi mülkiyetinde bulunan arazileri bir takım çiftliklere bölmüştür. Bu toprakları işleyen çiftçileri belirten kelime, Hitit sosyal sınıfı içerisinde LU^{GIŠ}TUKUL “*silah adamları*” olarak çevrilse de, üzerinde yapılan son incelemelerde askeri sınıfı değil, tahta aletle iş gören kişileri nitelendirdiği anlaşılmıştır.³⁶¹ Araştırmalarda beş km’lik alan içerisinde bulunan çiftlik evlerinin³⁶² birleşerek, yargı yetkisine sahip görevliler tarafından idare edildiği görülmüştür. Bunun amacı toprağın verimli kullanımını ve vergilerin düzenli tahsisini sağlamaktır.³⁶³ Çiftlik çalışanları da *timar* yükümlülüğünü kabul eden ailelerden oluşmaktadır. Ancak işçi ihtiyacı doğduğunda kiralık işçiler de çağırılmıştır.³⁶⁴ Burada çiftçilerin yapmış oldukları işlerde özgür olmadıklarını belirtmek gerekir. Çünkü ellerindeki arazinin karşılığında devlete karşı bir takım yükümlükleri vardır. Dolayısıyla devletin arazilerini de işletmek zorundadırlar. Bu bağlamda da dört gün kendileri için çalışırken, dört gün de kendilerine yakın *timarlarda* çalışmışlardır.³⁶⁵

Çiftlik evleri ata erkil aile bireylerinin oluşturduğu küçük yapılardır ve bağlı oldukları kurumlara toprağı işlemeleri karşılığında vergi vermekle mükelleftirler. Babanın evdeki hâkim otoritesi nedeniyle de Telepinu Fermanı’nda³⁶⁶ babaya saygılı olunması vurgulanmakta ve o hayattayken hisse talebinde bulunulmaması söylenmektedir. Aksi halde çocuk tanrılar tarafından cezalandırılıp, eden uzaklaştırılarak hisseden tamamen men edilecektir.³⁶⁷

Kanunların 46. maddesinde çiftlik evlerinin yükümlü olduğu vergiler hakkında da bilgi verilmektedir. Buna göre babanın elinde bulunan *şahhan* yükümlülüğü olan arazilerin

³⁶⁰Imparati, 1992: 65-69

³⁶¹Kinal, 1991: 142, 163

³⁶²Bu evlere “É = parn-, pír” denilmektedir. Bu evlerin ortalama nüfusları eldeki bir metinde 8 evin toplamda 28 erkek 34 kadınla ev başına 7 ila 8 kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bkz. Reyhan, 2018: 284, 286

³⁶³Bryce, 2003: 98, 99

³⁶⁴Ünal, 2005: 147

³⁶⁵Doğan-Alparslan, M. (2002,1, 9-10 Mayıs). *Hititler Dönemi'nde Esnaf ve Zanaatkarlık*, Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Seminerinde sunuldu, İstanbul, 38

³⁶⁶Telepinu Fermanı’nda ilgili bölüm için Bkz. Alp, 2011: 64

³⁶⁷Reyhan, 2018: 285

oğluna verebildiği görülmektedir. Bu durumda eğer araziler çok ise oğul luzzi yükümlülüğünü yerine getirecek, eğer arazi az ise luzzi yükümlülüğü babada kalacaktır.³⁶⁸

§46 “Eğer bir kentte biri arazi ekin alanlarını şahhan yükümü altında armağan olarak elinde tutarsa, eğer ona bir bütün ekin alanı verilmiş <ise> luzzi 'yi ifa etsin, eğer ona az ekin alanı verilmiş ise <ise>, luzzi 'yi ifa etmesin, ama babasının evinden yerine getirilsin. Eğer armağan beyin ekin alanları zanaatçı hakkı olarak bir kenara konulursa ya da kent insanları bir ekin alanı verirse, o zaman luzzi 'yi ifa etsin.”³⁶⁹

Çiftliklerde bahçe ve tarım ürünleri; at, sığır, keçi, koyun, domuz gibi büyük ve küçükbaş hayvan türleri, kaz ile keklik gibi kümes hayvanları bunmaktadır.³⁷⁰ Ayrıca çiftçiler ettikleri ürünlerin tohumlarını, bir önceki yıl ettiklerinden temin etmekte olup, gerektiğinde başkalarına ödünç de vermektedirler.³⁷¹ Dolayısıyla çiftlik çalışanlarının güvenilir oluşu son derece önemlidir. Konuyla ilgili saray personellerine yönelik bir direktifte;

“Kente geri döneceğin zaman çiftçileri ve yaşlıları çağır. Ve onlara şöyle söyle: kapı bekçisi güvenilir mi? Evimin görevlileri güvenilir mi? Onlar kendileri için şarap mı alıyorlar? Senin için su mu döküyorlar? Bahçıvanlar [...v]e ahşaptan konteynır alacaklar [ve onu çiftçilere verecekler.[Bir bahçıvan bir çiftçiye [...] herhangi bir şey verir. [...]]³⁷²”

1.1.2.3. Ekonomide köyler

Anadolu'da bulunan Hitit köyleri hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Sebebi ise Anadolu arkeolojisinin daha çok saray ve tapınakların bulunduğu büyük şehirlere yoğunlaşmasıdır. Çünkü bu yapıların boyutları küçüktür ve arkeologlar yeterli ilgiyi göstermemektedirler.³⁷³

Vesikalardaki sınırlı bilgilerden köylerin kendilerine ait tarım arazilerine sahip oldukları anlaşılmıştır. Bu arazilerin sınırları ise köyler arasında kimseye ait olmayan topraklarla çizilmiştir. Yönetimi kral temsilcileri olan LÚ^{MEŠ}ŠU.GI³⁷⁴ “İhtiyar Heyeti” ve güvenlikten sorumlu görevlilerin elindedir. Vatandaşlar arasında bir problem olması

³⁶⁸Reyhan, 2018: 285

³⁶⁹Imparati, 1992: 65-67

³⁷⁰Bryce, 2003: 90

³⁷¹Karauğuz, 2006: 16

³⁷²Reyhan, 2018: 286

³⁷³Ünal, 2007a: 74

³⁷⁴Sevinç, 2008: 15

halinde bu iki grup kral adına davalara bakmaktadır.³⁷⁵ Eski Krallık zamanında etkili olan heyetin yargı gücü, İmparatorluk döneminde merkezi otoritenin güçlenmesi ile beraber azalmıştır.³⁷⁶

LÚ MEŞŞU.GI'lerin birbirleri ile arazi anlaşmazlıkları gibi sorunlar yaşayan köylülerin problemlerini çözmek dışında en önemli görevleri, arazilerin verimli kullanımı ve vergilerin düzenli olarak toplanmasıdır. Bundan başka heyet, kuvvetle muhtemel köy sandıklarına gelir sağlamak için kiraya verilen, köy tarlalarının dağıtım işleriyle de ilgilenmektedir.³⁷⁷

1.1.2.4. Ekonomide arazi bağışı

Hitit ekonomisinde arazi dağıtımı ve işletilmesine yönelik bilgi elde ettiğimiz belgelerden bir diğeri de “*Arazi Bağış Belgeleri*”dir.³⁷⁸ Söz konusu metinler bize, kanunlar dışında Hitit ekonomisinin temelini oluşturan üretim konusunda detaylı bilgiler vermektedirler.³⁷⁹ Bu vesikalar saraya ait olan tarla, otlak, bahçe, bağ, orman vb. taşınmazların kraliyet mahkemesi nezaretinde kral ve kraliçe mühürleri ile kraliyet soyundan gelen şahıslara, arzu edilen kişilere ve önemli devlet yöneticilerine belirli siyasi amaçlar ya da hizmetler karşılığında bağışlandığını gösteren resmi kayıtlardır.³⁸⁰ Burada arazilerin verildiği kişiler, *timar* yükümlülerinin aksine bu toprakları varislerine miras bırakabilmektedirler.³⁸¹ Dolayısıyla verilen bağışlar kişilerin özel mülkü sayılmaktadır.³⁸²

Araştırmacılar toprak bağışının en temel siyasi amacının, araziye alan kişinin merkezi otoriteye sadakatini pekiştirmek olduğu görüşündedirler.³⁸³ Ayrıca bu mülklerden *şahhan* ve *luzzi* yükümlülükleri de muaf tutulmuştur.³⁸⁴ Bağış belgelerinde tespit edilen araziler ve içerisinde bulunan ev, tarla, halk, hayvanlar vb. unsurların fazlalığı da göze çarpmaktadır.³⁸⁵ Devredilen bu mülkler normal şartlarda geri alınamamakta veya

³⁷⁵Kınal, 1991: 141

³⁷⁶Sevinç, 2008: 15

³⁷⁷Ünal, 2007a: 74

³⁷⁸Erkut-Reyhan, 2012: 81, 83

³⁷⁹Ünal, 2007a: 52

³⁸⁰Reyhan, 2017: 99; Ünal, 2005: 146; Dinçol, 1982: 56; Özcan-Karauğuz, 2010: 584

³⁸¹Reyhan, 1998: 485

³⁸²Reyhan, 1998: 487

³⁸³Sevinç, 2008: 20

³⁸⁴Ünal, 2007a: 65

³⁸⁵KUB XIII, 4 11 25 vdd, Bilgiç, 1947: 597

istenememektedir. Böyle durumları engellemek için ise bağış belgelerine özel maddeler konulmuştur.³⁸⁶

“...Gelecekte... kişiye ve onun oğullarına kimse itiraz etmesin!³⁸⁷”

Elde edilen bu bağış belgeleri bilim adamlarına, Hititlerde özel mülk kavramının gittikçe geniş ve serbest bir mülk algısına dönüştüğünü düşündürmektedir.³⁸⁸ Konun daha iyi anlaşılması için bazı kişilerin mülkünü gösteren bir arazi bağış belgesini incelemek yarar olacaktır. Söz konusu belgeler Hitit kralı Arnuwanda ve kraliçe Ašmunikal tarafından hazırlanmıştır.³⁸⁹

“Pulliyanni'nin mülkü: 2 adam, Pulliyanni, Aššarta; 3 erkek çocuk, Aparkammi, İriyatti, Hapilu; 4 kadın, Tešmu, Zidandu, Šakkummila, Huliyašuhani; 3 kız çocuğu, Kapaššanni, Kapurti, Paškuwa; 2 yaşlı kadın, Arhuwašši, Tuttuwani; (toplam) 14 baş (kişi); 4 sığır, 2 eşek, 1 dana, 2 saban koşum sığırı, 1 boğa, 1 buzağı, 6 sığır, 10 keçi, 7 oğlak, onlar (toplam) 17 keçi; 1 ev (bir) bağ(ile) zeytin ağaçları (ve) incir ağaçları Purlišari'nin mülkünden, Šayanuwanta şehrinde, 7 ½ Iku bağ Antarya şehrinde, Hantapi'nin mülkünün (yakınında)³⁹⁰”

Yukarıdaki belgeden de görüleceği üzere özel mülke sahip kişilerin azımsanmayacak miktarda malı vardır. Bu durum belki de kişilerin ihtiyacının karşılanıp krala bir minnet duyma bilinci oluşturmaya yöneliktir. Çünkü kral ne kadar eli açık olursa halkı da ona o kadar bağlanacaktır. Bağışlar sadece erkeklere değil aynı zamanda bayanlara da yapılmaktadır. Konu ile ilgili yukarıda verilen bağış metninin arka yüzünde hizmetkâr Bayan Kuwatalla'ya verilen tüm personel ve hayvanların kayıtlarını içeren belge aşağıda verilmiştir. Kayıtlar sayıldıktan sonra ise kral, kraliçe ve prens tarafından, Kuwatalla'ya miras bırakma hakkı verilip, kimsenin bu taşınmazlara karışamayacağı vurgulanmıştır.³⁹¹

“13 ev; 30 adam, 18 hizmetçi, 4 süt çocuğu, 35 kadın, 16 kız çocuğu, 2 (kız) emzikli çocuk, 2 ihtiyar adam, 2 ihtiyar kadın; toplam 110 kişi, bunun arasında 6 zanaatkâr; 2 aşçı, 1 elbiseci, 1 Hurri gömlek imalatçısı, 1 deri işçisi, 1 seyis; adam, kadın, erkek çocuk, kız çocuk: 15 sığır, 22 koyun, 2 eşek hizmetçiye; 22 sığır piršahhan'a ait, 158 (parça) küçük baş hayvan, 2 at, 3 katır; 40 kapunu 14 ½ IKU arazi, 28 IKU sığır

³⁸⁶Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 507

³⁸⁷Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 508

³⁸⁸Erkut-Reyhan, 2012: 81

³⁸⁹Erkut-Reyhan, 2012: 83

³⁹⁰LSU 1, Arka yüz 28-39, Reyhan, 2010: 67; Erkut-Reyhan, 2012: 83,84

³⁹¹Erkut-Reyhan, 2012: 84

*otlağı, 4? IKU 1 ½ gipeššar orman, 3 sebze bahçesi, 6 kapunu 4IKU 4 gipeššar dağlık arazi; 6 çift ev, 3 harman yeri samanı ile beraber.*³⁹²”

*“Büyük kral Tabarna Arnuwanda, Büyük Kraliçe Ašmunikal ve Tuhkanti Prens Tuthaliya aldı ve onu kadın hizmetkârı olan Kuwatalla’ya hediye olarak verdi. Gelecekte hiç kimse Kuwatalla’nın oğulları ve torunları ile kavga etmeyecek.*³⁹³”

Tabletin devamında kral, kraliçe ve prensin sözlerinin demirden olduğu ve sözlerin ancak söz konusu şahısların baş olduğunu kabul etmeyenler tarafından değiştirilebileceği vurgulanmıştır. Bu vurgu muhtemelen sözleri değiştirecek kişiyi isyancı kabul edip, alacağı ceza konusunda da ona göre bir uygulama yapılacağı hususunda uyarı niteliğindedir. Metnin devamında bağışın önemi ve değişmezliğini sağlamlaştırmak adına yüksek rütbeli memurlar şahit gösterilmiştir.³⁹⁴

Kemal Balkan’ın “*İnandık’ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*” isimli çalışmasında işaret ettiği gibi bağış yapmak sadece krala has bir uygulama değildir. Şahsi araziler miras yoluyla ya da başka yollarla da bir takım kişilere verilebiliyor ve kimse bu mallardan hak talep edemiyordu. Bunun en büyük örneği ise İnandıktepe’de bulunan Tuttula’nın kızına verdiği bağış belgesinde görülmektedir. Tuttula bu metinde kızı Zizzata ile Zidi’yi evlendirmiştir. Metinde anlatılanlara göre Zidi iç güveysi olduğu için evi yoktur. Tuttula’da kızına “*hediye*” sıfatıyla bir “*ev*” bağışı yapmıştır.³⁹⁵

Arazi bağışları sadece kişilere değil aynı zamanda kurumlara da verilebiliyordu. Söz konusu uygulamaya örnek ise Şarišša şehrinde bulunan “*Hattuša şehrinin evi*” ne verilen bağışlardır. Burada Hitit kralı, eskiden Ankuwa şehrinin mülkü olan, Walstiša şehrindeki 4 iskân yerini, Ankuwa şehrinden alarak Şarišša şehrindeki Hattuša şehri evine hibe etmiştir. Tabletin devamında yukarıdaki bağışlarda olduğu gibi sözlerinin demirden olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁶ Böylece bağışın eski sahibi ile yeni sahibi arasında çıkabilecek husumetler engellenmiştir.

Hitit arazi bağış belgelerinin, onlardan çok sonra bölgede yaşamış Anadolu Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu gibi devletlerde görülen “*emlik-name*” veya “*vakıf-name*” gibi

³⁹²LSU 1, Arka yüz 40-45, Erkut-Reyhan, 2012: 84

³⁹³LSU 1, Arka yüz 46-48, Erkut-Reyhan, 2012: 84, 85

³⁹⁴Erkut-Reyhan, 2012: 85

³⁹⁵Balkan, K. (1973). *İnandık’ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*. Ankara: Anadolu Medeniyetlerini Araştırma Vakfı, 5

³⁹⁶Erkut-Reyhan, 2012: 85

toprak işletim belgeleriyle benzerlik göstermesi dikkat çekici bir noktadır. Bu durum, araştırmacılar tarafından tarihin farklı dönemlerinde yaşamış kavimlerin kültürlerini etkileşim yoluyla aktaran Anadolu'nun, ortak mirası olarak yorumlanmıştır.³⁹⁷

1.1.3. Tapınakların Ekonomideki Yeri

Bilindiği üzere Hitit kralı, Fırtına Tanrısı tarafından yeryüzünde vekil seçilmiş ve tanrının yarattığı toprakların mutlak sahibi olmuştur. Yani toprağın mülki hakları sarayın kontrolündeydi. Fakat kralın başrahip sıfatına sahip olması nedeniyle, Hitit arazilerinin bir kısmı da ekilip biçilmesi için tapınaklara verilmiştir.³⁹⁸ Dolayısıyla Hititlerde tapınaklar, dini ve kültürel işlevler dışında iktisadi uygulamalarda da faal bir unsur olmuşlardır.³⁹⁹ Yerel yönetimlere tam anlamıyla bağlı olmayan mabetler, doğrudan krala bağlı olup, özerk bir statüye sahiplerdir.⁴⁰⁰ Bu özellikleri ile de ekonomik açıdan kendi ihtiyaçlarını karşılayan kurumlar olmuşlardır. Belgelerde; *Tanrı Evi (büyük olasılıkla tapınakları)*, *Taş Ev*, *Mühür Evi*, *Tablet Evi* gibi isimlerle anılmışlardır. Söz konusu yapılar tanrıların ruhları dışında Hitit krallarının ruhlarını da içinde barındırmış ve kutsal kurumlar olmaktan ziyade ekonomik ve sosyal yapılar olarak da Hitit devletine hizmet etmişlerdir.⁴⁰¹ Krallar tapınakların sahip olduğu gücü kendi elinde tutmak için ise oğullarını tanrının rahibi olarak atıyorlardı. Böylece hem mabetlerin ekonomik gücü hanedan kontrolünde tutuluyor, hem de bu gücün başka ellere geçmesi engelleniyordu.⁴⁰²

Hitit kralının dini lider olması ise, hem halkın iktidara bağlılığını pekiştirmiş, hem de tapınak kurumlarından gelen hediyelerle devlet ekonomisine gelir sağlanmıştır.⁴⁰³ Bu durum tüm Eski Çağ krallıklarının genel özelliğidir. Çünkü krallar bu dönemde merkezi otoritelerini güçlendirmek amacıyla askeri, siyasi, dini ve ekonomik güçleri ellerinde tutmak istemişlerdir.⁴⁰⁴

Vesikalardan tapınak arazilerinin, ormanlar, tarlalar, bahçeler, bağlar ve meralardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Tapınak arazilerini işleten kişiler "*tanrının çiftçileri*", tapınak

³⁹⁷Özcan-Karauğuz, 2010: 585

³⁹⁸Ünal, 2000: 207

³⁹⁹Ersay-Reyhan, 2001: 121; Reyhan, 1996: 200

⁴⁰⁰Ersay-Reyhan, 2001: 130

⁴⁰¹Yakar, 2007: 227; Darga, M. (1973). *Karahna Şehri Kült-Envanteri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Keilschrifturkunden aus Boghasköi XXXVIII (12), 5

⁴⁰²Reyhan, 2017: 74, 75

⁴⁰³Ersay-Reyhan, 2001: 130

⁴⁰⁴Reyhan, 2016: 94

mülkü olan hayvanlara bakanlara ise “*tanrının çobanları*” denilmiştir. Buralarda yetiştirilen ürünler de tapınak depolarındaki büyük küplerde muhafaza edilmiştir. Vergi muafiyetine sahip olan tapınakların gelirleri ise öncelikle tapınak ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanılmış, daha sonrada yoksullara dağıtılmıştır.⁴⁰⁵

Tapınakların devlet ekonomisindeki yeri sadece tarım ve hayvancılıkla sınırlı kalmamıştı. Onlar aynı zamanda bünyelerinde barındırdığı işçiler ve zanaatkârlar sayesinde de devlet hazinesine katkıda bulunmuşlardır. Bunun en iyi örneğini Boğazköy/Hattuša kazılarındaki “*Büyük Tapınağın*” çevresinde keşfedilen çok sayıda depo ve atölye özelliği taşıyan mekânlar teşkil etmektedir. Bu alanlardan ele geçen bulgular, bilim adamlarına buraların zanaatkâr ve esnafların çalıştığı yerler olabileceği yorumunu yaptırmıştır. Bölgede bulunan bir tablette de É.^{GIŞ}KIN /“*İş Evi, Atölye*” den bahsedildiği görülmüştür.⁴⁰⁶

Saray arşivlerinde bulunan vesikalarda da tapınak görevlileri arasında dokumacılar, demirciler, dökümcüler, terziler, marangozlar, ayakkabıcılar ve çömlekçilerin sayıldığı görülmüştür.⁴⁰⁷ Bu durum tapınakların din hizmetleri ve tarım faaliyetlerinin yanı sıra sanayide de etkin olduklarını göstermektedir. Ayrıca bünyelerinde barındırdıkları zanaatkârlar sayesinde hem tapınak ihtiyaçlarını kolayca sağladıkları hem de Hitit ekonomisine katkıda buldukları anlaşılmaktadır.

Tapınakların ekonomi içerisine çekilmesindeki amaç ise büyük olasılıkla başkent ve imparatorluğun diğer bölümlerinde bulunan pek çok tapınağın kendilerini idare etmelerini sağlamaktır.⁴⁰⁸ Bu kurumların sayıları ve ihtiyaçları düşünüldüğünde, söz konusu uygulamanın hazineyi büyük bir yükten kurtardığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ekonomide son derece önemli bir yer edinen Hitit mabetlerinde, tapınak ekonomisine zarar getirecek durumlara uygulanan cezalarda bir o kadar ağırdır. Tapınak görevlilerine gönderilen bir talimatnamede, çift sığırlarını satma, kesme ve yeme suçlarında zanlıya tanrı mallarını çalmış muamelesi gösterilerek idam cezası verilmiştir. Ayrıca tapınak çiftçilerinin aldıkları tohumu çok ektikleri halde az ektiklerini söylemeleri,

⁴⁰⁵Ersoy-Reyhan, 2001: 123

⁴⁰⁶Doğan-Alparslan, 2002: 38; Alparslan, 2010: 31, 32

⁴⁰⁷Reyhan, 2009, 169:170

⁴⁰⁸Demirel-Sevim, 2012: 204

mahsulün teslim dönemi geldiğinde yarısının bildirilmesi gibi durumlarda ellerindeki hububatın tamamına el konularak, tapınak depolarına aktarıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla tapınaklar, Hititler için sadece dini değil, aynı zamanda iktisadi hayatın merkezi olarak da algılanmıştır.⁴⁰⁹

1.1.3.1. Tapınak arazileri

Hitit tapınaklarına ait araziler hakkında bilgi edindiğimiz birçok vesikada, Hitit mabetlerine geniş araziler tahsis edildiği görülmektedir.⁴¹⁰ Bu alanlar belgelerde “*tanrı tarlası*” olarak nitelendirilmişlerdir.⁴¹¹ Tahsis işlemi yapanın ise kral olduğu görülmüştür. “*Illuyanka Mitosu*” nda konuya örnek teşkil edecek olayda Hitit kralının tanrılar için *Tanipiia* kentine bir miktar arazi verdiği görülmüştür.⁴¹² Kral ve kraliçelerin kutsal kentlere verdikleri arazilerin boyutları kraliçe Puduhepa’nın yaptırdığı Lewan kültü restorasyonundan da anlaşılmaktadır. Kraliçe bu işlemde adı geçen tanrıçanın hizmetindeki aileler ve NAM.RA’ların sayılarını çoğaltarak iş gücünü artırmıştır.⁴¹³

Tapınaklar sahip oldukları arazileri işleyen çiftçilere, tohumlukları kendileri veriyor, çiftçilerden de ekilen tohumların miktarını bildirmelerini bekliyorlardı. Hasat yapıldıktan sonra da “*tanrının tarlaları*” ve “*çiftçinin tarlaları*” ndan toplanan mahsullerin detaylı raporları isteniyordu.⁴¹⁴ Burada tapınak görevlilerine gönderilen bir talimatnamede yukarıda adı geçen tarlalar arasındaki fark da açıklanmaktadır;

“Eğer çok eker ama rahibin önünde az ektiğinizi söylerseniz ya da tanrının tarlası verimli ama siz çiftçilerin tarlası zarar görmüşse ve siz tanrının tarlasını sizin ve sizi tarlanızın tanrının olduğunu söylerseniz ya da depoladığınız tahılın sadece yarısını söyley ve diğer yarısından bahsetmez ve sonra gelip onu aranızda paylaşırsanız, yine de sonunda anlaşılacaktır... bu sizin için bir günahdır.”⁴¹⁵

Metinden de anlaşılacağı üzere tanrıların olan arazilerle, şahısların toprakları farklıdır. Aralarındaki en temel ayrım ise, ilkinin kutsal olmasıdır. Bu yüzden tanrı tarlalarından çalmak ağır bir suç olarak görülmüştür. Ayrıca mabetler sahip oldukları

⁴⁰⁹Karauğuz, 2006: 15, 17

⁴¹⁰Reyhan, 1998: 483

⁴¹¹Ersoy-Reyhan, 2001: 130

⁴¹²Reyhan, 1998: 485

⁴¹³Yakar, 2007: 228

⁴¹⁴Yakar, 2007: 228;

⁴¹⁵Tapınak görevlilerine gönderilen direktif metinleri için Bkz. Süel, 1985: 76, 79

arazileri ekonomileri için işletirken aynı zamanda da vergilerden de muaf tutulmuşlardır.⁴¹⁶ Özellikle tapınakların kendi gelirlerinin olması, devlet hazinesini bu kurumlara yatırım yapma külfetinden kurtarmıştır. Ayrıca dini bayramlarda kralların törenler esnasında giderlerine, kendi bütçelerinden de katkıda bulunmuşlardır.⁴¹⁷

Tapınak ekonomisinin girdileri arasında üretilenler dışında, tapınaklara yapılan bağışlar ile ödenen haraçlar da bulunmaktadır.⁴¹⁸ Özellikle “*Başrahip*” sıfatıyla tapınağın destekçisi olan kral, tanrıları kızdırmamak için tapınaklara hem hediyeler sunuyor, hem de elde ettiği ganimetlerden pay veriyordu.⁴¹⁹ Örneğin II.Şuppiluliuma döneminde IV.Tuthaliya anısına inşa edilen kutsal mekâna yetmiş köy tahsisi edilmiş ve burada yaşayan köylüler de *şahhandan* muaf tutulmuşlardır.⁴²⁰ Bunun dışında Hakmiş, Hawarkina ve Hattina gibi çeşitli şehirlerden toplanan vergiler ile Hititlere vergi veren kralların vergileri de kralın emriyle tapınaklara verilmiştir.⁴²¹

Bu mekânların personelleri arasında din adamları dışında çömlekçiler, işçiler, zanaatkârlar ve çiftçiler de bulunmaktadır. Ayrıca bazı tapınak personellerine geçimlerini karşılamaları için arazilerde tahsis edilmiştir.⁴²² Konuyla ilgili Hitit tapınaklarına ait kült envanterleri ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.⁴²³ Söz konusu belgelerden biri olan Karahna şehri kült envanterlerinde çeşitli meslekler, bağlı oldukları meslek grupları ile beraber verilmiştir. Ayrıca NAM.RA ve tapınak hizmetlileri de sayılmıştır. Bu durum tapınakların sosyo-ekonomik açıdan zenginlik ve üretimde hatırı sayılır bir merkez olduğunu göstermektedir.⁴²⁴

Tapınakların iş gücü ihtiyacını karşılayacak yeterli elemanı olmaması durumunda, bölgelerinde bulunan insanlardan *luzzi* isteme haklarına sahip oldukları görülmüştür. Söz konusu mekânların gelirleri, bilim adamlarına göre halktan toplanan hububat, hayvan ve el

⁴¹⁶Reyhan, 1998: 487

⁴¹⁷Reyhan, 2016: 112

⁴¹⁸Reyhan, 2016: 112

⁴¹⁹Alparslan, 2010: 32

⁴²⁰Yakar, 2007: 228

⁴²¹Ayrıntılı bilgi için Bkz. Reyhan, 2018: 296

⁴²²Yakar, 2007: 228

⁴²³Taş, 2008: 79

⁴²⁴Darga, 1973: 5

sanatı ürünleri vb. unsurlardan oluşmuştur. Bu bir bakıma zorunlu olarak yerine getirilmesi gereken sorumluluktur.⁴²⁵

Tapınakların ekonomiye büyük katkılar getirmesi ile beraber Hitit idaresi, ülke sınırları içerisine dağılmış tüm tapınakları ellerinde tutarak güçlerini de korumaya çalışmışlardır.⁴²⁶ Bu durum Hitit tapınaklarının ekonomide hayati bir rol üstlendiğinin en önemli kanıtıdır.

1.1.3.2. Tapınak depoları

Hititlerde arazilerden alınan ürünler ile hür vatandaşların verdiği vergiler çeşitli şehirlerde bulunan É.^{NA4}KIŞIB “*mühür, depo evi*” ve É.tuppaş “*tablet evi*” ile ifade edilen yerlerde depolanıyordu.⁴²⁷ Telepinu fermanında da 94 É.^{NA4}KIŞIB adı geçmektedir.⁴²⁸ Burada *mühür, depo evleri* devlet arazilerinden alınan ürünlerin ve toplanan aynı vergilerin depolandığı yerlerdir. *Tablet evleri* ise ekonomik faaliyetlerin kayıtlarını içeren tutanakların saklandığı mekânlardır. Acil durumlarda devletin ve halkın ihtiyaçları bu depolardan temin edilmektedir. Özellikle mühür evlerindeki ürünlerin girdi ve çıktıkları büyük bir özenle kaydedilmiştir. Ayrıca depolarda hükümete ait eşyalar da muhafaza edilmiştir.⁴²⁹

Hitit şehirlerindeki tapınaklar tıpkı saraylarda olduğu gibi depo niteliği de taşıyan mekânlardı. Devletin topladığı vergilerin bir bölümü de buralarda muhafaza ediliyordu. Özellikle arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular, mabetlerin ambar olma niteliğinden dolayı ekonomideki önemini ortaya koymaktadır.⁴³⁰ Yapılan çalışmalarda tapınaklarda boyutları 2000 litreyi bulan silolar keşfedilmiştir.⁴³¹ Eskiçağ toplumlarında tarımın ekonomi için ne kadar önemli olduğu düşünüldüğünde, bu siloların ve depoların zenginliğinin aynı zamanda kralların gücünü sembol ettiğini anlamak zor değildir. Bu

⁴²⁵Yakar, 2007: 228

⁴²⁶Deniz, 2015: 244

⁴²⁷Reyhan, 2009: 168

⁴²⁸Alp, 2011: 63

⁴²⁹Ersoy-Reyhan, 2001: 120, 121; Reyhan, 2017: 47-53

⁴³⁰Reyhan, 2016: 112

⁴³¹Ünal, 2007a: 78, 84

alanlar sayesinde Hitit idaresi Anadolu'nun gıda zenginliğini ve kaynaklarını da kontrol altına almıştır. Böylece ekonomik menfaatlerini genişletmişlerdir.⁴³²

Tapınak depolarına konulan her şeyin envanter listeleri vardır. Zarar verilmesi durumunda ise suçlu hem zarar verdiği depoyu hububatla doldurmuş, hem de para ödemiştir⁴³³. Konuyla ilgili kanunların 96. maddesinde;

§ 96 “ [Eğer] <özgür> bir adam bir ambar<da> hırsızlık yaparsa [ve] ambarın [buğdayı]nı bulursa, ambarı buğdayla doldursun ve on iki şekel gümüş verin; ve <böylece suçu>[evinden uzaklaştırır].⁴³⁴”

Ekinlerin zarar görmesi çalınması ya da eksik gösterilmesi gibi suç teşkil eden konularla ilgili Telepinu'da fermanında da önlem alındığı görülmektedir. Fermanında;⁴³⁵

“....Sonra ekinleri arttırdım. [.....]... Çiftçiler o tarlaları (ve) araziyi iş[te] eksinler ve ürünleri mü]hürlesinler! O köylüler ha[sat? Sonunda?] hile yap[ma]sınlar! (Eskiden) (ürün) miktarında 1 ya da2 arşın (?) (boyunda ürünü) daima bağladılar (iç ettiler). Böylece devamlı olarak ülkenin kanını içtiler. Şimdi (artık bunu) yapmasınlar! Kim onu yaparsa, ona kötü (bir) ölüm [versinler]!⁴³⁶”

Fermanın devamında yöneticilerin ambarlardaki ürünleri aşırımlarını engellemek için, ürünü getirenlerin isimleri ile beraber ürünlerin kaydının yapılması istenmiştir. Kayıt işleminden sonra mühürleme yapılarak yolsuzluğun önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁴³⁷ Ayrıca tutulan envanter listelerinde sahtecilik yapma durumu “tanrının malını çalma” olarak algılanmış ve suçu işleyen tahıllarına el konulmuştur.⁴³⁸

Hitit İmparatorluğu Anadolu'da kurdukları merkezi sistemle tarım, madencilik ve hayvancılık gibi faaliyetlerden elde ettiği gelirleri, vasal devletlerden aldığı haraçları ve savaşlardan kazandığı ganimetleri Hattuşa'da toplamıştır.⁴³⁹ Depolanan bütün girdiler ihtiyaç olması halinde ülkenin diğer bölümlerine, devlete bağlı görevliler vasıtası ile dağıtılmıştır. Dolayısıyla şehir depo ve siloları aynı zamanda ülkenin ekonomik durumunu

⁴³²Sipahi, 2015: 37

⁴³³Ünal, 2007a: 86

⁴³⁴Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 95, 97

⁴³⁵Alp, 2011: 63; Reyhan, 2009: 166

⁴³⁶Telepinu Fermanı, Alp, 2011: 63

⁴³⁷Alp, 2011: 63

⁴³⁸Yakar, 2007: 228

⁴³⁹Reyhan, 2009: 157

göstermiştir.⁴⁴⁰ Böylece hem başkent in kıtlık çekmesi önlenmiş, hem de üretim imkânlarının fazla olduğu şehirlerin Hattuša'dan daha güçlü bir konuma gelmesi engellenmiştir.

Depoların idaresinden sorumlu olan görevlilere ise LÚAGRIG denilmektedir. Bu memuriyete ise kral, hanedandan olmayan, sadık ve güvenilir kişileri getirmiştir. Çünkü imparatorluğun Telepinu'dan önceki kargaşa döneminde, LÚAGRIG'ler kralların otoritesizliğinden yararlanarak kendi servetlerini biriktirmişlerdi. Bu durum onların kraliyete karşı dikkate değer miktarda ekonomik güç oluşturabileceklerini kanıtlamıştı. Dolayısıyla da Telepinu çıkarttığı ferman ile onlara karşı tedbirler almıştır.⁴⁴¹

Depolar ise, ilgili belgelerden anlaşıldığına göre sadece görevliler tarafından açılmaktaydı. Konuyla ilgili I. veya II.Tuthalia'nın Hurrilerle savaşırken Hattuša'daki haydutlara karşı önlem almak için gönderdiği buyruk metninde;⁴⁴²

“Eğer (bir kimsenin) kraliyet zahire ambarlarını açması gerekirse, o zaman (kral) ona bir levazım subayı gönderecektir ve onu (ancak) o açabilecektir. Bir vekil harç, kapı bekçisi ve çiftçilerden hiç kimse, kraliyet zahire deposunu canı istediği zaman açamaz. Kim açarsa, siz kent halkı, onu yakalayacak ve (sorgulanması için) Kral Kapısı'na getireceksiniz. Eğer getirmezseniz, siz kent halkı (çalınan) zahireyi telafi edeceksiniz. Soyguncuyu ise gözetim altında tutacaksınız.”⁴⁴³

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere tapınak depolarının güvenliği çok önemliydi. Dolayısıyla Hitit kralları onların yağmalanmalarından ötürü doğabilecek problemlere karşı önlemler alma gereği duymuşlardır. Ancak alınan bütün bu önlemlere rağmen yine de hırsızlık yapılma ihtimali de düşünülmüştür. Bu sebeple onları koruyan levazım subayına ilaveten halk da güvenliklerinden sorumlu tutulmuştur. Ayrıca tapınak bekçilerinin istedikleri zaman bu ambarları açamayacakları belirtilerek, lazım olduğunda kral emriyle açılacağını söylemiştir.

⁴⁴⁰Reyhan, 2009: 158

⁴⁴¹Reyhan, 2009: 167

⁴⁴²Ünal, 2007a: 86,87

⁴⁴³KUB 13.9+KUB 40.62 iii 4-11, CTH 258, Ünal, 2007a: 87

2. BÖLÜM

HİTİT EKONOMİSİNDE HAYVANCILIK

Hititler, geçimlerini tarım dışında hayvancıktan da sağlıyorlardı. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre ekonomilerinde hayvan sürüleri ve çobanlığın büyük bir rolü vardı.⁴⁴⁴ Burada hayvancılık hem tarım alanına yardımcı oluyor, hem de et, süt, yün ve deri gibi hayvansal ürünler vasıtasıyla ayrı bir gelir oluşturuyordu. Krallar, seferlerde elde ettikleri hayvan sürülerini zenginlik kaynağı olarak görüyor, bununla da övünüyorlardı.⁴⁴⁵ Ayrıca kaynaklardan anlaşıldığına göre üretimde sürekliliği sağlamak için, saban öküzü, at, katır ve inek gibi hayvanlar kiralanıyordu.⁴⁴⁶ Yetiştirilenler arasında büyükbaş olarak, at, eşek, sığır, domuz; küçükbaş olarak ise keçi ve koyun gibi hayvanlar bulunmaktaydı.⁴⁴⁷ Yabani hayvanlar arasında ise boğa, kartal, fare, yaban domuzu, yılan, kurt, aslan, geyik, leopar, yaban keçisi, güvercin, yaban ördeği ve tavşan vardı.⁴⁴⁸ Bu hayvanlar arasında en çok yaban domuzu ve kızıl geyik avlanmaktaydı. Ayrıca avlanan hayvanlar arasında vaşak, ayı, aslan, yaban kedisi ve leoparda bulunmaktaydı.⁴⁴⁹ Bunlara ilaveten hayvancılık gıda ve giyim ihtiyaçları dışında, savaşlarda ve ulaşımda da aktif olarak kullanılmaktaydı.⁴⁵⁰

Hitit ekonomisinde, günümüz Türkiye'sindeki gibi göçebelik ve yaylacılığın yeri önemliydi. Dolayısıyla hayvan besleme faaliyeti ahırlardan çok yaylalarda yapılıyordu.⁴⁵¹ Bunların dışında hayvanlar, Hititler için dini bağlamda da önemli bir yer tutmuş, tanrılara adak olarak sunulmuşlardır. Kayıtlarda ilkbahar ayında kutlanılan *KI.LAM* Bayramı'nda, başkente gelen tören katılımcılarının beraberlerinde büyük ve küçük baş hayvanlar, ekmek çeşitleri, şarap, bira, et ve süt ürünleri getirdikleri görülmüştür.⁴⁵²

Hitit çivi yazılı belgelerde insanların üretim ve iş gücü alanında kullandıkları hayvanların isimleri “ANŞE.Gİ.NUN.NA=katır”, “UDU=koyun”, “ŞAH=domuz”, “GU₄=sığır”, “ANŞE.KUR.RA=at”, “MÁŠ, UZ₆=keçi”, “UR, UR.GI₇=köpek” ve

⁴⁴⁴Bryce, 2003: 99

⁴⁴⁵Dinçol, 1982: 68

⁴⁴⁶Reyhan, 2010: 74

⁴⁴⁷Sevinç, 2008: 17; Reyhan, 2010: 68

⁴⁴⁸Macqueen, 2015: 106

⁴⁴⁹Ünal, 2000: 209

⁴⁵⁰Ersoy-Reyhan, 2001: 125

⁴⁵¹Ünal, 2007a: 78

⁴⁵²Reyhan, 2016: 97

“ANŞE=eşek” olarak geçmektedir. Ayrıca bunların farklı tür ve cinslerinin de kayıtları bulunmaktadır. Vesikalarda bu kadar çok hayvan kaydının olması, onların Hitit ekonomisinde ne kadar önemli olduklarını da göstermektedir. Fakat bu değer sadece maddi anlamda değil, aynı zamanda dini metinlerden de anlaşılacağı üzere manevi bağlamda da olmuştur.⁴⁵³

Birçok Hitit yazıtında karşımıza çıkan büyük ve küçükbaş hayvanlar, Hitit kanunlarında da karşımıza çıkmaktadır. Onlar hakkında maddelerde verilen hükümler, Hitit ekonomisi için ne denli önemli olduklarını göstermektedir.⁴⁵⁴ Burada özellikle hayvanların çalınması, bulunması, öldürülmesi, başkasının arazisinde ölmesi, yaralanmaları, ödünç alınmaları gibi durumlarla ilgili ayrı ayrı hükümler bulunmaktadır. Özellikle suç işlenmesini engellemek için ağır cezalar verildiği göze çarpmaktadır. Örneğin bir hayvan çalan kişi, çaldığı hayvanın değerinin 15 katını sahibine vermiştir. Ancak bu durum kanun maddelerinde açıklandığına göre eskiden 30 misli iken sonradan indirime uğramıştır.⁴⁵⁵ Konuyla ilgili madde aşağıda verilmiştir.

§ 57 “Eğer cins bir öküzü (1) biri çalarsa-eğer bir süttten kesilmiş öküz (2) <ise>, cins bir öküz değil<dir>, eğer bir yaşında bir öküz <ise>, cins bir öküz değil<dir>, eğer iki yaşında bir öküz<ise>, o cins bir öküz<dür>, eskiden otuz öküz veriliyordu, ve şimdi on beş öküz versin: beşi iki yaşında (3), beşi bir yaşında, beşi süttten kesilmiş öküz (4) versin (5), ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.”⁴⁵⁶ ”

Yukardaki metinden de anlaşılacağı üzere kanunlarda hayvanlar, değerlerine göre gruplandırılmışlardır. Bunlar arasında en değerlileri birinci grupta yer alan sığır, at, eşek, katır, koyun ve keçidir. Söz konusu grubun üyeleri arasında iş gücü ve taşımacılıkta yararlanan damızlık hayvanlar önemli bir yere sahiplerdir. İkinci grupta domuz, üçüncü grupta av hayvanı ve bekçi olarak kullanılması muhtemel köpek ve son grupta ise bal arıları yer almaktadır.⁴⁵⁷ Yapılan gruplamada yer alan canlıların özelliklerine bakacak olursak, Hititlerde hayvanların değerlerinin yararlılık oranlarına göre belirlendiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda çok amaçlı kullanılabilen büyük baş hayvanların değerleri fazladır. Verilen metinde de hayvanların bedelleri buna göre belirlenmiştir. Özellikle

⁴⁵³Yiğit, 2002a: 180; Ertem, H. (1965)., *Boğaz Köy Metinlerine Göre Hitit Devri Anadolu'sunun Faunası*, (Birinci Baskı). Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 7-120

⁴⁵⁴Ünal, 2007a: 110

⁴⁵⁵Alp, 1947b: 471, 479

⁴⁵⁶Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 77

⁴⁵⁷Ertem, H., (1965). *Boğaz Köy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 5

öküzün değeri, hem etinden hem de gücünden yararlanan hayvan olmasından dolayı fazladır. Tapınak görevlilerine gönderilen talimatnamelerde, tapınağa ait koşum öküzlerinin öldürülüp yenmesi durumunda, ölüm cezası uygulanması hayvanların değerini ortaya koymaktadır.⁴⁵⁸ Söz konusu kurallardan Hitit ekonomisinde öküzlere diğer birçok hayvana kıyasla daha çok değer verildiği anlaşılmıştır.

2.1. Hitit Ekonomisinde Hayvancılığın Yeri

Hitit yerleşim bölgelerinde son yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen hayvan listeleri ve arkeo-botanik verilerden, hayvancılığın Hitit ekonomisinde önemli yer işgal ettiği anlaşılmıştır. Konuyla ilgili bağış belgelerinden de köylerde beslenen çiftlik hayvanlarının miktarları, bir birlerine oranları ve cinsleri hakkında bilgiler edinilmiştir. Örneğin ele geçen bir vesikada 13 eve ait, 16 adet sığır belirlenmiştir. Ayrıca hizmetçilere ayrılan 2 eşek, saray hizmetçilerine verilen 22 sığır, 2 at ve 3 katırdan oluşan büyükbaş hayvanlar ile 158 küçükbaş hayvan tespit edilmiştir.⁴⁵⁹

Hitit ailelerinin yaşamlarında önemli bir yere sahip olan hayvancılık, aynı zamanda da zenginliğin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Çobanlar yetiştirdikleri hayvanların besin ihtiyaçlarını karşılamak için ise tarım yapma imkânı olmayan büyük alanlara gitmişlerdir. Dolayısıyla arazi sahipleri, çobanları otlakların yeşerdiği vakitte sürüleriyle beraber uzak yerlere göndermişlerdir.⁴⁶⁰ Yani Hititlerde yaylacılık faaliyetleri sürülerin kış aylarında sürü sahibinin arazilerinde, yaz aylarında ise çayırılık alanlara otlatılması şeklinde yapılmıştır. Bu durum Yakın Doğu, Aşağı Sahra ve Akdeniz gibi bölgelerde olduğu gibi, Hitit döneminde de kırsal hayatın yaşam biçimiydi. Dolayısıyla bazı Hititli hayvan sahipleri göçebe veya yarı göçebe hayat tarzını benimsemişler ve hayvanları nerede otlak bulursa orada “Çadır köyler” kurarak konaklamışlardır. Böylece hayatlarının büyük bir kısmını hareket halinde geçirmişlerdir.⁴⁶¹ Ayrıca şehir komutanlarına gönderilen buyruk metinlerinde otlatılmaya çıkarılan hayvanların kerpiçlerin kurutulduğu düzlüklerden uzak

⁴⁵⁸Süel, 1985: 85

⁴⁵⁹Yakar, 2007: 243, 244

⁴⁶⁰Reyhan-Cengiz, 2016: 2; Yiğit, 2002a: 187

⁴⁶¹Bryce, 2003: 90, 100

tutulmaları emredilmiştir. Gerekçe olarak da bu bölgelere gelen büyük ve küçükbaş hayvanların yaş kerpiçleri ezerek zarar verdikleri gösterilmiştir.⁴⁶²

Anadolu'da Boğazköy/Hattuša Kazıları, Kuşaklı Kazıları ve Keban Baraj Bölgesi Kazılarında ele geçen paleozoolojik bilgiler ve yazılı vesikalardan dönem hayvanlarının genel olarak türleri; geyik, ayı, camız, sığır, keçi, koyun, domuz, eşek, at, katır, ceylan, köpek, aslan, kurt, kaplan, gelincik, tilki, porsuk, yaban domuzu, yaban keçisi, yaban koyunu, arı, salyangoz, fare, yılan, tavşan, kurbağa, kaplumbağa, karınca, kertenkele, çeşitli böcekler ve haşereler, kaz, birçok kuş ve ördek türleri, keklik, kartal, turna, doğan, balık türleri, istiridye, yengeç ve midye olarak tespit edilmiştir.⁴⁶³ Burada sayılan hayvanlar arasında tavuğun olmaması dikkat çekici bir durumdur. Bunun nedeni ise tavuğun Anadolu'da Akhaimenidler Dönemi'nde Hindistan'dan getirilene kadar bilinmiyor olmasıdır. Tavuğun yerine ise Anadolu halkı o döneme kadar, tavuğun yakın benzeri olan çil veya turacıyı yetiştirmişlerdir.⁴⁶⁴ Ele geçen midye, salyangoz ve istiridye kabukları ise üzerlerindeki deliklerden de anlaşılacağı üzere besin maddesi olarak değil, süs eşyası olarak kullanılmışlardır.⁴⁶⁵

Kanunların yaklaşık olarak yüzde yirmisinin çiftlik hayvanlarına ayrılmış olması onların ekonomik faaliyetlerde imparatorluğun refahında ne denli önemli olduklarını açıkça göstermektedir.⁴⁶⁶ Dolayısıyla hayvanların iş gücündeki durumları, fiyatları ve korunmaları söz konusu yasalarda kayıt altında tutulmuştur.

Hitit ekonomisinde hayvanların konumlarını en iyi onlara biçilen fiyatlarda anlamaktayız. Buna göre bazı hayvan fiyatları; koyun 1 *şekel*, keçi 2/2 *şekel*, oğlak 1/4 *şekel* 1, yetişkin sığır 10 *şekel*, yetişkin inek 7 *şekel*, gebe inek 8 *şekel*, buzağı 4 *şekel*, dana 2 *şekel*, koşum öküzü 12 *şekel*, 1 yaşındaki öküz 5 *şekel*, at 14 *şekel*, 1 yaşındaki at 10 *şekel*, koşum atı 20 *şekel*, 1 yaşındaki yük kırsacağı 15 *şekel* katır 1 mine'dir.⁴⁶⁷

Yukarıda bahsedilen hayvan fiyatları ve birazdan değinilecek kanun maddelerinden de anlaşılacağı üzere Hitit ekonomisinde hayvancılık önemli bir iktisadi uğraştır.

⁴⁶²Ünal, A., 2016a: 276

⁴⁶³Ünal, 2000: 209; Ünal, 2005: 152

⁴⁶⁴Ünal, 2005: 152

⁴⁶⁵Ünal, 2000: 209

⁴⁶⁶Bryce, 2003: 100

⁴⁶⁷Ünal, 2007a: 51

Dolayısıyla devlet, söz konusu faaliyetlerin devamını sağlamak ve ülke refahının bozulmasını önlemek için yasalarda bir takım düzenlemeler yapmıştır. Burada hayvancılığa zarar vermeye yönelik suçlar ve cezaları ayrıntılı olarak belirtilip, uygulanmıştır. Buna göre en çok işlenen suçlar; başta hırsızlık olmak üzere, hayvanların üzerindeki mühürlerin silinmesi, başka tarım alanlarında ölmeleri, başka ahırlara taşınmaları, başkasına ait bir hayvanın kendine mal etmek, kaçan hayvanların bulunması durumunda kişilerin yapmış oldukları eylemler, hayvanların boynuzlarının veya ayaklarının kırılması, öldürülmeleri, boyunduruğa vurulmaları, alıkonulmaları, yangınla zarar verme, kör edilmeleri ve koşum takımlarının çalınması şeklinde belirlenmiştir.⁴⁶⁸ Suçu işleyenin ödeyeceği bedel ise, suçun kasıtlı olup olmaması ve kurbanın zararının geçimini ne ölçüde etkilediğinin belirlenmesi şeklinde iki unsurda tespit edilmiştir.⁴⁶⁹ Konuyla ilgili 57 den 100'e kadar olan maddelerden birine örnek verecek olursak 57. madde de;

§57 “Eğer cins bir öküzü (1) biri çalarsa-eğer bir süttten kesilmiş öküz (2) <ise>, cins bir öküz değil<dir>, eğer bir yaşında bir öküz <ise>, cins bir öküz değil<dir>, eğer iki yaşında bir öküz <ise>, o cins bir öküz<dür>, eskiden otuz öküz veriliyordu, ve şimdi on beş öküz versin: beşi iki yaşında (3), beşi bir yaşında, beşi süttten kesilmiş öküz (4) versin (5), ve <böylece suç> evinden uzaklaştırır.”⁴⁷⁰

Hayvancılıkla ilgili işlenen suçlarda da tıpkı tarıma yönelik işlenen suçlarda olduğu gibi uygulanan cezaların şiddeti hür ve kölelere farklı şekilde uygulanmıştır. Örneğin 98 ile 99. maddelerde geçen yangın suçlarında, suçlu hür bir adam ise yanmasına sebep olduğu evi tekrar imar etmiştir. Ayrıca içerisindeki tüm malları tam değerleri ile ödemişdir. Suçlu bir köle ise, kölenin sahibinin zararları karşılması durumunda bile uzuv kesme cezası uygulanmıştır. Ayrıca 100. madde de belirtildiği üzere yanan yapı bir ahır ise hayvancılığın devamının sağlanması için, açıkta kalan hayvanların bakımı sonraki bahara kadar suçluya yüklenmiştir.⁴⁷¹

§100 “Eğer bir kulübeyi (1) biri yakarsa (2), onun <=zarar görenin> öküzlerini (?) (3) beslemeye devam etsin ve onları bahara kadar ulaştırsın (4); kulübeyi (1) geri versin (5); eğer içeride saman yoksa o zaman <sadece> kulübeyi (1) <yeniden> yapsın.”⁴⁷²

⁴⁶⁸Reyhan, 2010: 70; İmparati, 1992: 77-93

⁴⁶⁹Bryce, 2003: 101

⁴⁷⁰Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 77

⁴⁷¹İmparati, 1992: 97-99; Hoffner, 2010: 226

⁴⁷²Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 97-99

Kanun maddelerinde hırsızlara verilen tazminat cezaları, çalınan hayvanın türü, yaşı ve gebelik durumlarına göre belirlenmektedir. Söz konusu cezalardan bazıları; damızlık bir hayvan için on beş, yük hayvanları için on beş ve olgun hayvanlar için ise altı adet büyükbaş hayvan şeklindedir.⁴⁷³ Domuz çalma vakalarında yine domuzun gebelik durumu, yaşı ve üretimdeki faydalarına göre farklı miktarlarda para cezaları verilmektedir.⁴⁷⁴ Köpeklerin muhtemelen kolayca çalınamamalarından dolayı maddelerde görülen cezalar, aşırıya yönelik değil, öldürme suçuna karşı olmuştur. Burada köpeğin özel eğitilmiş olması ve ödenen cezaların fazlalığı, onların ekonomide önemli bir yer edindiklerini göstermektedir. Bunlara ek olarak özel eğitilmiş kuşlara karşı işlenen suçlara verilen cezalardan, onların ekonomide hatırı sayılır yerleri olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁵

Hitit çivi yazılı belgelerden hayvanları barındırmak için kullanılan mekanlar olduğu da anlaşılmıştır. Böyle yerlere “hali” ve “aşawar” şeklinde iki farklı Hititçe isim verilmiştir. Bunlardan ilki büyükbaş hayvanların korunduğu yer olan ahırını nitelemektedir. İkincisi ise küçükbaş hayvanların bulunduğu ağıl anlamında kullanılmıştır.⁴⁷⁶ Konuyla ilgili yasaların 66. maddesinde;

§66 “Eğer bir çift öküzü, eğer bir koşum atı (2), eğer bir inek, eğer bir dişi koşum eşeği (2) <başka> ahırlara taşınırsa (3), eğer bir... (4) keçisi, eğer bir yün maryası, eğer bir erkek koyun <başka> bir çift içine taşınırsa (3), <ve eğer> onun sahibi onu bulursa ve kendisi için onu bütünüyle dokunulmamış (5) olarak alırsa, bir hırsız gibi <o> (6) yakalanmasın (7).⁴⁷⁷”

Hititlerde 66. maddeden anlaşılacağı üzere bazı büyük ve küçükbaş hayvanların barınmaları için yapılmış mekânlar vardır. Ancak kaynaklarda sığır, at, eşek, katır, koyun, keçi, domuz ve köpek gibi hayvanların “Hali” ve “aşawar” isimli hayvan barınaklarında barındırıldıkları bilinmesine rağmen, arkeolojik kazılarda bu güne kadar söz konusu yapıların kalıntılarında rastlanılmamıştır.⁴⁷⁸

Barınaklarda beslenen hayvanların başlıca yemleri ise saman ve otlardan oluşmaktadır. Ancak bu yemlerin içerisine günümüz Anadolu çiftliklerinde yapıldığı gibi,

⁴⁷³Hoffner, 2010: 226, 227

⁴⁷⁴Imparati, 1992: 89-91

⁴⁷⁵Hoffner, 2010: 226, 227

⁴⁷⁶Yiğit, 2002a: 196

⁴⁷⁷Hitit Yasaları; Imparati, 1992: 81

⁴⁷⁸Yakar, 2007: 243; Yiğit, 2002a: 197

satılmak istenen hayvanların semirmesini sağlamak amacıyla Hitit çiftçileri, yemlerin içine arpa ve farklı tür buğdaylar da karıştırmışlardır.⁴⁷⁹

Hayvancılığın Hitit ekonomisindeki yeri yukarıda değinilen vesikalardan açıkça anlaşılmaktadır. Onların bakımı, üretime katılmaları, beslenmeleri, yaylak ve kışlaklara götürülüp getirilmesi gibi faaliyetler yine aynı belgelerden görüleceği üzere çobanlar tarafından yapılmaktaydı. Fakat çobanlık mesleği ile ilgili kayıtlar, Hitit iktisadi hayatında önemli bir yer tutmalarına rağmen azdır.⁴⁸⁰ Hitit çivi yazılı metinlerde çobanlar, sığır, koyun, domuz ve keçi çobanı olarak ayrı ayrı gruplarda karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸¹

Eldeki az kaynaklardan anlaşılacağı üzere Hitit çobanları, klasik dünyada olduğu gibi yıpratıcı, yalnız ve tehlikeli bir yaşamla karşı karşıya kalmışlardır. Dolayısıyla söz konusu meslek, hür kişilerin tercihi olmamış, onların yerine çoğunlukla savaşlarda ele geçirilen esirlerden dürüst ve efendiye sağdik olanlar tarafından yapılmıştır.⁴⁸² Çobanların hür veya üst sınıf insanlar arasından çıkmadığının kanıtlarından biri kanun maddelerinde karşımıza çıkmaktadır. Kanunların 35 ile 175. maddelerinde çobanlar kız kaçırma olaylarında “LÚSIPA”, “LÚSIPA. UDU” olarak anılır. Burada çobanların kaçırdığı özgür bir kadın, başlık ödenmemesi durumunda köle durumuna düşer. Konuyla ilgili çalışma yapan Yiğit, söz konusu maddelere bakarak çobanların sosyal olarak alt bir sınıfta olduğu yorumunu yapar.⁴⁸³ İlgili maddede;

§35 (1) “Eğer özgür bir kadını bir yönetici (2) ya da bir çoban k[açı]r[r] [sa], <ve> onun için başlık ödemezse, o zaman o (=kadın) üçüncü [yıl] da [köl] e (3) olur.”⁴⁸⁴

Belgelerden anlaşıldığına göre çobanlar Hitit ekonomisine sadece üretimde değil, aynı zamanda askeriyede verdikleri hizmetlerle de katkı sağlamışlardır. Ancak askeri güce sahip olan çobanların kimi zaman Hitit aleyhine hareket ettikleri de görülmüştür. Hitit düşmanlarıyla işbirliği yapan çobanlar hakkında Yiğit, onların Hitit düşmanı Kaşkalar ile iş birliği yaptıklarına değinir ve işbirliği sırasında çobanların düzenli bir askeri birlik oluşturabilecek güçte olduğuna işaret eder.⁴⁸⁵ Dolayısıyla çobanların, Hitit ekonomisine

⁴⁷⁹Yakar, 2007: 244

⁴⁸⁰Yiğit, 2002a: 180

⁴⁸¹Yiğit, 2002a: 186, 191

⁴⁸²Bryce, 2003: 100

⁴⁸³Yiğit, 2002a: 184

⁴⁸⁴Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 57

⁴⁸⁵Yiğit, 2002a: 183

sadece hayvancılıkla değil aynı zamanda da askeri yönden katkıları olmuştur. Çünkü Hitit gelir kaynaklarında savaş ganimetleri ile savaşlarda oluşturulan vasal devletler önemli bir rol oynamaktadır. Konuyla ilgili II.Murşili'in I.Şuppiluliuma'nın icratlarının anlatıldığı metinde;

“Babam tekrar Şamuha'dan hareket etti. Düşmanların tümü düşman tarafından yakılıp yıkılmış ülkede idi. ... ve koyun çobanları yardıma geldi. Babam onlara bir tuzak kurdu ve Kaşkalar'ı vurdu. Yardıma gelmiş olanları da vurdu; öyle ki Kaşkallı askerler ve yardımcı askerler yığınla öldüler. Fakat onun aldığı tutsak sayısızdı.”⁴⁸⁶

Tapınaklarda görevlendirilen çobanların ekonomiye katkıları ise bayram törenleri ve ritüel kayıtlarının olduğu metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Konuyla ilgili II.Murşili bir dua metinde ülkenin salgınla boğuştuğunu, tanrılara kurban ekmeği hazırlayan kadınların ve kurbanlık koyunları ve sığırları seçen çobanların öldüğünü belirtir. Bu yüzden de tanrılara kurban sunulamadığını söyler.⁴⁸⁷ Buradan çobanların, tapınaklarda tanrılar için kurbanlık hayvan yetiştiren ve seçen görevliler olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hitit tapınak görevlileri olan çobanlar, tıpkı tapınak tarlalarını işleten çiftçiler gibi tapınak hayvanlarının bakımı, beslenmesi ve ürün alımı gibi işlerinden sorumlu kişiler oldukları düşünülebilir. Bunun en iyi kanıtı ise vesikalarda onların (LÚ.^{MEŠ}SIPA.GU₄ DINGIR^{LIM}) “tanrının sığır çobanları” ve (LÚ.^{MEŠ}SIPA.UDU DINGIR^{LIM}) “tanrının koyun çobanları” olarak geçtiği metinlerdedir. Söz konusu belgelerden tapınaklarda bu iş ile meşgul olan kişilerin olduğu ve tanrılara kurban hayvanı sunmakla görevli oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸

2.1.1. Hitit Ekonomisinde Yetiştirilen Hayvanlar

Ele geçen çivi yazılı vesikalar göz önünde bulundurulduğunda Hitit döneminde yetiştirilen hayvanlar büyükbaş ve küçükbaş olarak iki sınıfta incelenebilir. İlk grup içerisine etinden, sütünden, derisinden ve gücünden yararlanan at, eşek, katır, sığır ve öküz sayılabilir. İkinci grupta ise güncünden ziyade verdiği ürünlerin ön plana çıktığı hayvanlardan koyun, keçi, domuz yer almaktadır. Ayrıca güvenlik amacıyla kullanılan köpeklerin yanı sıra bal elde etmek için yetiştirilen arılar ve az miktarda da olsa besin kaynağı olan balık, Hitit ekonomisinde yer alan hayvanlardan gösterilebilir.

⁴⁸⁶KUB XIX 11 I 14, Yiğit, 2002a: 182

⁴⁸⁷Yiğit, 2002a: 186

⁴⁸⁸Yiğit, 2002a: 187

2.1.1.1. Ekonomide büyükbaş hayvanlar

2.1.1.1.1. At

At evcilleştirildiğinden beri iktisadi hatta insanlığın en kullanışlı araçlarından biri olmuştur. Onun kullanımı ile insanlar savaş alanlarında, tarımda, hayvancılıkta, ulaşımda, ticarete ve sosyal hayatta büyük avantajlar sağlamışlardır. Bu yüzden de at, eskiçağda da ortaçağda olduğu gibi doğudan batıya güçlü uygarlıklar kuran kavimlerin vazgeçilmez dostu olmuştur.

Tarihte sayısız uygarlıklara ev sahipliği yapan Anadolu'da atın ne zamandan beri kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak araştırmacılar “at” kelimesine ilk olarak M.Ö. 3. binin ilk zamanlarında Mezopotamya'da bulunan Sümerlerde rastlamışlardır.⁴⁸⁹ Kültepe kazılarında elde edilen vesikalardan ise atın M.Ö. 2. bin yılı Anadolusunda bilindiği anlaşılmıştır. Söz konusu tabletlerde “at” kelimesi Akadca “sīsûm/sīsā'um”, Sümerce ise ANŞE.KUR.RA şeklinde telaffuz edilmiştir.⁴⁹⁰

Hitit dönemine gelindiğinde ise yapılan incelemelerde atın başta savaş, ulaşım ve tarım olmak üzere ekonominin tüm alanlarında önemli bir yeri olduğu anlaşılmıştır.⁴⁹¹ Bunun nedeni ise atın, Hititler için stratejik açıdan vazgeçilmez bir hayvan olması gösterilmektedir. At özellikle İmparatorluğun ekonomisine büyük gelir sağlayan savaşlarda koşum hayvanı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bu hayvanların etleri yenmemektedir. Onların yetiştirilmesinde ise Hurrili seyislerin yazıtları tercih edilmiştir.⁴⁹² Çünkü çağın en önemli savaş aracı olarak görülen iki tekerli arabaları⁴⁹³ çeken atların son derece iyi eğitilmiş olmaları şarttır.⁴⁹⁴ Bu amaçla da Mittani devletinden at yetiştiricileri getirilmiştir. Konuyla ilgili en güzel örnek Boğazköy tabletlerinde *Kikkuli* adında bir at yetiştiricisinin yazdığı eser verilebilir.⁴⁹⁵ Bu nedenle Hititler'in arabalı savaşçı yetiştirmeyi siyasi ve

⁴⁸⁹Balkan, K., (1951). “At Kültürü İle İlgili, M.Ö. 14'üncü Yüzyıldan Nippur'da Bulunmuş Akatça Metinlerin Terceme ve İzahı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9(1,2), 8

⁴⁹⁰Öz, E., (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 100; Ertem, 1965: 23-26

⁴⁹¹Ünal, 2016a: 276

⁴⁹²Ünal, 2000: 209

⁴⁹³M.Ö. 15. yüzyıla kadar harb arabaları dört tekerli kanı tarzı ağır arabalar iken bu tarihten sonra Âri kavminin bölgeye göçüyle birlikte Anadolu'da çift tekerlekli savaş arabaları kullanılmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kınal, 1991: 144

⁴⁹⁴Ersay-Reyhan, 2001: 125

⁴⁹⁵Kınal, 1991: 145; Ertem, 1965: 28

ekonomik güçlerini artırmak için bir meslek olarak Hurriler'den aldığı yorumu yapılmaktadır.⁴⁹⁶ Buradan atın Hititler için ne kadar önemli olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Çünkü dönemin ulaşım ve güvenlik koşullarına bakıldığında başka bir memleketten Hattuša'ya birini getirmek oldukça masraflı ve uzun zaman alan bir iş olmalıdır. Ayrıca atın savaş araçlarını çekme görevinin yanı sıra bayramlarda yarış atı olarak da kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁹⁷

Atların beslenmesine yönelik elde edilen vesikalarda onlara “kanza”, “uzuhri”⁴⁹⁸ ve arpa karışımından yemler yapıldığı ve bunları çok miktarda tükettikleri anlaşılmıştır. Dolayısıyla konuyla ilgili araştırma yapan bilim adamları Hitit yem depolarının sürekli dolu tutulduğunu düşünmektedirler.⁴⁹⁹ Bunu kabul edersek Hititlerin söz konusu ambarları dolu tutmak için ayrı bir ekonomik sorumluluğa girmiş olmaları muhtemeldir.

Atın ekonomideki yeri aşamalı olarak artan sayılarından da anlaşılmaktadır. Yapılan incelemelerde Hititlerin soylarını dayandırdıkları Kuššaralı Annitta zamanında 1400 yaya askerin yanında 40 kadar savaş arabası bulunurken, I.Šuppiluliuma'nın, vasali Kizuwatna'dan 1000 yaya askerin yanında 100 savaş arabası istediği görülmüştür. Ayrıca Murşili, karşılaştığı düşmanların elinde 10.000 piyade ve 700 savaş arabası bulunduğunu söylemektedir. Mısır kaynaklarında ise Kadeş Savaşına katılan II.Muwattali'nin elinde 17.000 piyade ve 3500 savaş arabası bulunduğu belirtilmiştir.⁵⁰⁰

Savaş arabalarının ve dolayısıyla atların artan sayısı, ekonomik olarak incelendiğinde devletin savaş ganimetlerine ulaşmak için atlara verdiği önemi ortaya koymaktadır. Çünkü yetiştirilen her at aynı zamanda savaş arabası yapımı, bakımı, at yetiştirme ve yem ücreti olarak hazinenin gider listelerine girmektedir. Kanun maddeleri incelendiğinde de muhtemelen at için harcanan bu emek sebebiyle, fiyatları katırlar kadar olmasa da diğer hayvanlara oranla yüksektir. Örneğin yük çekme eşiği, kırağı, öküzü ve ineğinin fiyatları 2 ila 8 *şekel* arasında değişmekte iken bir koşum atının bedeli 20 *şekel* gümüşdür.⁵⁰¹ Ayrıca krallığın ilk safhalarında kırk kadar savaş arabasının olması, krallık kurulurken de bu birliklerin yetiştirildiğine ve savaşta kullanıldıklarına işaret etmektedir. Sonraki yıllarda

⁴⁹⁶Dinçol, 1982: 62

⁴⁹⁷Ünal, 2016a: 276

⁴⁹⁸Kurumuş ot, çimen; Ünal, 2007b, 776

⁴⁹⁹Yakar, 2007: 244, 245; Ertem, 1974: 7

⁵⁰⁰Dinçol, 1982: 62

⁵⁰¹Imparati, 1992: 165-167

krallığın büyümesi ile savaş arabalarının sayısının artması, aynı ölçüde at ve at yetiştiriciliğinin öneminin de arttırdığını göstermektedir. Amarna Çağı'nda devletlerin güçlerini harp arabalarıyla ölçmeleri ve kralların övgü kaynağı olması bunun en güzel kanıtıdır.⁵⁰² Burada Hititlerin savaş alanında attan sadece harp arabası çekiminde faydalandıklarını belirtmek gerekir.⁵⁰³ Çünkü bu çağlarda süvari birlikleri henüz kurulmamıştır. Süvariliğin ordudaki yeri Asur imparatorluk zamanında oluşmaya başlamıştır. Ancak kralların bazı durumlarda ata bindiklerini belirten vesikalar da ele geçirilmiştir.⁵⁰⁴ Konuyla ilgili bir dini bayram metni kralın “h̄alentuṣa evi” olarak adlandırılan bir mekândan çıktıktan sonra ata binerek başka evlere gittiğinden bahseder. İlgili metin:

“Kral rahip kıyafetini alır. 2 DUMU É.GAL 1 LÚMEŞEDI kralın önünden geçer. Sonra kral h̄alentuṣa- evinden çıkar. Ve o (yani kral) ata biner, tanrı Anzil'in NA4h̄uṣa'sine gider. Kral Éh̄ilentuṣa evine gider.”⁵⁰⁵

Hititlerin at yetiştirme konusunda aldıkları yardımlara ilaveten Anadolu'daki at ırklarını iyileştirmek için de komşu devletlerle temaslar kurulduğu görülmektedir. Örneğin III.Hattuşili döneminde yazıldığı belirlenen bir mektupta Hitit kralı Anadolu'daki atların kalitesinin düşüklüğünden ötürü Babilden genç atlar göndermesini istemektedir.⁵⁰⁶ Kaynaklar incelendiğinde Hititler ile çağdaş Mezopotamya uygarlıklarının at yetiştiriciliğinde ne denli ileri oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Özellikle Nippur'da ele geçen vesikalar bunu çok rahat bir şekilde göstermektedir. Söz konusu belgeler, Babillilerin atları renklerine göre gruplandırıp, soyları ve isimlerini belirten at listeleri şeklinde kayıtları oluşturmaktadır.⁵⁰⁷ Sadece bu listeler incelendiğinde bile Hititlerin çağdaş Babillilerin at yetiştiriciliğindeki ustalığı açıkça ortaya konulabilmektedir. Bu durumda Hititler'in at yetiştiriciliğinde kendilerinden ileri olan bir uygarlıktan yardım alması gayet doğaldır. Özellikle III.Hattuşili'nin Babil kralı Kadaşman-Enlil'den istediği damızlık atlara karşılık Hititlere gönderilen atların cinsleri tespit edilmiştir. Buna göre

⁵⁰²Ertem, 1965: 29

⁵⁰³Kınal, 1991: 144

⁵⁰⁴Kınal, 1991: 144

⁵⁰⁵KUB VII 25 Vs. I, Ertem, 1965: 37, 38

⁵⁰⁶Dinçol, 1982: 62

⁵⁰⁷Nippur metinlerinin yazılış tarihi M.Ö. 1370-1342'ye tarihlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Balkan, 1951: 86-104

ithalatı yapılan atlar; yaşlı at, aygır, boylu damızlık, iyi at, midilli ve harp arabası atlarıdır.⁵⁰⁸ Bu durum, bize uluslararası at ticaretinin yapıldığını göstermektedir.

Atın Hitit ekonomisindeki yeri kanun paragraflarından da anlaşılmaktadır. Buna göre;

- Ticareti yapılan bir hayvan olarak; 65. paragrafta 14 *şekel* gümüş ettiği, 1 yaşında olan bir atın 10 *şekel*, aynı şekilde 1 yaşına gelen kısrağın 15 *şekel* ve koşum atının fiyatının ise 20 *şekel* olduğu görülmektedir.
- Kiraya verilerek günlük işlerin yapılmasında katkı sağlıyordu. Buna göre 41. maddede 1 aylık kira bedeli 1 *şekel* gümüş olarak belirlenmiştir.
- Koşum işlerinde kullanılarak sevkiyatta yerlerini almışlardır.
- Kralın tahtını taşımada kullanılmıştır.
- Kralın binek hayvanı olmuştur.⁵⁰⁹

Yukarıda sayılan maddelerden atın ekonomide ve günlük kullanımda ne kadar faydalı bir hayvan olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kanun maddelerince de koruma altına alınmışlardır. Burada atın çalınması ile ilgili yasalarda çalınan ata ilave olarak misli ile ödenmesi şeklinde olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili kanun maddelerinin 58. paragrafında;

§58 “Eğer bir kimse bir aygır çalarsa, Eğer (6 ay- 1 senelik) ise aygır değildir. Eğer iki yaşında ise o aygırdır. Eskiden 30 at verirlerdi (veya ödettirilirdi). Şimdi ise 15 at verir (veya öder): 5 at 2 yaşında, 5 at 1 yaşında 5 at (6 ay-1 senelik) verir (ve) serbest bırakılır.”⁵¹⁰

Buraya kadar verilen bilgilerden atın iktisadi ve siyasi hayatta ne denli hayati olduğunu anlatmaya çalıştık. At hırsızlığını önlemeye yönelik uygulanan yukarıdaki ve diğer cezalar, fiyatları, eğitimleri için yapılan harcamalar, stratejik konumları ve savaşlarda verilen sayıları göz önünde bulundurulduğunda Hitit ekonomisi için son derece önemli olduğu açıkça görülmektedir.

⁵⁰⁸Ertem, 1965: 29

⁵⁰⁹Ertem, 1965, 32,33

⁵¹⁰Ertem, 1965: 34,35; Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 77

2.1.1.1.2. Eşek

Atın dışında kaynaklarda “ENŞE” olarak geçen eşekler, Hitit ekonomisinde ticaret, nakliye ve değerli bir hediye olarak kullanılmışlardır. Burada yük taşımacılığında özellikle dişi eşekler tercih edilmiştir.⁵¹¹ Bu cinse Anadolu’da ilk kez Turuva’nın dördüncü tabakasında, Kültepe’nin birinci tabakasında ve Boğazköy kazılarında rastlanmıştır. Boğazköy’de elde edilen kemik örnekleri, yapılan incelemelerde M.Ö. 14/13. yüzyıla tarihlenmiştir.⁵¹²

Elde edilen bulgulardan anlaşılacağı üzere eşeklerden daha çok yük taşımacılığında yararlanılmıştır.⁵¹³ Özellikle saban, kağı, at ve yük arabalarının çekiminde kullanılmışlardır.⁵¹⁴ Özellikle M.Ö. 2. bin yılında Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticaret ağında, kervan yolcuları ve malların nakliyesinde tercih edilmişlerdir. Bunlara ilaveten Anadolu içerisindeki köyler ve kasabalar arasında ulaşımda binek hayvan olarak da onlardan yararlanılmıştır.⁵¹⁵ Dolayısıyla eşek sahibi olmayan kişiler, ihtiyaç duymaları durumunda bir *şekel* gümüş karşılığında onları kiralamışlardır. Bu yüzden ekonomik getirisi olan eşeklerin çalınması ya da bulunan bir eşeğin sahibine geri verilmemesi durumlarına ağır cezalar uygulanmıştır.⁵¹⁶ Konuyla ilgili bir kanun maddesinde;

§70 “Eğer bir öküzü, eğer bir atı, eğer (1) bir katırı, eğer (1) bir eşeği biri çalarsa <ve> onun sahibi onu kendisinin olarak tanırsa (2), o zaman onu kendisi için bütünüyle eksiksiz (3) alsın ve ona ek olarak (4) <suçlu> iki katı <hayvan> versin (5) ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.”⁵¹⁷ ”

Vesikalardan anlaşıldığına göre eşeklerin, sadece gücünden yararlanılmamıştır. Onlar aynı zamanda yüksek rütbeli devlet görevlilerine hediye olarak da verilmekteydi.⁵¹⁸ Ayrıca ticarete kullanılan eşekler, Hitit kanunlarından da anlaşılacağı üzere at, katır ve sığırlar gibi alınıp satılıyorlardı.⁵¹⁹

⁵¹¹Yakar, 2007: 245

⁵¹²Ertem, 1965: 9

⁵¹³Macqueen, 2015: 107

⁵¹⁴Yakar, 2007: 245

⁵¹⁵Öz, 2014: 92

⁵¹⁶Yakar, 2007: 245

⁵¹⁷Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 83

⁵¹⁸Yakar, 2007: 245

⁵¹⁹Ertem, 1965: 11

“[Eğer] bir kimse [(bir) sığırı], (bir) atı, (bir) eşeği [satışa çıkarır] ve bir başkası da vurursa [suçun (cezası olarak) X ş]eşel gümüş verir.⁵²⁰”

Eşeklerin Hitit ekonomisindeki yerini kısaca toparlayacak olursak, öncelikle yük ve insan taşımada, uluslararası ticarete ve tarımda kullanıldıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca alışverişteki değerleri ve kanunlarda onlara zarar verilmesi durumunda uygulanan cezalar da onların iktisadi hayatta ne denli hayati olduklarını göstermektedir.

2.1.1.1.3. Katır

Anadolu’da katırla ilgili arkeolojik bulgu bulunmamakla beraber kabartma ve anıtlar üzerinde de tasvirlerine rastlanmamıştır. Dolayısıyla Hitiler de katıra yönelik bilgilerimiz kanun maddelerine dayanmaktadır.⁵²¹ Araştırmalarda katırların M.Ö. 2. bin yılı Anadolu’sunda “perdum” olarak kaydedildiği anlaşılmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde de eşeklerle beraber katırlarda binek hayvan olarak kullanılmışlardır.⁵²² Ayrıca kanun maddelerinden anlaşıldığına göre Hititlerde katırların eşek, sığır ve at gibi hayvanlarda olduğu şekliyle, araba ve çift sürme işlerinde yararlanan bir hayvan oldukları da görülmüştür.⁵²³ Konuyla ilgili paragraf;

§75 “Eğer bir öküzü, bir atı, (1) bir katırı, bir eşeği biri boyunduruğa koşarsa (2) ve o ölürse (3), ister onu bir kurt yutsun isterse o ortadan kaybolsun, o zaman o eksiksiz (4) versin. Ama (5) eğer derse: ‘Bir tanrının sebebiyle (6) o öldü (7)’, o zaman bir yemin etsin.⁵²⁴”

Katırların ticarete de önemli bir yer tuttuğu yine kanun maddelerinde görülmektedir.⁵²⁵ Burada belirlenen fiyatlar, 1 mina (yani 496 gr.) gümüş olarak geçmektedir. Bu durumda katırlar günlük işlerde kullanılan diğer hayvanlar arasında en değerli olanlarıdır.⁵²⁶ Onların fiyatlarının bu denli yüksek olmasının temel nedeni muhtemelen yük, koşum ve binek hayvanı olarak çok amaçlı kullanılmış

⁵²⁰KBo VI 10 Rs. III 25-27:Dupl XXIX 30Vs. II 2-3, Ertem, 1965: 11

⁵²¹Ertem, 1965: 19-21;

⁵²²Öz, 2014: 92

⁵²³Ertem, 1965: 10; Yakar, 2007: 245

⁵²⁴Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 85

⁵²⁵Ertem, 1965: 19-21;

⁵²⁶Reyhan, 2010: 69; Kinal, 1991: 164

olmalarındandır.⁵²⁷ Katırların kira bedeli ise yine yasalardan anlaşılacağı üzere bir aylığı 1 *şekel* gümüş olarak belirlenmiştir.⁵²⁸

§152 “Eğer bir atı, bir katırı <ya da> bir eşeği biri kiralar[sa, bir ay iç]in bir şekel gümüş versin.⁵²⁹ ”

Katırların Hitit ekonomisinde çok amaçlı kullanımı ve ticaretin vaz geçilmez aracı olmaları, onlara karşı işlenen suçlarda verilen cezalara da yansımıştır. Konuyla ilgili yasaların 70. maddesinde;

§70 “Eğer bir öküzü, eğer bir atı, eğer (1) bir katırı, eğer (1) bir eşeği biri çalarsa <ve> onun sahibi onu kendisinin olarak tanır (2), o zaman kendisi için onu bütünüyle eksiksiz (3) alsın ve ona ek olarak (4) <suçlu> iki katı >hayvan> versin ve <böylece suç> evinden uzaklaştırır.⁵³⁰ ”

Yukarıdaki yasadan da görüleceği üzere Hitit ekonomisinde katır iktisatta at, eşek ve öküz kadar hayatidir. Ona karşı işlenecek suçlarda da verilen cezalar bir o kadar ağırdır. Bunun nedeni ise ekonomiye zarar verecek suçları engelleme düşüncesidir. Çünkü bu canlılar sadece hayvancılıkta değil, tarımda ve ticarete de önemli rol oynamaktadırlar. Dolayısıyla onlara gelecek zarar ekonomide aksaklık demektir.

2.1.1.1.4. Sığır

Anadolu’da Kültepe vesikalarında GU₄ ideogramı ile Akadaçada ise “*alpum*” şeklinde yazılan sığır, büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde ilk sırayı almaktadır.⁵³¹ É.GU₄ “*sığır ahırı*” adında barınaklar da onların beslendiği yerlerdir.⁵³² Sığırın ekonomide et üretimi, deri işletmeciliği ve iş gücünde sağladığı faydalar değerini arttırmaktadır. Özellikle insan gücünün yetersiz kaldığı nakliye işlerinde kereste, odun, saman, hububat ve eşya gibi malzemeleri taşımak amacıyla iki ya da dört tekerlekli arabalara koşulmuşlardır.⁵³³

⁵²⁷Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 510

⁵²⁸Yakar, 2007: 245

⁵²⁹Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 147

⁵³⁰Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 83

⁵³¹Öz, 2014: 86

⁵³²Yiğit, 2002a: 197

⁵³³Öz, 2014: 86

Yetiştirilen sığırların derisi özellikle ayakkabı ve at arabası imalatında kullanılmıştır. Bu amaçla kullanılacak sığırın derisi ise 1 *şekel* gümüşe karşılık gelmektedir. Yapılan araştırmalarda Anadolu sığırının bol olması ve değerlerinin Mezopotamya'dakilerden ucuz olması, araştırmacılara Anadolu sığırının ihracatının yapılmış olabileceğini düşündürmüştür.⁵³⁴

Hitit ekonomisinde sığırlar kullanım alanlarına ve cinsiyetlerine göre sınıflara ayrılmış ve değerleri de ona göre belirlenmiştir. Kanun maddelerinden anlaşıldığına göre bu sınıflar; saban ve araba öküzü, saban danası, inek, hamile inek ve boğa şeklindedir. Bunların arasından yine yasalarda anlaşılabileceği üzere saban öküzü 12 *şekellik* fiyatı ile diğer cinslerinden daha değerlidir. Ayrıca bu hayvanlar kira karşılığında saban sürme ve nakliye işlerinde kullanılabildikleri için her çiftçinin onlara sahip olması gerekmemiştir. Kira bedelleri ise kanun maddeleri ile belirlenmiştir.⁵³⁵

§151 “Eğer bir saban öküzünü biri kiralarsa, bir ay için bir şekel [gümüş versin; eğer bir ineği (2)] biri kiralarsa, bir ay için yarım şekel gü[müş versin].⁵³⁶”

Bu maddeden de anlaşılabileceği üzere sığır, Hitit ticaret hayatında alım-satımı yapılan önemli bir maldır. Alışverişlerde özellikler “*çift sığırı*” rağbet görmektedir. Satışlar ise ilkbaharda yapılmamaktadır. Bunun kuvvetle muhtemel nedeni bu dönemlerde tarlalarda kullanılmalarıdır. Yasalardaki fiyatları; çift sığırı 12 *şekel*, gebe inek 8 *şekel*, 1 büyümüş inek 7 *şekel*, 1 yaşına gelmiş çift sığırı ile 1 yaşında inek 5 *şekel*, süt danası 4 *şekel*, buzağı 2-3 *şekeldir*.⁵³⁷

Son olarak sığır, savaş ganimetleri arasında koyunla beraber büyük bir yer tutmuştur. Dolayısıyla Hititlerde altın, gümüş ve koyunun yanında sığır miktarının bolluğu da zenginliğin ölçüsü sayılmıştır.⁵³⁸

2.1.1.1.5. Öküz

Hititlerde öküzün⁵³⁹ ekonomideki yeri sığırlarda olduğu gibi tarımla ilgili olup, genellikle saban çekmek için kullanılmışlardır.⁵⁴⁰ Öküz sahipleri, bunların bir kısmını tıpkı

⁵³⁴Yakar, 2007: 244

⁵³⁵Yakar, 2007: 245

⁵³⁶Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 147

⁵³⁷Ertem, 1965: 54-57

⁵³⁸Ünal, 2000: 211

luzzide olduğu gibi saray hizmetine vermek zorundaydılar. Bu bağlamda altı öküzü olan bir çiftçi, ikisini, dört öküzü olan ise birini saban sürme ve nakliye işlerinde kullanılmak üzere saraya sunmuştur. Hiç öküzü olmayanlar ise saray için çalışmışlardır.⁵⁴¹ Ayrıca öküzler saban işleri dışında Hitit ordusunun araç-gereçlerini taşıyan dört tekerlekli arabaların çekiminde de kullanılmışlardır.⁵⁴²

Hitit ekonomisinde etkin bir şekilde kullanılan öküzlerin fiyatları kanun maddelerinde belirlenmiştir. Yasalarda saban öküzünün bedeli 12 *şekel* iken, cins bir öküzün bedeli ise 10 *şekel* gümüş olarak geçmektedir.⁵⁴³ Bunun temel nedeni de büyük olasılıkla tarımın ekonomik hayatta temel bir unsur olarak görülmesi ve öküzlerin de günümüz traktörleri gibi tarla işlerinin vaz geçilmezleri olmalarıdır. Kanun maddelerinde de muhtemelen tarımı sekteye uğratmama adına öküz sahibi olamayan kişilere kiralama kolaylığı getirilmiştir. Buna göre bir saban öküzünün aylık kirası 1 *şekel* iken, bir ineğin kirası yarım *şekel* gümüşür.⁵⁴⁴

Öküzün iktisadi hayatta önemli bir yer tutması onlara karşı suç işlenmesini engellemek için bir takım yasaların çıkarılmasına sebep olmuştur. Bu suçlar diğer hayvanlarda olduğu gibi çalma, mal etme, zarar verme ve öldürme şeklinde ayrı ayrı değerlendirilmiş ve iki katı ile cezalandırılmıştır. Konuyla ilgili;

§72 “Eğer bir öküz birinin ekin alanında ölürse (2), alanın sahibi iki öküz versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.”⁵⁴⁵

Yukarıdaki yasadan da anlaşılacağı üzere öküz Hitit ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Onların kullanım alanları daha çok insan gücünün yetmeyeceği yerlerdir. Bu bağlamda ekonominin vaz geçilmez unsuru olan tarımın ayrılmaz bir parçası konumundadırlar. Ayrıca ürünlerin ve araç-gereçlerin nakliyesi için kullanılan arabaların çekiminde de kullanılmışlardır. Dolayısıyla öküzlerin Hitit ekonomisinde hayati bir yerleri vardır.

⁵³⁹Erkek sığırın iğdiş edilmiş hali

⁵⁴⁰Kınal, 1991: 163

⁵⁴¹Yakar, 2007: 244

⁵⁴²Kınal, 1991: 144; Aktüre, 1994: 153

⁵⁴³İmparati, 1992: 165

⁵⁴⁴İmparati, 1992: 147

⁵⁴⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 83

2.1.1.2. Ekonomide küçükbaş hayvanlar

2.1.1.2.1. Koyun

Ekonomide önemli bir geçim kaynağı olan hayvancılıkta koyun, eti, sütü ve yünü için yetiştirilen küçükbaş hayvanların içerisinde en önemlisidir. Koyun yetiştiriciliği ise, genellikle yaz aylarında otların bol olduğu bozkır meralarında yapılabilir. Eskiçağlarda Anadolu'nun coğrafi şartları göz önünde bulundurulduğunda günümüzdeki gibi geniş bozkırlar olmasa da, küçükbaş hayvanlarla uğraşanlar için yeterli ölçüde araziler mevcuttur.⁵⁴⁶ Dolayısıyla bu dönem kavimlerinin hayvancılık ekonomisinde en temel uğraşlarından birisi de koyun yetiştiriciliğidir.

Hitit ekonomisinde koyun, sığırla birlikte ilk sırada yer almıştır. Özellikle dini törenlerde sığira oranla daha küçük bir yapıda olmaları onların cazibesini artırırken, fiyatlarının da makul oluşu daha çok tercih edilen hayvan olmalarını sağlamıştır. Öyle ki seferler sırasında önemli ganimetlerden sayılmaları onların değerini açıkça göstermektedir.⁵⁴⁷

Hititlerde hayvancılık faaliyetlerinde koyunlar yaşlarına ve cinsiyetlerine göre genç erkek veya dişi koyun, koç, kuzu ve yünlü dişi koyun olarak gruplara ayrılmaktadır.⁵⁴⁸ Gıda tüketiminde de ele geçen yazılı ve arkeolojik belgelerden anlaşılacağı üzere genellikle koyun eti tercih edilmiştir. Bunun dışında koyunun derisinden de faydalanılmaktadır.⁵⁴⁹ Ayrıca koyun ekonomide et fiyatlarında para yerine geçen ödeme aracı olarak da kullanılmıştır. Kanun maddelerine göre yirmi adet kuzu eti bir koyuna karşılık gelmektedir.⁵⁵⁰ Konuyla ilgili örnek verilebilecek madde;

§186 “Bir yaşında (1) iki sığırın etini satın alan kimse bir koyun versin, süttten kesilmiş beş sığır<ın> [onlar]ın etini satın alan kimse bir koyun versin, on dananın etini <satın alan kimse> bir koyun versin, on koyunun [etini]<satın alan kimse> bir koyun versin, yirmi kuzunun etini <satın alan kimse> bir koyun versin; [eğer (?) yirmi (2)] oğlağın etini (3) biri satın alırsa, bir koyun versin.”⁵⁵¹

⁵⁴⁶Öz, 2014: 78

⁵⁴⁷Ertem, 1965: 84

⁵⁴⁸Yakar, 2007: 246

⁵⁴⁹Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 510

⁵⁵⁰Ertem, 1965: 85

⁵⁵¹Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 173

Gıda maddesi olarak koyunun yağda besin değeri olması sebebiyle üretilen bir üründür.⁵⁵² Koyun yağı ayrıca araba yağlamada ve isimleri belli olmayan bazı nesnelere paketlenmesinde de kullanılmaktadır.⁵⁵³ Sütleri ise keçi veya inek sütü gibi günlük süt ve süt ürünlerinin temeli konumundadır.⁵⁵⁴

Hitit ekonomisinde koyunun çok yönlü bir yere sahip olması, onlara karşı suç işlemeyi de cazip hale getirmiştir. Söz konusu suçları önlemek için Hitit yasaları diğer suçlarda olduğu gibi caydırıcı önlemler almışlardır. Konuyla ilgili yasaların 62. maddesinde;

§62 “Eğer cins bir koyunu biri bulursa ve damgasını silerse ve onun sahibi onu kendinin olarak tanırsa, yedi koyun versin: iki yün maryası, üç erkek koyun, iki genç koyun v[ersin], ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.”⁵⁵⁵

Koyunla ilgili buraya kadar değinilenlerden Hitit ekonomisinde;

- Eti, sütü, yünü ve derisinden yararlanıldığı,
- Yağlarının, araç-gereçlerin taşıma işleminde kullanılan araçların yağlanmasında kullanıldığı,
- Ticarete bir değişim unsuru olduğu,
- Hititlerin yaptığı uzun seferlerde önemli bir ganimet olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu durumda koyun Hitit ekonomisinde hayati bir yere sahiptir.

2.1.1.2.2. Keçi

Keçi, Hitit vesikalarında “LÚMÁŠ.GAL”, “LÚSIPA.UZ₆” sümerogram ile nitelendirilmiştir.⁵⁵⁶ MÁŠ sümerogramı ise muhtemelen dişi keçiler için kullanılmıştır. Hititlerde kurban hayvanı olarak önemli bir yere sahip olan keçiler, cinslerine ve renklerine göre gruplandırılmışlardır. Buna göre onlar kırmızı, ak ve kara olarak sınıflandırılmışlardır.⁵⁵⁷

⁵⁵²Yakar, 2007: 246

⁵⁵³Ertem, 1965: 85

⁵⁵⁴Yakar, 2007: 246

⁵⁵⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 79

⁵⁵⁶Yiğit, 2002a: 191

⁵⁵⁷Yakar, 2007: 246

Hitit ekonomisinde küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde keçi, sayısı çok az olmasına rağmen en ucuz olan hayvandır.⁵⁵⁸ Kanunlarda onlara biçilen değer 1 *şekel* gümüş olduğu görülmektedir. Ayrıca ticarete değerlerinin gümüş cinsinden değil, koyun cinsinden de belirlendiği anlaşılmaktadır. Burada 20 adet keçi eti 1 koyuna denk gelmektedir.⁵⁵⁹ Kanunların 179. maddesinde keçilerin fiyatları;

§179 “Eğer (1) bir koyun <ise>, bir şekel gümüş <tür>, üç keçinin (2) bedeli iki şekel gümüş<tür>, iki kuzunun bedeli bir şekel gümüş <tür> ve (3) iki oğlağın bedeli yarım şekel gümüş <tür> (4).⁵⁶⁰”

Yukarıdaki yasadan da anlaşılacağı üzere keçilerin ekonomik değeri diğer hayvanlara nazaran oldukça düşüktür. Söz konusu yasa bize keçilerin diğer küçükbaş hayvanlarla kıyaslarını yapmamıza imkân sunmaktadır. Burada koyunun fiyatı 1 *şekle*, iki kuzunun bedeli 1 *şekle* ve iki oğlağın bedeli yarım *şekle* tekabül ederken, üç yetişkin keçi ise iki *şekle* denk gelmektedir.

Keçilerin ekonomide ucuz olmaları tanrılara kurban olarak sunulmalarına engel olmamıştır.⁵⁶¹ Ayrıca yasalarda keçilerin 3 yaşına gelenlerinin damızlık olarak kullanıldığı da görülmüştür. Bunlara ilaveten onlar eşekler gibi saray erkânının yüksek rütbeli kimselerine verilen hediyeler arasında da yer almışlardır.⁵⁶²

Hitit ekonomisinde keçinin derisi de farklı amaçlarda kullanılan ham maddeler arasında yerini bulmuştur. Araştırmalarda saraya ait arabalarının yapımında saray mutfağındaki keçi derilerinden yararlanıldığı görülmüştür.⁵⁶³ Dolayısıyla keçi bir gıda maddesi olduğu kadar aynı zamanda da bir üretim gerecidir.

Keçilerin diğer hayvanlar da olduğu gibi çalınmaları, öldürülmeleri gibi suçlara karşı bir takım yasalar çıkarılmıştır. Dolayısıyla Hitit yasalarında böyle olaylara karşı önlemler alınmış, verilen cezalarda diğer hayvanlarda olduğu gibi uygulanmıştır. Konuyla ilgili yasa;

⁵⁵⁸Ünal, 2000: 209

⁵⁵⁹Ertem, 1965: 69, 70

⁵⁶⁰Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 167

⁵⁶¹Yakar, 2007: 246

⁵⁶²Ertem, 1965: 70, 73

⁵⁶³Yakar, 2007: 246

§65 “Eğer bir... (1) keçisini, eğer bir.... (1) geyiğini, eğer bir dağ koyununu...(1) biri çalarsa, keçinin tazminatı nasıl <ise> (2) onunki (3) de tam aynı şekilde <dir>⁵⁶⁴.”

Yasadan da anlaşılacağı üzere keçilere uygulanan cezalar diğer hayvanlara uygulananlarla aynıdır. Bu durumda keçiler, ucuz ve sayıca az da olsalar ekonomik olarak değerli kabul edilmiş ve korunmaya çalışılmışlardır.

2.1.1.2.3. Domuz

Domuz Hititlerde günümüz keçisinin yerini tutan bir küçükbaş hayvandı. Hititler, onlar Yahudilik ve İslamiyet'teki gibi pis bir hayvan olarak nitelendirmelerine karşın, hem etilerini besin maddesi olarak kullanılmış, hem de tanrılara kurban olarak sunmuşlardır.⁵⁶⁵ Kaynaklardan öğrenildiğine göre domuz, “ŠAH” sumerogramı ile gösterilmiştir.⁵⁶⁶ Kültepe vesikalarına göre Anadolu'da domuz yetiştiriciliği Hititlerden önce Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de yapılmıştır.⁵⁶⁷ Hititçe de “ŠAH GIM-an-hu-u-ma” ifadesinden⁵⁶⁸ Hitit döneminde domuz yetiştiriciliğinin domuz ahırlarında yapıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Domuzlar, Hitit ekonomisinde yük veya koşum hayvanı olarak kullanılmadıkları için iktisadi hayatta daha az değer taşıdığı düşünülmektedir.⁵⁶⁹ İncelenen kaynaklarda domuzla ilgili kısımlarda “sazlık domuzu”, “domuz yavrusu”, “erkek domuz yavrusu”, “iyi domuz”, “beyaz domuz”, “domuz derisi” ve “domuz yağı” gibi ifadelerle rastlanmıştır.⁵⁷⁰ Bu ifadelerden domuzların türlerinin olduğu, yemek için iyi domuz seçildiği ve domuzların derisinden ve yağından yararlandığı tahmin edilmektedir.⁵⁷¹ Ayrıca kanun maddelerinden anlaşılacağı üzere domuzların sütünden de faydalanılmış ve kanun maddelerince koruma altına alınmışlardır. Konuyla ilgili madde;

⁵⁶⁴Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 81

⁵⁶⁵Ünal, 2000: 213

⁵⁶⁶Yiğit, 2002a: 192; Akdoğan, 1990: 63

⁵⁶⁷Öz, 2014: 88

⁵⁶⁸Yiğit, 2002a: 197

⁵⁶⁹Yakar, 2007: 246

⁵⁷⁰Akdoğan, 1990: 64

⁵⁷¹Yiğit, 2002a: 193

§83 “Eğer gebe (1) bir dişi domuzu (2) biri çalarsa, altı şekel gümüş versin. Süt domuzları da hesaplanır: iki süt domuzu için bir PA buğday versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.⁵⁷²”

Kanun maddeleri domuzları tarlalara giren ve ekin ürünlerine zarar veren hayvanlar olarak da göstermektedir.⁵⁷³ Ancak tarlası zarar gören çiftçi zarar veren domuzu öldürürse domuz sahibinin zararını karşılamak zorundadır. Aksi takdirde hırsız sayılmaktadır. Konuyla ilgili madde de;

§86 “Eğer bir domuz bir buğday yığınının (2) ya da bir ekin alanına <ya da> bir bahçeye girerse ve buğday yığınının, alanın <ya da> bahçenin sahibi <onu> vurursa ve o ölürse, o zaman o sahibine yeniden versin; ama eğer onu vermezse (3), o zaman o hırsız olur.⁵⁷⁴”

Domuz, dini olarak da önemli olsa gerek ki arkeolojik kazılarda gümüşten domuz heykellerine rastlanılmıştır. Ayrıca yazılı kaynaklarda da tanrı Habandali'nin kutsal hayvanı olarak erkek domuz gösterilmiştir.⁵⁷⁵

2.1.1.3. Ekonomide diğer hayvanlar

2.1.1.3.1. Köpek

Hititlerde köpekler daha çok korunma ve avlanma işinde kullanıldıkları için, ekonomideki yerleri de buna göre şekillenmiştir. Hititçe vesikalarda özellikle UR.GI₇LÚSIPA, “çoban köpeği” ifadesine rastlanılmaktadır. Yapılan incelemelerde de Hititlerin köpeklerden hayvan sürülerini koruma ve idare işlerinde yararlandıkları anlaşılmıştır. Ayrıca hayvanların barınaklarının güvenliği de bu hayvanlar sayesinde sağlanmıştır.⁵⁷⁶ Kanun maddeleri irdelendiği zaman köpeklerin, çoban, av ve bekçi köpeği olarak gruplandırıldıkları görülmektedir.⁵⁷⁷ Köpek yetiştirme işi ile uğraşanlara ise “köpek adamlar” denilmektedir.⁵⁷⁸

⁵⁷²Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 89

⁵⁷³İmparati, 1992: 91

⁵⁷⁴Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 91

⁵⁷⁵Akdoğan, 1990: 64

⁵⁷⁶Yiğit, 2002a: 198

⁵⁷⁷İmparati, 1992: 91-93

⁵⁷⁸Akdoğan, 1990: 65

Köpekler Hitit döneminde de insanların en sadık dostu olmakla beraber, avlarda ve evlerde oldukça faydalı olmuşlardır.⁵⁷⁹ Pis olarak görülmelerine rağmen köpekler, sarayda da kral ve kraliçelerin vermiş oldukları yemeklerde, onları korumuşlardır.⁵⁸⁰

Sosyal hayatta⁵⁸¹ ve iktisatta köpekler aktif bir şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla eğitilmiş köpekler, çiftçilerin en değerli varlıkları arasındadırlar. Fakat onların ticari fiyatları ile ilgili ele geçen vesikalar yeterli bilgi vermemektedir. Kanun maddelerinde onlara zarar verilmesi durumunda belirlenen cezalar, köpeklerin ekonomik yerleri konusunda fikir vermektedir. Bu bağlamda köpeklere karşı işlenecek suçlar 1 *şekel* ile 20 *şekel* arasında cezalandırılmıştır.⁵⁸² Konula ilgili kanunların 87. maddesinde;

§87 “Eğer bir çobanın köpeğini biri vurursa ve o ölürse (1), yirmi şekel (2) gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.”⁵⁸³

Yasalardan anlaşılacağı üzere ekonomide en değerli köpek, çoban köpekleridir. Bunun muhtemel nedeni, Hitit iktisadi hayatında tarımdan sonra en önemli gelirin hayvancılıktan elde edilmesindedir. Dolayısıyla onların korunması, aynı zamanda ekonominin de güven altına alınması anlamına gelmektedir. Çünkü köpeklerin korunması ile hem büyük ve küçükbaş hayvanların saldırıya uğramasından dolayı oluşabilecek zararlar indirgenmiş oluyor, hem de köpeklerin çobanlara sağladığı idari yardım ile hayvancılık faaliyetleri kolaylaşmış oluyordu. Uygulanan cezaların at, katır, öküz ve diğer çiftlik hayvanları ile karşılaştırıldığında son derece yüksek bir oranda olması bunun en açık kanıtıdır.⁵⁸⁴ Dolayısıyla Hitit ekonomisinde köpekler en az at ve katır kadar önemli bir unsurdur.

2.1.1.3.2. Kuşlar

Hititlerde kuşların kullanım alanları üretimden ziyade dini ve sosyal hizmete yöneliktir. Hitit vesikalarında kuşların ekonomideki yerleri kanun maddeleri ve dini metinlerden saptanabilir. Buradan muhtemelen haberleşme için kullanılan kuşların

⁵⁷⁹Ünal, 2000: 209

⁵⁸⁰Yakar, 2007: 247

⁵⁸¹Köpekler Hitit sosyal hayatında güvenlik ve av dışında tıp alanında da kullanılmaktadırlar. Bu alanda onların dışkıları çeşitli çiçeklerle karıştırılarak macun yapılmaktadır. Bkz. Akdoğan, 1990: 66

⁵⁸²İmparati, 1992: 91-93

⁵⁸³Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 91

⁵⁸⁴Bryce, 2003: 100

evcilleştirildiği anlaşılmaktadır. Bedelleri ise yasalarda bulunan diğer hayvanlarda olduğu gibi türü, cinsi ve eğitimine göre değişmektedir. Konuyla ilgili kanunların 177. maddesinde;

§177 “Eğer eğitilmiş (1) bir kuş...-ini (2) biri satın alırsa, yirmi beş şekel gümüş versin....⁵⁸⁵”

Yasalardan anlaşıldığına göre Hititlerde kuş satın almak isteyen kişiler sadece evcil kuşlara sahip olabilirlerdi. Dolayısıyla eğitilmiş kuşların yirmi beş şekellik fiyatları çalınmalarına sebebiyet vermişti. Kanunlarda bu gibi durumlarda nakti olarak on iki şekel ve aynı olarak besili domuz verme cezaları onların önemli bir değere sahip olduklarını göstermektedir.⁵⁸⁶ Ayrıca elde edilen belgelerden kuşların dini törenlerde de kurbanlık hayvan olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır.⁵⁸⁷ Bu durum ise tapınak veya saray hazinesine kuş eğitim ücreti veya satın alma bedeli olarak yansımaktadır. Bunlara ilaveten eğitilmiş kuşlar muhtemelen diğer kuşların avlanması için yem olarak da kullanılmışlardır.⁵⁸⁸ Dolayısıyla Hitit ekonomisinde kuşlar ticareti yapılan bir mal olarak öne çıkmaktadır. Onların eğitimi için gereken kişiler de ekonomide ayrı bir meslek grubu oluşturmaktadır.

2.1.1.3.3. Balıkçılık

Hitit ekonomisinde balıkçılığın yeri hakkında bilgi veren Ünal, Hititlerin bir kara kavimi olduğu için denizcilikten uzak bir toplum olduklarını işaret ederek, balıkçılıkla ilgili hiçbir faaliyetleri olmadığını ifade eder.⁵⁸⁹ Ancak balıkçılığın sadece denizlerde yapıldığını düşünmemek gerekir. Çünkü balıkçılık göllerde ve nehirlerde de yapılabilir. Konuyla ilgili Hitit başkenti Hattuša’da ele geçirilen Anadolu’nun en eski masallarından biri olan “İnek ile Balıkçı” bize ipucu verir. Hikâyede Güneş Tanrısından hamile kalan bir inekten doğan çocuktan bahsedilir. Hikâyeye göre doğan bebeği, çocuğu olmayan bir balıkçı bularak evine götürür. Burada dikkat çekici nokta balık tutarak geçimini sağlayan bir balıkçıdan bahsedilmesidir.

⁵⁸⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 165

⁵⁸⁶Hoffner, 2010: 227

⁵⁸⁷Dini ritüellerde kuşların yeri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Reyhan, E. (2005). *Ortaköy/Şapinuva’dan Kizzuwatna Kökenli Ritüellerde Geçen Yeni Bazı “Kurban Terimleri”*, VI. Uluslararası Hititoloji Kongresi’nde sunuldu, Roma, 640

⁵⁸⁸Hoffner, 2010: 227

⁵⁸⁹Ünal, 2000: 211; Ünal, 2005: 154

“... Ben Güneş Tanrısının beğeneceği yönde hareket ettim. O, [çocuk] uğruna beni burada tuttu. Ey Güneş Tanrısı, benim çocuğumun olmadığı ve çocuk için beni burada tuttuğunu biliyor musun? Hakikaten Güneş Tanrısı, onu seven için ekmek [] koyar. Balıkçı çocuğu yerden kaldırdı, onu temizledi, ondan hoşlandı, onu çenesinin yakınına yaklaştırdı ve onu eve götürdü.”⁵⁹⁰

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle Hititlerde balıkçılık faaliyeti Hititlerin buldukları coğrafyadan dolayı ırmak ve göllerde sınırlı sayıda yapılmış olmalıdır. Dolayısıyla Hitit ekonomisinde deniz ürünleri ve balıkçılığın önemli bir yeri bulunmamaktadır.⁵⁹¹

2.1.1.3.4. Arıcılık

Bal üretimi eskiçağ toplumlarında ekonomi için önemli bir gelir kaynağıdır. Tarımın yapılamadığı yerlerde, kırsal ve ormanlık bölgelerde bir kazanç kapısı olan arıcılık, ayrıca gelirini tarımdan sağlayan orta ve büyük ölçekli çiftliklerin ek gelir kaynağıdır.⁵⁹² Yapılan araştırmalarda balın Anadolu’da üretildiğini ve tüketildiğini gösteren ilk kanıtlar Konya/Çatal Höyükte bulunmuştur. Buradan hareketle araştırmacılar, Anadolu’da balın paleolitik dönemlerden beri bilinmiş olabileceği yorumunu yapmışlardır.⁵⁹³

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde önemli bir ticaret merkezi olan Kültepe’de ele geçen çivi yazılı tabletlerde Akadca “*dišpum*”, Sumerce “LÁL” ideogramı ile gösterilen balın, M.Ö. 2. bin Anadolusunda da önemli bir besin maddesi olduğu görülmüştür.⁵⁹⁴ Bal, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nin bitmesinin ardından Anadolu’da egemen olan Hititler döneminde de ekonomide önemli bir yer edinmiştir. Dolayısıyla bu faaliyetlerin devamlılığını sağlamak isteyen Hitit kralları, kanun maddelerine onları korumak için yasalar koymuşlardır. Ayrıca belgelerde arıcılıkla uğraşıldığını gösteren birçok terimle karşılaşılmuştur. Bunlardan bazıları “*ballı şarap*”, “*ballı ekmek*” ve arıcılara verilen isim olan LÚNIM.LÁL’dır.⁵⁹⁵ Birçok yemek tarifinin bal içermesi, mitolojik hikâyelerde

⁵⁹⁰KUB XXIV.7 IV 28-41, Reyhan-Cengiz, 2016: 6

⁵⁹¹Sipahi, 2015: 40

⁵⁹²Üreten, H. (2011). *Eski Anadolu’da Arı ve bal*, History Studies International Journal of History, 3(3), 365, URL: <http://www.historystudies.net/?sayfa=dergiayrinti&no=297&icerik=anadoluda-ari-ve-bal&kategori=tarih>: Son erişim tarihi: 21.08. 2017

⁵⁹³Üreten, 2011: 374

⁵⁹⁴Öz, 2014: 110

⁵⁹⁵Alp, 2003: 47

bahsedilmesi ve bal mumunun yaygın kullanımı da balın Hititler için ne denli önemli olduğunun göstergesidir.⁵⁹⁶

Hitit ekonomisinde arıcılıkla ilgili elde edilen arkeolojik bulgular Boyalı Höyük'ten gelmektedir.⁵⁹⁷ Burada ele geçirilen pişmiş topraktan yapılmış yassı şekilli bir kap içerisinde bir tortu tabakasına rastlanmıştır. Yapılan biyolojik ve kimyasal analizler, tortunun bal ve çörek otu karışımından oluştuğunu göstermiştir. Buna ilaveten balın ekonomide eczacılık alanında çörek otuyla karıştırılarak şifa amaçlı kullanıldığı da anlaşılmıştır.⁵⁹⁸ Ayrıca Hitit çivi yazılı vesikalarda, arıcılığın çok büyük oranda yapıldığı ve dolayısıyla buradan önemli miktarda ticari ve ekonomik kazanımlar sağlandığı görülmüştür.⁵⁹⁹ Hitit mutfağında da önemli bir yere sahip olan bal, ızgara çeşitlerine de, zeytinyağıyla birlikte karıştırılarak sos olarak kullanılmıştır.⁶⁰⁰

Hitit ekonomisinde arıcılık ve bal üretiminin yerini gösteren çivi yazılı vesikalarda doğrudan bilgi bulunmamaktadır. Konuyla ilgili veriler araştırmacıların satır aralarından buldukları bilgileri yorumlamaları ile elde edilmektedir.⁶⁰¹ Belgelerden elde edilen bilgilere göre balla ilgili diğer sözcükler şunlardır; Bal mumu, bal (üretim) evi, ballı bira, bal adamı-Arıcı, haşikka-lı ballı ekmek, parhuena-lı ballı ekmek, bezelyeli ballı ekmek. Bu sözcükler Sümercedir.⁶⁰²

Balın ekmekle beraber Hititler için ne kadar önemli olduğunu gösteren bir diğer metinde yukarıda “*tahıl ürünleri*” başlığı altında verdiğimiz II.Muvatalli'nin Fırtına tanrısına olan duasından anlaşılmaktadır. Balın bu denli önemli oluşu ve kullanım alanlarının genişliği ona biçilen fiyatlara da yansımıştır. Hitit kanunlarında bal için karşılık gösterilen ücret: “*1 zipitanni LĀL (1 zipitanni bal) = 1 šekel gümüştür.*⁶⁰³”

Bal dini ve günlük hayatta tüketilen ekonomik bir ürün olmasının yanında, Ammihatna Ritüellinden de anlaşılacağı üzere ruhsal ve bedensel hastalıkları tedavi etmek

⁵⁹⁶Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 510

⁵⁹⁷Erkut, 2011: 36

⁵⁹⁸Sipahi, 2015: 40; Üreten, 2011: 367

⁵⁹⁹Deniz, 2015: 243

⁶⁰⁰Ünal, 2000: 213

⁶⁰¹Üreten, 2017: 367

⁶⁰²Erkut, 2011: 38, 39

⁶⁰³Üreten, 2011: 367

için de kullanılmıştır. Yedi erkek tanrı ve yedi kadın tanrıça için hazırlanan kurban masasında bal aşağıdaki şekliyle geçmektedir,⁶⁰⁴

“Sonra 1 kurban masasını aşağıya şöyle hazırlar: 32 hupawai kabı: (bunlardan) 16 hupawai kabı bira ve şarap doldurulmuş, 16 hupawai kabı ise bal, zeytinyağı, incir, kuru üzüm, zeytin doldurulmuştur.”⁶⁰⁵

Arıcılığın Hitit ekonomisinde önemli oluşu, onların çalınması gibi suçlardan oluşabilecek zararları engellemek için önlemler alınmasına sebebiyet vermiştir. Hitit kanunlarında belirtilen cezalarda arı çalma suçuna beş *şekel*, iki veya üç kovan çalma suçuna altı *şekel* ve boş kovan çalma suçuna üç *şekel* gümüş ödeme cezası uygulanmıştır.⁶⁰⁶ Ödenen fiyatların buraya kadar anlatılan bölümlerdeki ürünlerin ücretleri ile karşılaştırıldığında son derece yüksek bir meblağ olduğu görülmektedir. Bu da Hitit ekonomisinde arıcılık ve bal üretimin önemli bir gelir kaynağı olduğunun açık kanıtıdır.

2.1.1.4. Hayvan fiyatları

Hitit ekonomisinde hayvancılık şüphesiz tarımdan sonra en önemli geçim kaynağıdır. Bu durum arkeolojik ve filolojik belgelerle de kanıtlanmıştır. Söz konusu yasalar arasında en önemlileri Hitit yasalarıdır. Burada hayvancılığa yönelik fiyatlar ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Aşağıda Hitit yasalarında belirlenen hayvan fiyatlarının tablosu, Fiorella İmparati'nin “*Hitit Yasaları*” isimli çalışmasında derlediği bilgilerden oluşturulmuştur.⁶⁰⁷

⁶⁰⁴Üreten, 2011: 371

⁶⁰⁵Ammihatna Ritüelleri için Bkz. Murat, L. (2003). “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum*, VI/2, 99; Üreten, 2011: 371

⁶⁰⁶İmparati, 1992: 93

⁶⁰⁷Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 36-185

Çizelge 2.1. Hayvan fiyatları

Yetiştirilen Hayvan	Fiyatı
Büyük katır	1 mine
Koşum atı	20 gümüş <i>şekel</i>
Saban öküzü	15 gümüş <i>şekel</i>
Bir yaşındaki yün kısrığı	15 gümüş <i>şekel</i>
At	14 gümüş <i>şekel</i>
Büyük öküz	10 gümüş <i>şekel</i>
Büyük inek	7 gümüş <i>şekel</i>
Bir yaşındaki inek	5 gümüş <i>şekel</i>
Altı aylık yün kısrığı	4 gümüş <i>şekel</i>
Dana	2 gümüş <i>şekel</i>
Koyun	1 gümüş <i>şekel</i>
Kuzu	1/2 gümüş <i>şekel</i>
Keçi	2/3 gümüş <i>şekeli</i>
Keçi yavrusu	1/4 gümüş <i>şekel</i>

Yukarıdaki tabloda buraya kadar anlatılan Hitit ekonomisinde önemli olan hayvanların fiyatları daha net bir şekilde görülmektedir. Tablo hayvanların değerinin daha iyi anlaşılması için en pahalıdan en ucuza doğru sıralanmıştır.

2.1.1.5. Hayvanlardan elde edilen ürünler

İktisadi hayatın en önemli dayanak noktası olan hayvancılıktan elde edilen ürünler de Hitit ekonomisi için son derece önemli olmuştur. Özellikle Hitit kanunlarında bu ürünlerin neler olduğu ve fiyatları ayrıntılı olarak görülmektedir. Buna göre; domuz yağı, tereyağı, koyun yağı, iç yağı, peynir, peynir mayası, yetişkin sığır eti, 1 yaşında sığır eti, süttten kesilmiş sığır eti, dana eti, koyun eti, öküz eti, kuzu eti, oğlak eti, tavşan eti ve domuz eti

üretilen ürünlerdendir.⁶⁰⁸ Buradan Hititlerin iktisadi hayatta yetiştirdikleri tüm hayvanların, etleri, sütleri, derileri ve postlarından yararlanıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁰⁹

Hitit ekonomisinde süt ve peynir en çok üretilen ve tüketilen ürünlerdendir. Süt tatlı ve ekşi olarak iki şekilde üretilmiştir.⁶¹⁰ Kaynaklarda “süt” kelimesi GA, peynir GA.KIN.AG işaretleriyle gösterilmektedir. Süt ürünleri arasında koyun sütü, yoğurt, ekşimiş süt ve tatlı süt bulunmaktadır.⁶¹¹ Söz konusu ürünler, hayvanların bakımından sorumlu olan çobanlar tarafından yapılmıştır. Belgelerde çobanların, EZEN GA “süt bayramı” olarak kutladıkları dini törenlerde, hayvanlardan elde edilen süt ürünlerini, yayıkta çalkalama yoluyla elde ettikleri anlaşılmaktadır.⁶¹²

Hititler et tüketimi konusunda domuz, sığır, keçi ve koyun etlerini tercih etmişlerdir.⁶¹³ Ayrıca yazılı kaynaklara göre kaplan sinirlerinden ilaç yapılmakta, geyik, aslan, midye vb. diğer hayvanların kemiklerinden de silah, iğne, çekiç, balyoz, düğme, kabza, biz ve süs eşyaları gibi ürünler üretilmektedir.⁶¹⁴ Kanun maddelerinden elde edilen bazı ürünler ve fiyatları⁶¹⁵ aşağıdaki tablodan daha iyi anlaşılacaktır.

Çizelge 2.2. Hayvansal ürün fiyatları

Hayvanlardan elde edilen Ürünler	Fiyatları
Yetişkin 2 öküz eti	1 koyun
1 yaşında 2 sığır eti	1 koyun
Sütten kesilmiş 5 sığır eti	1 koyun
10 dana eti	1 koyun
10 koyun eti	1 koyun
20 oğlak eti	1 koyun
20 kuzu eti	1 koyun
Domuz yağı	1 <i>şekel</i> gümüş

⁶⁰⁸Reyhan, 2010: 69; İmparati, 1992: 169, 173; Alp, 2003: 47

⁶⁰⁹Kinal, 1991: 164

⁶¹⁰Sipahi, 2015: 41

⁶¹¹Alp, 2003: 47

⁶¹²Yiğit, 2002a, 198; Süel, 1985: 89

⁶¹³Ünal, 2000: 209

⁶¹⁴Ünal, 2000: 211

⁶¹⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 169-173

Çizelge 2.3. (Devam) Hayvansal ürün fiyatları

1 zippitanni tereyağı	1 <i>şekel</i> gümüş
1 zippitani balın	1 <i>şekel</i> gümüş
2 peynirin	1 <i>şekel</i> gümüş
3 porsiyon peynir mayası	1 <i>şekel</i> gümüş
Yetişkin boğa derisi	1 <i>şekel</i> gümüş
5 süttten kesilmiş sığır derisi	1 <i>şekel</i> gümüş
10 dana derisi	1 <i>şekel</i> gümüş
Bol kıllı koyun derisi	1 <i>şekel</i> gümüş
Kırkılmış 10 koyun derisi	1 <i>şekel</i> gümüş
4 dişi keçi derisi	1 <i>şekel</i> gümüş
Kırkılmış 15 dişi keçi derisi	1 <i>şekel</i> gümüş
20 oğlak derisi	1 <i>şekel</i> gümüş

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Hititlerde et ve et ürünleri madeni değişim araçları ile sahip olunduğu gibi, aynı zamanda da koyun karşılığıyla da alınmaktadır. Bu durum belki de yukarıda bahsedildiği üzere koyunun ekonomide çok yönlü fayda sağlamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca tablo, Hitit ekonomisinde hayvansal ürünleri ve pazarları hakkında bilgi edinmemize de katkıda bulunmaktadır.

2.1.1.5. Deri ve dokuma ürünleri

İnsanlık tarihinde en eski üretim ve tüketim unsurlarından biri temel gereksinim olan giyimle alakalıdır. Bu işle uğraşanlar hayvan postları ve derileri sayesinde kazanç sağlayarak en eski ekonomik faaliyetleri başlatmışlardır. Ürünler arasında ise genel olarak ayakkabı, tulum, çanta, ok kılıfı, kalkan gibi bazı eşyalar bulunmaktadır. İnsanlık tarihinin en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapmış olan Mezopotamya’da da söz konusu ürünler üretilmekle beraber, aynı zamanda çadır yapımı ve su ile şarap akıtmak amacıyla deriden hortumlar üretilmiştir. Hititler ise deriden, genellikle ayakkabı ve kıyafet yapmışlardır. Boğazköy kazılarında ele geçen kunduracılara ait deri delme amaçlı “*biz*” adı verilen ucu

sivri aletlerin keşfi bunu doğrulamaktadır. Ayrıca ekonomik açıdan önemli bir üretim malzemesi olan deri, zırh yapımında da kullanılmıştır.⁶¹⁶

Hititler sosyal hayatta giyinme ihtiyaçlarını gidermek için çeşitli hayvanların derisini kullanmışlardır.⁶¹⁷ Deri işiyle uğraşan zanaatkârların ham maddeleri genellikle sığır, koyun ve keçi derileri olmuştur. Burada kesilen hayvanlardan elde edilen deriler, öncelikle işlenmeye hazır hale getirilip, ardından dericilere verilmiştir.⁶¹⁸ Buna göre deriden yapılan bazı eşyalar ise, zırh, tulum, çanta, at arabası, kemer, giysiler, ayakkabı, at gözlüğü, yular, dizgin, beyaz/siyah keçi derisi, perde ve okluktur.⁶¹⁹ Söz konusu ürünler Hitit gündelik hayatının temel gereksinimleridir. Dolayısıyla Hitit ekonomisinde üretimde ve tüketimde gerek ham madde sahipleri gerekse zanaatkârlar için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır.

Deri işinden geçimlerini sağlayan kişiler Hititçe çivi yazılı metinlerde LÚAŞGAB ideogramı ile ifade edilmektedir. Araştırmacılar bu ifadenin “*deri işçisi, derici, deri satıcısı*” kelimelerine karşılık geldiğini söylemektedirler.⁶²⁰ Kanun maddelerinde ise dericiler ile ilgili kayıtlar, onların Hitit ekonomisindeki yerlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.⁶²¹ Bu maddelere örnek olarak 176B maddesi verilebilir;

§176B “Eğer bir zanaatçıyı biri satın alırsa ya da bir çömlekçiyi, bir demirciyi, bir marangozu, bir deri işçisini, bir keçeciyi, bir dokuyucuyu ya da bir... İmalatçısını biri satın alırsa, on şekel gümüş versin.”⁶²²”

Burada bir zanaatçıyı satın alma durumunun olması, dericilik işini hür adamların dışında kölelerin de yapabileceği yorumunu yapmamıza neden olmaktadır. Söz konusu kişiler yanlarına çırak alarak mesleklerinin devamlılığını usta-çırak ilişkisi ile sağlamışlardır.⁶²³ Konuyla ilgili maddede;

⁶¹⁶Doğan-Alparslan, 2002: 42

⁶¹⁷Reyhan, 2010: 75

⁶¹⁸Doğan-Alparslan, 2002: 41

⁶¹⁹Reyhan, 1996: 193; İmparati, 1992: 169-171; Yiğit, 2002b: 216; Doğan-Alparslan, 2002: 41,42

⁶²⁰Yiğit, T., (2002b). “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dericiler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (42), 211

⁶²¹Yiğit, 2002b: 212

⁶²²Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 165

⁶²³Yiğit, 2002b: 218

“Eğer bir kimse oğlunu eğitmek üzere ya marangoz, ya demirci, ya dokumacı, ya derici, ya da keçeci olarak verirse, eğitim için altı şekel gümüş ödesin. Eğer eğitici onu iyi eğitirse (usta yaparsa) ona bir kişi versin.⁶²⁴”

Kaynaklarda LÜAŞGAB’ların deriden araç-gereç üretmelerinin yanında deriyi satabilen ve alabilen kişiler oldukları da görülmektedir. Özellikle saray personeli olan dericiler, kralın deri eşyalarını ve savaş arabasını yapmak için, sığır ve keçi derisini kralın mutfağından almak zorundadırlar. Aksi takdirde bu kişilerin cezalandırılacakları belirtilmiştir. Bu cezai yaptırımlarda, kralın ayakkabılarını imal edenler başka deri kullanırlarsa soyları ile birlikte öldürüleceklerdir. Krala ait diğer deri ürünlerinin, başka derilerden yapılması ve bunun krala söylenmesi durumunda o eşya bir yabancıya ya da hizmetkâra verilecektir.⁶²⁵ Ayrıca bu dönemde cam olmadığı için saray pencereleri deriden yapılmış perdelerle kapatılmıştır.⁶²⁶ Buna ilaveten hayvan derileri Hitit dini bayramlarında tanrılara kurban olarak da sunulmuştur.⁶²⁷

Hitit ekonomisinde deriden elde edilen ürünler önemli bir tüketim gerecidir. Bu kapsamda kanunlarda söz konusu mallar hakkında bir takım fiyatlar belirlenmiştir. Buna göre Hitit ticaret hayatında derilerin fiyatları aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁶²⁸

Çizelge 2.4. Deri fiyatları

Deri	Fiyatı
Yünlü koyun derisi	1 şekel gümüş
Kırkılmış koyun derisi	1/10 şekel gümüş
Keçi postu	1/10 şekel gümüş
Kırkılmış keçi postu	1/15 şekel gümüş
Kuzu postu	1/20 şekel gümüş
Oğlak derisi	1/20 şekel gümüş
Büyük sığır derisi	1 şekel gümüş
1 Yaşından küçük sığır derisi	1/5 şekel gümüş
Dana derisi	1/10 şekel gümüş

⁶²⁴KBö VI 26 II 23-26, Yiğit, 2002b: 212; Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 185

⁶²⁵Yiğit, 2002b: 216,217; Reyhan, 2010, 76

⁶²⁶Alp, 2003: 44; Reyhan, 1996: 193

⁶²⁷Reyhan, 2016: 106

⁶²⁸Ünal, 2007a: 51

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Hitit ekonomisinde deri fiyatları değişiklik göstermektedir. Dolayısıyla yünlü koyun derisinin diğerlerinden pahalı olmasının temel nedeni, büyük olasılıkla dokumacılık ve deri işlemeciliği olmak üzere iki farklı alanda kullanılıyor olmasındandır.

Hitit iktisadi hayatında gelir sağlamak için dokumacılık önemli bir yere sahiptir. Kaynaklarda Hititlerin kumaş ürettiğine dair kesin bir veri bulunmamakla birlikte, metinlerde farklı yerlerde üretilmiş kumaşların işlendiği anlaşılmaktadır. Örneğin bir belgede İşuwa kralından bir kumaş türünün alınıp, atölyelere dağıtıldığı anlatılmaktadır.⁶²⁹ Bu veriden Hitit dokumacılığında bir dağıtım ağı olduğu ve ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak yazılı vesikaların yetersizliği ve kumaş, halı ve kilim gibi dokuma ürünleri çoğunlukla pamuk, yün veya keten gibi malzemelerden üretildiğinden ele geçen arkeolojik belgeler azdır.⁶³⁰

Hititler dokumada kullanacakları ipi muhtemelen koyun ve keçi yününden elde ettikleri etmişlerdir. Bu işlem sırasına yün, günümüzdeki gibi kullanılacak hale getirilmek için önce kırılmış olmalıdır. Sonra da çubuk ve ağırşak taşından oluşan bir araçla ip haline getirilmiştir. Söz konusu ağırşak taşları ve dokuma tezgahları Hitit kazılarında sıklıkla çıkmaktadır. Akabinde üretilen ip renklendirilmiştir.⁶³¹

Üretilen kumaşlardan yapılan giysilerin, Hitit Kanunları ve dini kayıtlardan anlaşıldığına göre happuşša giysisi, mavi yün giysi, işkalişsar giysi, ince gömlek ve gömlek gibi çeşitleri mevcuttur.⁶³² Yine ritüellerde giyilen giysilere püskül ve süslemeler yapıldığı vesikalarda geçen terimlerden anlaşılmaktadır.⁶³³ Ayrıca Hitit askerlerinin giydikleri TÚG ÉRIN^{MEŠ} “*asker giysisi*”⁶³⁴ nin varlığı dericiliğin ekonomik açıdan önemli olduğunu göstermektedir.⁶³⁵ Çünkü yukarıda sayılan unsurların hepsinin ekonomik bir yeri vardır. Özellikle seferlere götürülen askerlerin sayıları düşünüldüğünde talebi karşılamak için önemli bir üretim sistemi gerekmektedir. Bu da birden fazla üreticiye ekmek kapısı açmaktadır. Yani dericilik ve dokumacılık kanunlardan da anlaşılacağı üzere, başta

⁶²⁹Doğan-Alparslan, 2002: 43

⁶³⁰Yiğit, T. (2002c, Aralık). “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar”, *Tarih İnceleme Dergisi*, XVII(2), 80

⁶³¹Doğan-Alparslan, 2002: 43,44

⁶³²Reyhan, 2016: 111

⁶³³Reyhan, 2005: 648

⁶³⁴Reyhan, 2016: 108

⁶³⁵Macqueen, 2015: 110

hayvancılıkla uğraşan insanlara, zanaatkârlara, tüccarlara ve devlete kayda değer bir gelir sağlamaktadır. Konuyla ilgili madde 182 de;

§182 “Bir...(1) giysinin on iki şekel gümüş, değerli bir giysinin otuz şekel gümüş, mavi yün bir giysinin yirmi şekel gümüş, bir (2)...(3) giysinin on şekel gü[müş], bir (2)...(4) giysi<nin> üç şekel gü(5)müş, bir..[(1).....] giysinin dört şekel gümüş, bir....(6) giysinin bir şekel gümüş bedeli <vardır>, ince bir gömleğin (?) üç şekel gümüş, bir..[.....(7)] giysinin (Col.II'nin sonu eksiktir) yedi mina ağırlığında [bir] giysi[nin] [...şekel gümüş], bir büyük keten bezin [onun] b[edeli] beş şekel gümüş<tür>.”⁶³⁶

Hitit ekonomisinde önemli bir yere sahip olan dokuma işleri ise, kış mevsiminde köylerde yapılmaktaydı. Kaynaklardaki verilerin yetersiz olması sebebiyle dokumacılık işi ile uğraşan kişilerin tam adları öğrenilememiştir. Ancak bu kişilerin LÚ^(MUNUS)UŞ.BAR ideogramı ile gösterildiğini bilinmektedir. Konuyla ilgili Yiğit kırsal kesim insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bu işi evlerinde yaptıklarına işaret etmektedir. Ancak meskenlerdeki üretim kentlerdeki gibi profesyonelce değildir.⁶³⁷ Metinlerde dokumacılıkla ilgili meslek adları; erkek terzi (?), kadın terzi (?), tezi (?), dokumacı (erkek), dokumacı (kadın), dokumacı kumaş üreten kimse, kostümcü (?), Hurri gömleği yapan kimse, çorap yapan kimse, şerit yapımıcılar olarak geçmektedir.⁶³⁸

Dokumacılığın evlerde yapıldığı, Hitit yerleşim yerlerinden elde edilen arkeolojik bulgularla da kanıtlanmıştır. Bu alanlarda ele geçen çok sayıda dokuma tezgâhı ağırlıkları ile ağırşak taşlarından, söz konusu zanaatın köy ve kasabalardaki evlerde yapıldığı anlaşılmıştır.⁶³⁹ Buradan hareketle Hitit halkının ekonomide kendi giyim gereksinimlerini karşılayan bireyler olduklarını söyleyebiliriz. Fakat arkeolojik kazılarda bulunan atölye tipli yapılar ve giysi iğnelerinden anlaşılacağı üzere dokumacılığın, Hatuşadaki Büyük Tapınak etrafındaki işletmelerde de yapıldığı düşünülmüştür.⁶⁴⁰

Dokumacıların sosyal statüleri ise tam anlamıyla bilinmemektedir. Hititlerin Kaşkaları aşağılamak için bu terimi kullanmaları, onların düşük bir sınıfa mensup olduklarını gösterir. Buna ilaveten söz konusu mesleği icra edenler bayram metinlerinde kadın ve erkek olarak ikiye ayrılırlar. Burada kadınların kırsal kesimde evlerinin ihtiyacını

⁶³⁶Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 169

⁶³⁷Yiğit, 2002c: 80

⁶³⁸Doğan-Alparslan, 2002: 44

⁶³⁹Macqueen, 2015: 110

⁶⁴⁰Doğan-Alparslan, 2002: 44

karşılama için üretim yapmış olabileceği işaret edilir. Erkeklerin ise bu icraatı profesyonel anlamda yapmış olabileceğine dikkat çekilir. Ayrıca dokumacılık mesleğinin devamı da kanun maddelerinden anlaşıldığı üzere tıpkı dericilik, demircilik, marangozluk gibi mesleklerde uygulandığı üzere usta-çırak ilişkisi ile sağlanmıştır.⁶⁴¹

Kanun maddelerinde dokuma ürünleriyle ilgili fiyatların diğer ekonomik unsurlara (toprak, hayvan ve besin maddeleri gibi) oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni ise giyim ürünlerinin yapımlarının uzun sürmesi ve bu ürünlerin genellikle ev ekonomisi içerisinde üretilmesidir. Dolayısıyla bu malların satın alınması lüks olarak görülmektedir.⁶⁴² Fiyatlar aşağıdaki tabloda daha net görülecektir.⁶⁴³

Çizelge 2.5. Giysi fiyatları

Giysi	Fiyatı
1 keten elbise	30 <i>şekel</i> gümüş
1 mavi renkli yün elbise	20 <i>şekel</i> gümüş
1 başörtüsü	1 <i>şekel</i> gümüş
1 ince gömlek	3 <i>şekel</i> gümüş
1 büyük keten bezi	5 <i>şekel</i> gümüş

Tablodaki fiyatlardan da anlaşılacağı üzere Hitit ekonomisinde dokuma ürünleri lüks tüketim mallarıdır. Bunun temel nedeni de üretim aşamalarının uzun ve emek gerektiren bir süreç olmasıdır. Dolayısıyla ticari fiyatları da diğer ürünlere nazaran yüksek olmuştur. Bunlara ilaveten devlet, dokuma işiyle uğraşan bazı kentlere vergi imtiyazları da tanımıştır. Konuya örnek olarak Arinna ve Zippalanda⁶⁴⁴ şehirleri verilebilir. Söz konusu kentler

⁶⁴¹Yiğit, 2002c: 80, 83

⁶⁴²Dinçol, 1982: 71

⁶⁴³Dinçol, 1982: 71

⁶⁴⁴Özellikle arkeolojik kazıları Floransa Üniversitesi öğretim görevlisi Stefania Mazzoni tarafından 2008’de başlatılan Uşaklı Höyük⁶⁴⁴ bulguları konuya en iyi kanıtları içermektedir. Projede çok sayıda dokuma araç gereçleri elde edilmiştir. Bu veriler şehrin önemli bir dokuma merkezi olduğunu kanıtlamaktadır. Uşaklı Höyük Yozgat ilinin Sorgun ilçesine bağlı Büyüktaşlık köyüne lokalize edilmiştir. İtalyan kazı ekibi elde ettikleri verilere dayanarak höyüğün büyük olasılıkla Zippalanda şehri olduğunu savunmaktadırlar. Konuyla ilgili Bkz. Mazzoni, S. (2015, Nisan), “Hitit Medeniyeti Merkezi Uşaklı Höyük’te Arazi ve Kutsal Alan”, *Journal of Archaeology & Art*, (148), 27-32

kutsal olmakla beraber ekonomik olarak dokumacılıkta da önde gelmektedirler.⁶⁴⁵ Kanunların 51. maddesinde de;

§51 “Eskiden Arinna’da kim dokumacı (2) i[diyse] ve evi muaf <idiyse> hissedarları ve onun ‘ev halkı’ (3) <da> muaf <idiler>. Ve şimdi sadece evi muaf <tır>, onun hissedarları ve onun ‘ev halkı’ şahhan’ı ve luzzi’yi yerine getir[sinler] (4). Zip(p)lanta’da (5) datam aynı şekilde <dir> (6).⁶⁴⁶”

Yasadan da anlaşılacağı üzere Hitit iktisadi hayatında dokumacılık, bu işle uğraşanlara vergi muafiyeti verilecek kadar önemli bir iş olarak görülmüştür. Kanunlarda eskiden dokumacılıkla uğraşanların ev halkının da vergi muafiyetinden yararlandıkları anlaşılmaktadır. Fakat zamanla bu ayrıcalık değişmiştir.

Buraya kadar anlatılanlarla Hitit ekonomisinde hayvancılığın ve hayvansal ürünlerin tarımdan sonra en değerli gelir kaynakları oldukları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Hitit iktisadi hayatında büyük ve küçükbaş hayvanların et, süt, deri ve gücünden yararlanıldığı görülmüştür. Bunlara ilaveten hayvanların ticari ve stratejik getirileri de ekonomiye katkı sağlamıştır. Dolayısıyla Hitit ekonomisinde hayvancılık sosyal, siyasi ve ekonomik bir değere sahiptir.

⁶⁴⁵Sevinç, 2008: 15

⁶⁴⁶Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 71

3. BÖLÜM

EKONOMİNİN DİĞER UNSURLARI

Hititlerde tarım ile buna bağlı olarak sarayın, halkın ve tapınakların ekonomide önemli bir yer edindiği açıktır. Bunların dışında hayvancılık da Hitit ekonomisi için tarımın yanında önemli bir uğraş olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak M.Ö. 2. binde büyük bir imparatorluk olan Hititlerin sadece tarım ve hayvancılık ile uğraştığı düşünülemez. Dolayısıyla Hitit imparatorluğu devletin sahip olamadığı ya da doğal afetler ve savalar sebebiyle ülkenin yaşayabileceği ekonomik sıkıntıları başka yollarla da gidermeye çalışmışlardır. Çalışmamızın bu bölümünde Hitit ekonomisinde tarım ve hayvancılığa ek olarak uğraşılan diğer unsurlara değinilecektir.

Hitit ekonomisinin temelini oluşturan diğer unsurlar madencilik, vakıflar, ganimetler, vasal devletler ve ticaret olarak sayılabilir. Bu başlıklar altında sayılan her konu Hitit gücünün ardındaki hazinenin ayrı ayrı gelir kaynaklarını oluşturmaktadırlar.

3.1. Hitit Ekonomisinde Madencilik

İnsanoğlunun gelişmesinde önemli bir rol oynayan madenciliğin, günümüzden 10.000 yıl önce Anadolu'da başladığı düşünülmektedir.⁶⁴⁷ Çünkü yapılan araştırmalarda madencilik ve metal işleme sanatının en kadim örnekleri Anadolu'da keşfedilmiştir. Dolayısıyla bilim dünyası, Ön Asya'yı madenciliğin beşiği olarak görmektedir. Zira Anadolu'nun jeolojik yapısı incelendiğinde maden yataklarının bolluğu açıkça görülmektedir. Bu kaynakların yüzeye yakın oluşu bölgeye gelen kavimlerin onlara kolayca ulaşmalarını sağlamıştır.⁶⁴⁸ Bu sayede madencilik ile tanışan insanlık, günlük yaşamda önemli faydalar elde etmiştir.⁶⁴⁹

Günümüzde Anadolu madenciliği üzerine çalışan bilim insanları metal-insan ilişkisini bir takım evrelere ayırarak incelemektedirler.⁶⁵⁰ Konuyla ilgili araştırma yapan

⁶⁴⁷Yalçın, Ü., (2003). "Anadolu Madenciliği", *Arkeo Atlas*, 106

⁶⁴⁸Yalçın, Ü., (2015, 3-4 Aralık). *Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış*, 1. Türkiye Tarihi Madenler Konferansı'nda sunuldu, Trabzon, 1

⁶⁴⁹Yalçın, 2003:106

⁶⁵⁰Tekin, H., (2015). *Eski Anadolu Madenciliği*, (Birinci Basım). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 17

Yalçın, metalin üretim sürecini dikkate alarak beş aşamalı gruplandırma yaparken⁶⁵¹ (hazırlık, başlangıç, gelişme yapılandırma ve endüstri aşamaları), Tekin ise konuyu arkeolojik açıdan değerlendirerek Yalçın'ın sınıflamasına katılmıştır. Ancak ilk dört bölümü süreç ve üretim olarak bölümlenmiştir. Yapılan çalışmalarda bölgede yerleşik düzen başlamadan önce, Eski Taş Çağı'nın sonlarında insanların madenleri çıplak gözle ayırt edebildikleri kanıtlanmıştır. Yaklaşık 20.000 yıl önce Paleolitik Dönem'de yaşayan insanların yüzeyde bulunan parlak renkli cevherleri ve mineralleri topladıkları anlaşılmıştır.⁶⁵² Madencilik faaliyetlerinin gerçek anlamda başlaması ise Neolitik Dönemde (M.Ö. 9500-5500) insanlığın yerleşik hayata geçişi ile gerçekleşmiştir.⁶⁵³ Böylece yer altı zenginlikleri ulusların ekonomik güçlerini önemli derecede artırmıştır.⁶⁵⁴ Bu durum M.Ö. 3. binde Mezopotamya uygarlıklarının Anadolu'nun zenginlikleri için seferlerinden ve M.Ö. 2. binde ise aynı zenginlikler için Asurlu tüccarların bölgede yaklaşık M.Ö. 1927'de kurdukları ve 200⁶⁵⁵ yıl kadar süren Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden de anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde Asurlu tüccarlar ellerindeki kalay ve dokuma ürünlerini, Anadolu'nun gümüş ve altın gibi değerli madenleri karşılığında satmışlardır.⁶⁵⁶ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde yazının Anadolu'ya gelişiyle, bu dönemde konuyla ilgili metaller, kullanılan ağırlık ölçüleri ve ekonomik sistemdeki yerleri hakkında bilgiler veren belgeler ortaya çıkmaktadır. "Kapadokya Metinleri" olarak bilinen metinler, Eski Asur Dönemi'ne tarihlenmiş olup, 5 kg ağırlıktaki yuvarlak bakır külçelerden bahseder.⁶⁵⁷ Bu çağın bitiminin ardından Anadolu'nun ilk büyük devleti olan Hititler zamanında Hitit topraklarına birçok bölgeden madenler getirildiğini gösteren çeşitli vesikalar bulunmaktadır. Konuyla ilgili bir yapı ritüeli metni şöyledir.⁶⁵⁸

"(35) Temellerin altına gümüş ve altın koydular. Altını Pirundumia şehrinden (36) getirdiler. Gümüşü Kuza'dan Lapisi Takniara dağından getirdiler. (37) Mermeri Kaniş şehrinden, Kristali Elam ülkesinden (38) getirdiler. Diorit taşını topraktan

⁶⁵¹Yalçın, 2003: 107, 108

⁶⁵²Tekin, 2015: 16, 17

⁶⁵³Fidan, E. (2015, 3-4 Aralık). *Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu'da Kullanılmış Olan Maden Yatakları*, 1. Türkiye Tarihi Madenler Konferansı'nda sunuldu, Trabzon, 48

⁶⁵⁴Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 511

⁶⁵⁵Sever, H., (1996). *Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da Madenler ve Maden Çeşitleri*, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi'nde sunuldu, Çorum, 525, 526

⁶⁵⁶Reyhan-Cengiz, 2015: 62

⁶⁵⁷Müller-Karpe, A., (2006). "Hititler'de Metal Külçeler". C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 487

⁶⁵⁸Sever, 1996: 526

(39) göğün siyah demirini gökten, bakırı ve bronzu Alaşia (Kıbrıs)'dan Takgata Dağı'ndan getirdiler.⁶⁵⁹”

Hitit ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biri de madenlerdir. Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere Anadolu maden bakımından zengin bir bölgedir. Burada bulunmayan madenler ise dışarıdan getirilmektedir. Özellikle günlük hayatta ve ticarete en çok kullanılan bakır, gümüş ve demirin Anadolu'da oluşu, Hititlere bu konuda avantaj sağlamıştır.⁶⁶⁰

Madenlerin elde edilip, işlenmesi, özellikle Hitit ticaret hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Erken Hitit Dönemi'ne (M.Ö. 19/18. yüzyıl) tarihlenen çeşitli maden külçeler, Hitit ekonomisinin değer ölçüleri olarak düşünülmüşlerdir. Hititler İmparatorluk Dönemine (M.Ö. 17/16 yüzyılından M.Ö. 13. yüzyılın sonu) geldiklerinde ise, ticarete para benzeri gümüş birimler kullanmışlardır. Bu dönemde metal para henüz darp edilmese de belirli ağırlıklarda değer birimleri oluşturulmuştur. Kanunlarda da görüleceği üzere bu birimlere dayalı olarak geliştirilen sistem, ticaretin yanında cezalarda da kullanılmıştır. Özellikle hizmet ve ürün bedeli olarak gümüş, ağırlık birimi olmuştur.⁶⁶¹

Hitit vesikalarında, araç-gereç yapımında kullanılan madenlerin nerelerden temin edildiklerine yönelik detaylı bilgiler bulunmamaktadır.⁶⁶² Ele geçen belgelerde kullanılan başlıca madenlerin adları; URUDU=bakır, KÚ.BABBAR=gümüş, ZABAR=bronz ve AN.BAR= demir olarak geçmektedir.⁶⁶³ En çok kullanılanları ise bakır ve tunç/bronzdur. Demir ise günlük hayatta kullanılmamakla beraber değerli bir maden olarak görülmektedir.⁶⁶⁴ Söz konusu madenlerden bıçak hançer, kılıç, mızrak, balta, çekiç, çivi, kama, kazık, levhalar, asalar, kadehler, ocak, taht, ziynet eşyaları, anlaşma tabletleri, insan ve hayvan heykelleri yapılmıştır.⁶⁶⁵

Hitit döneminde kullanılan madenler hakkında en detaylı bilgiler, Doğu Akdeniz Ticaret yollarında, Türkiye'nin Kaş Limanı'nın Doğusunda kalan Uluburun'da, 1982

⁶⁵⁹KBo IV, 1 Öy. St. 35-39, Sever, 1996: 526

⁶⁶⁰Kinal, 1991: 165

⁶⁶¹Müller-Karpe, 2006: 487

⁶⁶²Çatal, G. (2009)., *Antik Anadolu Madenciligi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 15

⁶⁶³İnanlı, İ. (2004). *Hititlerde Madencilik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 7

⁶⁶⁴Reyhan, 2009: 162,163; Ali Dinçol, 1982: 68

⁶⁶⁵İnanlı, 2004: 8-21

yılında keşfedilen bir ticaret gemisi batığında bulunmuştur. Geminin içinden; külçe halinde bakır, kalay, cam, fildişi, egzotik ağaç kütükleri, deve kuşu yumurtaları, kokulu reçine, sarı zırnık, altın ve gümüş süs eşyası, seramik kap kacak, yağ gibi sıvı malların taşınmasında kullanılan büyük küpler, silahlar ve çapalar bulunmuştur.⁶⁶⁶ Ayrıca belgelerden anlaşıldığına göre Hitit kralları, işlemek için Mısır Firavunlarından altın da talep etmişlerdir. Mısır'dan Anadolu'ya gönderilen altınlar işlenerek kazanç elde edilirken, en önemli kısmı olan kuyumculuk eserleri ise Firavunlara tekrar gönderilmiştir.⁶⁶⁷

3.1.1. Anadolu'daki Maden Yatakları ve Üretim Safhası

Antik çağda madencilikle uğraşan insanların maden cevherlerini nereden elde ettiklerine yönelik arkeolog ve jeologlar yüzey araştırmaları yapmaktadırlar. Bu incelemeler ışığında sadece Anadolu'nun kuzeyinde eski dönemlerde kullanılmış olabilecek binden fazla maden ocağı tespit edilmiştir.⁶⁶⁸ Hattuşa'da yapılan kazılarda da Hititler'in kendilerinden önce Anadolu'da gelişmeye başlayan madenciliğin mirasçıları oldukları anlaşılmıştır. Bunun temel nedeni olarak, Hititlerin stratejik açıdan maden yatakları ile orman bakımından zengin olan Karadeniz ve Toroslara yakınlığı gösterilmektedir. Elde edilen vesikalarda da Hititlerin bu avantajlarını çok iyi kullandıkları anlaşılmıştır. Özellikle Hititlerin Güneyde Gümüş Dağları, Kizuwatna, Tarhuntaşsa ve Amanos bölgelerini ellerinde tutmaya çalışmaları bunu kanıtlar niteliktedir.⁶⁶⁹ Yukarıda ganimetler bölümünde bahsedilen Kuzey Suriye seferleri de ticaret yollarına egemen olmanın yanı sıra bölgedeki maden yataklarını ele geçirmek için yapılmıştır.

Maden yataklarındaki cevherlerin ekonomiye kazandırılması ise her zaman değilse bile, çoğunlukla madenlerin yakınındaki üretim merkezlerinde gerçekleştirilmiştir.⁶⁷⁰ Dolayısıyla bu bölgelerde çalıştırılmak üzere maden işçileri bulundurulmuştur.⁶⁷¹ Konuyla ilgili yapılan son araştırmalarda eski maden yataklarının yakınlarında tespit edilen ergitme alanları, buna kanıt oluşturmaktadır.⁶⁷² Burada bakırın seri üretimine geçilen Geç Tunç Çağı'nda ergitme fırınlarının maden ocaklarının yanına kurulması dikkat çekici bir

⁶⁶⁶Batık üzerine yapılan incelemeler M.Ö. 14. Yüzyılda battığını göstermiştir. Desti, 2013: 102

⁶⁶⁷İnan, 1939: 431

⁶⁶⁸Fidan, 2015: 49

⁶⁶⁹Çatal, 2009: 42, 44

⁶⁷⁰Macqueen, 2015: 107; Çatal, 2009: 43

⁶⁷¹Sevinç, 2008: 22

⁶⁷²Macqueen, 2015: 107

durumdur.⁶⁷³ Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu atölyelerde üretilen metaller külçeler halinde şehirlere ya da ihtiyacı olan başka yerlere gönderilerek ekonomiye kazandırılmıştır.⁶⁷⁴ Hattuša ve diğer Hitit şehirlerindeki arkeolojik araştırmalarda bazı meskenlerde de ergitme ocakları tespit edilmiştir. Bu durum konu üzerine çalışan bilim adamlarına madenlerin tıpkı tekstil üretiminde olduğu gibi evlerde de işlendiğini düşündürmüştür.⁶⁷⁵

Geç Tunç Çağı'nda yapılan ergitme fırınları yarım metre yükseklikte kısmen kayalara veya topraklara oyularak kilden şekillendirilmiştir. Ele geçen üfleç boruları ve ağızlıklar, bu dönemde ergitmenin oldukça iyi yapıldığını göstermektedir. Ayrıca maden cüruflarından da söz konusu madenlere katkı maddeleri eklendiği anlaşılmıştır.⁶⁷⁶ Bu atölye tiplerine örnek teşkil edebilecek yapılar Alacahöyük kazılarında tespit edilmiştir. Birbirini dik kesen dört taş duvardan oluşan bir yapıda altın pul, gümüş ve tunçtan yapılmış iğneler, çiviler, delici, orak ve tunç cüruf kalıntıları, çift ördekbaşı iğne, ünük iğne, tezgâh ağırlıkları, kemik çekiç başı ve iğne, seramik kap kacaklar, potalar ve yumurta şeklinde pota vb. bulgulara rastlanmıştır. Yapılan incelemelerde söz konusu materyallerin maden atölyesi araç gereçleri özelliklerine sahip oldukları ve üretimlerinin burada yapıldığı anlaşılmıştır.⁶⁷⁷ Ayrıca ele geçirilen envantere bakır, kalay, filldişi, abanoz ağacı gibi değerli hammaddeler ve orak, ölçü kabı, boru ok ucu, mızrak, bardak, riton gibi madeni aletler ve silahlar da tespit edilmiştir.⁶⁷⁸

Hititlerde maden ve maden işleme ile ilgili önemli bilgiler veren diğer kaynaklar ise kült envanter metinleridir. Pek çok maden ile araç gereçlerin sayıldığı bu kayıtlarda hangi madenlerin bilindiği ve ne amaçlı kullanıldıkları kolaylıkla anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili Maraş şehrinin Fırtına Tanrısına ait envanter listesi şöyledir:⁶⁷⁹

“Dört Ayağı üzerinde duran kalayla kaplı bir boğa, bronzdan bir gürz, bakır bir bıçak, bir yıldız, on adet asa, bir wakşur (ölçüsünde) kap, gümüşle kaplı bir küpe, üç yeri gümüşle kaplı iki asa, gümüştan bir çelenk (ve) onun altında Şuwara dağının

⁶⁷³Hauptmann, A., (2006). “Tunç Çağında Madencilik Boyutları”, C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 478

⁶⁷⁴Yalçın, 2015: 8

⁶⁷⁵Çınaroğlu-Genç, 2004: 266

⁶⁷⁶Hauptmann, 2006: 478

⁶⁷⁷Çınaroğlu, A., Genç, E., (2002, 27-31 Mayıs). *Alaca Höyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları*, 24. Kazı Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, Ankara, 510; Çınaroğlu-Genç, 2004: 266

⁶⁷⁸Taş, 2008: 79,80; Erkut, 1990b: 6

⁶⁷⁹İnanlı, 2004: 17

altın meyvesi (bulunur) . beş adet bakır bıçak, onun içinde bir adet küçük bakır bıçak. Dört adet tanrı: Dört ayağı üzerinde duran bir şekan (uzunluğunda), gümüşten bir boğa, (güneş kursu ve hilal ile süslenmiş bir adet gürz (ve) üzerinde demirden, bir şekan (uzunluğunda), ayakta duran bir adam heykeli, Şuwara dağında yapıldı. Güneşten bir şekan (uzunluğunda), ayakta duran, gözleri altınla kaplı bir adam heykeli, bir adet bakır bıçak, altın işlemeli(dir). Gözleri altınla kaplı bir şekan (uzunluğunda) gümüşten oturur vaziyetteki bir kadın heykeli, anne ve süt çocuğu.⁶⁸⁰”

Yukarıda sayılanlara ilaveten madeni aletler hakkında dini törenlerin anlatıldığı vesikalarda da bilgiler bulunmaktadır. Buna en güzel örneklerden biri, bir evin kandan arındırılması için yer altı tanrılarına çağrı yapan ritüeldir. Buna göre;

“..... Ondan sonra evin içine su getir ve aletler orda durduğu için, o (bunu da) oraya götürür ve onları puriya-masasına koyar ve bütün ritüel teçhizatını oraya ANUNAKI'nin huzuruna koyar. Gümüş, altın, demir, kalay, tas, yağ (ve) balla, pişmiş toprak eserleri, hasır eşyaları, evin kerpici (ve) avlunun kerpicini harman eder.⁶⁸¹”

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere eski çağ uygarlıklarında madencilik önemli bir yer tutmaktadır. Bu meslek hem günlük hayatı kolaylaştırmada, hem de ekonomide hayatı bir rol oynamaktadır. Madencilik hakkında buraya kadar verilen bilgiler, madenlerin bulunup ekonomiye hangi şartlarda kazandırıldığını göstermeye yöneliktir. Bundan sonraki kısımlarda maden ürünlerinin Hitit ekonomisindeki yerlerine değinilecektir.

3.1.2. Hititlerde Madencilik Ekonomideki Yeri

Anadolu'da madencilik faaliyetleri M.Ö. 8200 yılından önceki metalsiz dönemde hazırlık aşaması ile başlamış, M.Ö. 2800 yıllarına kadar gelişmiş ve M.Ö. 2800'den sonra ise endüstriyel olarak ekonomik bir unsur olmuştur.⁶⁸²

Madencilikte M.Ö. 3. binin başlarından itibaren kullanılan bakıra ilaveten tunç/bronz'un keşfi, M.Ö. 2. binin ilk yarısından sonra Doğu Akdeniz bölgesine büyük bir değişim getirmiştir. Söz konusu değişimin nedeni, tunç üretimi için bakır ve kalay gibi gerekli hammaddeleri elde etme zorunluluğu olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla

⁶⁸⁰Fırtına tanrısı kült eşya listesi için Bkz., İnanlı, 2004: 17

⁶⁸¹KBo X 45, Üreten, 2011: 372

⁶⁸²Yalçın, 2015: 2

bölgedeki uluslar ekonomik çıkarlarını korumak ve ihtiyaçlarını karşılamak için yaygın bir ticaret ağı kurmuşlardır.⁶⁸³ Bu süreçte Anadolu'nun M.Ö. 2. bin yılındaki siyasi durumuna bakıldığında, şehir devletleri olarak örgütlendikleri görülmektedir. Yaklaşık M.Ö. 20. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın ortalarına kadar söz konusu devletler, Mezopotamya'dan Anadolu'ya gelen ticaret yolları sayesinde ihtiyaçlarını karşılamışlardır.⁶⁸⁴ Burada ticari faaliyetler, Asurlu tüccarların kurduğu ticaret kolonileri ile şehir devletlerinin ortak teşkilatlanma ve kanunları ile yürütülmüştür. Kültepe vesikalarından anlaşılacağı üzere, bu dönemde Asurlu tüccarlar eşek kervanları vasıtasıyla Anadolu'da bulunan bakır, gümüş, altın, keçi kılı ve simli kurşunu Asur'a götürmüşlerdir. Asur'dan ise bölgenin ihtiyacı olan kalay ve kumaş getirmişlerdir.⁶⁸⁵

Hitit dönemine gelindiğinde ise başta Boğazköy, Alacahöyük olmak üzere diğer Hitit yerleşkeleri ve Geç Bronz Çağı kentlerinde yapılan kazılar ile kazı harici yollarla elde edilen madeni bulgular, Hitit madenciliği hakkında bilgiler vermektedir. Bu veriler, Hitit ekonomisinin depolanabilen ve taşınabilen zenginliklerinin boyutlarını ortaya koymaktadır. Kazılarda bulunan ve kayıt listelerinde geçen eserler, Hitit madenciliğinin kademeli ve karmaşık bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir.⁶⁸⁶ Kullanılan madenlerin başını ise bakır ve tunç çekmektedir. Silah yapımı başta olmak üzere her tür malzeme, adı geçen madenlerden yapılmaktadır.⁶⁸⁷

Maden ticareti hususunda ise ele geçen belgeler, bilim adamlarına, silah, takı veya alet gibi ürünlerin yapıldığı madenlerin, külçeler halinde ekonomiye dâhil edildiklerini düşündürmektedir. Çünkü ticarete sermaye ve hammadde temininde en akılcı tutum, madenlere bölgeler arasında kabul görülebilecek bir şekil vermektir. Özellikle alım satım belgeleri ve Orta Anadolu'da faaliyet gösteren tüccarların yazışmalarından bölge ticaretinin büyük bir kısmının madenler üzerinden döndüğü anlaşılmaktadır.⁶⁸⁸ Dolayısıyla ekonomide büyük öneme sahip madenlerin uluslararası problemlere neden olmaması için genel kabul gören bir biçime işletilmesi gerekmektedir. Ele geçen arkeolojik bulgularda buna kanıt oluşturmaktadır. Konuyla ilgili aşağıda ayrıntılı bilgi verileceğinden

⁶⁸³Bryce, 2003: 103, 104

⁶⁸⁴Sevin, V. (2003)., *Anadolu Arkeolojisi*, (Dördüncü Basım). İstanbul: Der Yayınları, 151

⁶⁸⁵Kınal, 1991: 68-74

⁶⁸⁶Çatal, 2009: 43

⁶⁸⁷Reyhan-Cengiz, 2015: 102

⁶⁸⁸Müller-Karpe, 2006: 488

maden külçelerine burada değinilmeyecektir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu dönemde üretimde genellikle bakır ve kalay tercih edilmektedir.

Madenciliğin Hitit ekonomisindeki yerini gösteren unsurlardan biri de tapınaklarda bulunan kıymetli madenlerden yapılmış objelerdir. Bu objeler arasında gümüş, altın ve bronz aletler mevcuttur. Söz konusu materyaller tanrıya ait olarak görülmüş, koruyuculuğu tapınak görevlilerine verilmiş ve çalınması durumunda ölüm cezaları uygulanmıştır.⁶⁸⁹ Konuyla ilgili örnek bir belgede;

“Siz muhafaza ettiğiniz tanrılara ait gümüşü, altını, elbisenin ve bronz aletin (yalnızca) bekçilerisiniz. Tanrıların (hangi) gümüşü, altını, elbisesi ve bronz aleti var (ise onları siz için) değil (dir). Her ne (var ise) onlar tanrıya aittir. (Onlara karşı) çok dikkatli olunuz. Tapınak adamalarının gümüşü, altını olmasın. Onu kendi vücuduna götürmesin. Karısına çocuğuna onu süs yapmasın.”⁶⁹⁰

Yukarıda geçen maden isimleri ve ürünlerinden de anlaşılacağı üzere Hitit maden enstitüsü geniş bir yelpazede ürün vermektedir. Tanrılara ait olan giysi ve diğer araç gereçlere bakılarak, hangi madenlerin nasıl kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca altın ve gümüş gibi değerli madenlerin çalınma riskinin olduğu da gayet açıktır. Buradaki uyarılardan anlaşılacağı üzere tanrılara sunulan değerli madenler aynı zamanda insanlar tarafından da takı malzemesi olarak kullanılmıştır. Metnin devamında;

“...(Tapınak görevlisi tapınağa ait olan) gümüşü, altını, elbiseyi ve bronz aleti (istediği gibi) satarsa ve kim onu alırsa ve onu saklarsa ve onu kralın kapısına getirmezse, onun ikisi içinde ölüm cezası (verilir). Onların ikisi de ölsünler. Onlar için tanrının (hoşnutluğu??) yok (tur). Onlar affedilmesinler.”⁶⁹¹

Tapınak görevlilerine gönderilen direktif metninin burada bahsedilen kısımlarından gümüş, altın ve bronzdan çeşitli araç gereçler yapıldığı ve bunların ekonomik bir değer ifade ettiği anlaşılmaktadır. İlk metinde söz konusu madenlerin çalınmaması söylenirken, ikinci metinde çalınması durumunda bunların satılmasının da söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla maddi değeri olan madenlerin korunması zarureti doğmuştur. Ayrıca yapılan araştırmalarda dini objeler arasında Hurri kökenli insan biçimli adak

⁶⁸⁹Reyhan, 2016: 112; Süel, 1985: 40-47

⁶⁹⁰KUB 1.3 II 30-3 II 30-37, Reyhan, 2016: 112; Süel, 1985: 43

⁶⁹¹KUB 13.3 II 52-56, Reyhan, 2016: 112; Süel, 1985: 47

çivilerine rastlanmıştır.⁶⁹² Bu çiviler madenlerin işlenmesi hakkında arkeolojik kanıtlar oluşturmaktadır.

Hitit ekonomisinde madenlerin kullanım alanları dini objeler ve silah yapımıyla sınırlı kalmamıştır. Ele geçen belgelerde gümüş, altın, bronz ve demir gibi madenlerin yapı ritüellerinde de kullanıldığı anlaşılmıştır.

“Temellerin altına gümüş, altın koydular. Altını Pirundumia şehrinden getirdiler. Gümüşü Kuzza’dan getirdiler, lapis lazuliyi Takniyara dağından getirdiler. Mermeri Kaniş şehrinden getirdiler, dağ kristalini enam ülkesinden getirdiler, dioriti topraktan getirdiler, göğün siyah demirini-yada demiri- gökten getirdiler, bronzu Alaşia’dan Takgata dağından getirdiler.”⁶⁹³

Metinden anlaşılacağı üzere madenler imarı yapılan binalarda da kullanılmaktaydı. Bu iş için de gereken hammaddeler farklı bölgelerden temin edilmiştir. Burada “demiri-gökten getirdiler” ifadesi aklımıza demirin cevher olarak mı çıkarıldığı yoksa meteordan mı elde edildiği sorusunu getirmektedir. Yapılan araştırmalar Eski Hitit devrine kadar üretilen demir objelerin meteordan, Eski Hitit dönemine ait demir objelerin ise tamamen demir cevherinden üretildiğini göstermektedir.⁶⁹⁴

Yapılan araştırmalarda madenlerin üretim ve ticaretteki kullanımına ilaveten vergi sisteminde de yerlerinin olduğu görülmüştür. Konuyla ilgili M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen çoğu vergi listelerinin oluşturduğu vesikalar buna kanıt teşkil etmektedir. Burada tekstil ürünlerinin yanı sıra madeni malların da önemli bir yeri olduğu görülmüştür. Söz konusu belgelerde özellikle en çok bakırın kullanıldığı saptanırken, gümüş, kalay, altın ve demirin de onu izlediği görülmüştür. Ayrıca Anadolu vasallarının Hitit devletine gönderdikleri vergilerin bir bölümünün farklı metallere oluşması, kaynaklarda belirtilen metallere Hitit ülkesindeki varlığının kanıtı niteliğindedir. Vergi yükümlüleri vergilerini sadece kendilerine ait mallardan ödemek zorundaydılar. Dolayısıyla Hitit ekonomisinde önemli bir yer edinen madenlerin elde edilmesi ve işletilmesi devlet tekelinde kalmamıştır.⁶⁹⁵

⁶⁹²Darga, A. M., (1992). *Hitit Sanatı*, (Birinci Baskı). İstanbul: Akbank Yayınları, 34, 35

⁶⁹³KBo IV 1 öy. 35-39 (// KUB II 2 öy. I 43-49 // KUB IX 33 öy. 11-17) (CTH 413), Erkut, S. (2014). “Hititler’de Demir Üretimi Üzerine Bazı Ayrıntılar”. N. Çınardalı-Karaaslan, A. Aykurt, N. Kolankaya-Bostancı, Y. H. Erbil. (Editörler). *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış : Armağan Erkanal'a Armağan*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 236

⁶⁹⁴Erkut, 2014: 237

⁶⁹⁵Müller-Karpe, 2006: 488

Ayrıca Anadolu dışındaki vasalların gönderdiği altın, gümüş ve bakırın kayıtlarına da rastlanmıştır.⁶⁹⁶

Madenlerin Hitit ekonomisinde ve politik ilişkilerinde bir diğer önemli yeri, güçlü devletler ile kurulan ittifaklarda görülmektedir. Burada devletler bir birlerine altın ve gümüş gibi değerli madenler göndererek hem siyasi, hem de ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bununla ilgili en iyi, Amarna Çağı'nda (M.Ö. 1400-1350) I.Şuppiluliuma ile Mısır firavunu IV. Amenofis'in bir birlerine gönderdikleri değerli madenlerden yapılmış hediyeler örnek verilebilir.⁶⁹⁷ Ayrıca büyük devletler arasında yapılan anlaşma metinleri de kıymetli madenlere yazılmıştır.⁶⁹⁸

Hitit ekonomisine madenlerin önemli bir yere sahip olduğu savaşlardan elde edilen ganimetlerin sayıldığı vesikalardan da anlaşılmaktadır. Burada özellikle altın ve gümüş, zenginliğin ve zaferin göstergesi olmuştur. Hitit seferlerinin anlatıldığı metinlerde bu madenler vurgulanmıştır.⁶⁹⁹ Konuyla ilgili aşağıda detaylı bilgi verileceğinden söz konusu seferlerde elde edilenler ve ilgili vesikalardan burada bahsedilmeyecektir.

Son olarak Hitit ekonomisinde önemli bir yer tutan madenleri ekonomiye kazandıran zanaatkârlardan da bahsetmek gerekir. Kaynaklarda metal işleri ile uğraşan kişiler LÚŠİMUG.A sümeogramı ile gösterilmiştir. Kelime anlamını “metal işleyicisi” olarak tanımlayabileceğimiz zanaatkârların yazıtlardan anlaşılacağı üzere iki farklı görevleri vardı. Bunlardan ilki katıldıkları dini görevlerde yaptıkları işler, ikincisi ise meslekleri gereği metallere şekil vermektir. Metal işleyicilerinin dini görevlerini gösteren bir kış bayramı ritüelinde metalcilerin tapınaklarda bulunan madenlere yönelik yapılan her türlü işlemde sorumlu oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁰⁰

“Sofracıların başı ayakta durur. Sofracıların başı kunzita-(ve?) güneş kursunu alır, onu [tah]ta tablet yazıcılarının başına verir. Tah[ta] tablet yazıcılarının başı [ise] metal işleyicilerinin başına ver[ir].⁷⁰¹”

⁶⁹⁶Kinal, 1970: 123, 124

⁶⁹⁷Kinal, 1970: 126

⁶⁹⁸Alp, 1977: 12

⁶⁹⁹Alp, 2011: 66

⁷⁰⁰Erkut, S., (2003)., “Hititçe Çivi Yazılı Boğazköy Belgelerinde Geçen Sumerce LÚŠİMUG.A=Metal İşleyicileri Hakkında”, *AÜ D.T. C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, (33), 70

⁷⁰¹KUB X 28 öy. I, Erkut, 2003: 71

Belgelerden anlaşılacağı üzere LÚŠIMUG.A'lar altın, gümüş ve bakır madenlerinden çeşitli araç gereçler yapıyor ve onları süslüyorlardı. Ancak elde edilen vesikalar LÚŠIMUG.A'nın demir madenini de işleyip işlemediği hakkında bilgi vermemektedir. Üretilen araç-gereçlerin içeriği ile ilgili bir metin ise şöyledir;

“ Arınnalı metal işleyiciler hesta-evine tanrı yerleştirirler güneş kursu (şeklindeki) aletlerin tamamını gümüş, altın ve onları tekrar gümüş, altın kaplarlar.⁷⁰²”

Ekonomide ağırlıklı olarak madenlerin üretim safhasında bulunan Hitit metal ustalarının yetiştirilme esasları, kanun maddelerinde görülmektedir. Hitit yasalarına göre metal işçileri, usta çırak ilişkisine göre yetiştirilmektedir. Bu kapsamda yetiştirilen çıraklar 10 şekel gümüşe satılırken, bir çırak yetiştirme ücreti bir insan olarak belirtilmiştir.⁷⁰³ Bu durum muhtemelen emek verilerek yetiştirilen çırağın gitmesi durumunda kaybedilen iş gücünü telafi etmek içindir. Çünkü Hititler önceki bölümlerde de değinildiği gibi iş gücü kaybını önleme konusunda oldukça hassas davranmaktadırlar. Onlar için üretimde aksaklık, ekonominin gerilemesi demektir. Bunlara ilaveten metalcilerin üretimde silah ve araç-gereç yapımı dışında kuyumculukta da uğraştıkları anlaşılmıştır. Konuyla ilgili ele geçen bir belgede, 6 metal ustasının altından tanrı tasvirleri ürettikleri ve bunları değerli taşlarla süsledikleri anlatılmıştır.⁷⁰⁴

Buraya kadar anlatılanlardan özetle, Hitit metinlerinde metal ve metal işçiliğinin ekonomide hayati bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre en çok kullanılan metal bakır ve tunçtur. Demir işlemeciliği az bilinmesine rağmen aşağıda ayrıntılarıyla bahsedileceği gibi üretimi yapılmaktadır. Kaynaklarda altın, gümüş ve kalay gibi madenlerin isimleri geçmesine rağmen, maden işçilerinin çalışma tekniklerini anlatan metinlerin yetersizliğinden dolayı, konu hakkında az bilgiye sahip olmaktadır. Elimizdeki bilgilere göre bir maden kullanıma hazır hale getirilmeden önce eritilir, akabinde kalıba dökülür son olarak da soğuk ya da sıcak haldeyken metale şekil verilirdi. Metal işçileri, ordu için silah hazırlamalarının yanı sıra, altın ve gümüş gibi değerli madenler üzerine değerli taşlar da işlerlerdi. Bu durum günümüz anlamında kuyumculuk ile eşdeğer görülebilir. Kuyumcuların önemli olmaları nedeniyle bazen tapınaklarda ya da saraylarda devlet memuru oldukları da görülmüştür. Bu kişiler tapınak için mühür, heykel ve kült

⁷⁰²KUB XXX 32 öy. I (dupl: KBo XVIII 190 1-12, Erkut, 2003: 76

⁷⁰³Erkut, 2003: 73

⁷⁰⁴Erkut, 2003: 75

malzemeleri de üretmişlerdir.⁷⁰⁵ Ayrıca yazıtlarda metal işleyicilerinin MAN-NA-TUM adında bir çeşit vergi verdikleri de tespit edilmiştir. Ancak yazıtın kırık olması nedeniyle konu hakkında tam anlamıyla sonuç elde edilememiştir.⁷⁰⁶ Bütün bunlardan hareketle madenciliğin Hitit ekonomisinde;

- Araç-gereç üretiminde hayati bir yere sahip olduğu,
- Savaşlardan elde edilen ganimetlerin çoğunu madeni eşyalar olması ile ekonomiye gelir sağlandığı,
- Ticari olarak değerli olmaları nedeniyle, Hitit devletinin siyasi ve askeri politikalarını şekillendirdikleri,
- Hayatın her alanında kullanımından dolayı ekonomide meslek grupları oluşturduğu,
- Oluşan meslek gruplarının eğitim ve vergi geliri sağlamaları bakımından ekonomik bir döngü oluşturdukları sonuçlarına varılabilir.

3.1.2.1. Bakır

Bakır, madencilikte ilk keşfedilen madendir. Anadolu'daki ilk madeni ürünler Çayönü Tepesi ve Aşıklı Höyük'ten elde edilmiştir. Söz konusu bulgular insanlığın günümüzden on bin yıl önce henüz çanak çömleğin üretilmediği dönemde bakırdan olta, boncuk ve iğne gibi küçük araç-gereçler ürettiklerini göstermektedir.⁷⁰⁷

M.Ö. 2500-2000 yıllarına gelindiğinde ise Anadolu'da bulunan bakır yataklarının bolluğu, arkeologların bu dönemi “Erken Bronz Çağ” yerine “Bakır Çağ” olarak adlandırmalarına sebep olmuştur. Dönem bakırının ekonomik değeri ile ilgili bilgiler ise Alacahöyük kral mezarları, Horoz Tepe'de bulunan bronz mallar ve Troia kralı Priamus'a ait olduğu sanılan defneden elde edilmiştir. Temin edilen belgeler bahsi geçen dönemde Anadolu madenleri, teknolojisi ve ekonomisi hakkında bilgiler vermektedir.⁷⁰⁸ Ayrıca yapılan tetkiklerde dönemde üretilen bakır objelerin hammadde kaynakları da tespit edilmiştir. Buna göre bölgedeki maden yatakları Kuzey Anadolu Dağlarında, Doğu Anadolu bölgesindeki Elazığ-Malatya çevresinde, Güneyde Toroslarda ve Kuzeybatıda

⁷⁰⁵Doğan-Alparslan, 2002: 39,40; Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 512

⁷⁰⁶Erkut, 2003: 76

⁷⁰⁷Yalçın, 2015: 2

⁷⁰⁸Kınal, F., (1970). *Gelidonya İnotları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Atatürk Konferansları 2, 127, 128

Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Hitit döneminde kullanılmış olabilecek İç Anadolu maden yatakları; Çorum- Derekutuğun, Ankara-Karaali Köyü, Çankırı-Yapraklı ve Yozgat-Akdağmadeni, Orta Karadenizde ise; Amasya'nın Merzifon ilçesindeki Bakırçay ile Gümüşhacı Köy ve Kastamonu-Küre, Tokat ilinin Erbaa ilçesinin 28 km. güney batısında yer alan Kozlu Eski Gümüşlük Mevkii, Ezebağı ve Almus ilçesi Bakımlı köyü ve Doğu Anadolu'da Ergani, Elazığ'da bulunan Gedek, Haçan ve Keban, Erzincanda Ilıç ilçesinin Çöpler köyü ve Pasinler ilçesinin Kobalkamu köyü, Güneydoğu Anadolu bölgesinde Adıyaman-Gerger bölgeleri sayılabilir.⁷⁰⁹

Arkeolojik çalışmalarda ele geçen bakır cevherlerine yapılan Karbon 14 testleri, Anadolu'da M.Ö. 2800 dolaylarında, bakırın kuzey dağlarından çıkartılıp ekonomiye kazandırıldığını göstermektedir.⁷¹⁰ Özellikle M.Ö. 2. bin yılında en yaygın kullanılan bakır yatakları, Kuzey Anadolu'da Adapazarı-Artvin kuşağı ile Diyarbakır yakınlarındaki Ergani bölgeleridir. Bölge bakır yatakları özellikle Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asurlu tüccarların da dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla bu tacirler bölge bakırını hem Anadolu'da hem de Mezopotamya'da, kurdukları ticaret ağı sayesinde dağıtmışlardır. Ayrıca Ergani bakırının, günümüzde Suriye'de bulunan Doğu Akdeniz liman kenti Ugarit üzerinden Akdeniz ticaretine de kazandırıldığı düşünülmektedir.⁷¹¹ Buna ilaveten konuyla ilgili araştırma yapan bilim adamları, bronz üretiminde kullanılan bakırın, bölgede kurulan ticaret ağı sayesinde Alaşya (Kıbrıs) ve Ergani'den temin edildiğini düşünmektedirler.⁷¹² Ele geçen ticari kayıtlarda da Hititlerin Babil'de üretilen bakır araç-gereçleri satın aldıkları görülmüştür.⁷¹³ Bu kayıtlarda bakırın değeri 4 mina başına 1 şekel gümüş olarak belirlenmiştir.⁷¹⁴

Bilindiği üzere bakır, tunç üretiminde gerekli bir madendir. Dolayısıyla araç-gereç yapımında en önemli metallere biridir.⁷¹⁵ Bu gerekçeyle bakır ve tunç, Hitit devleti yıkılana kadar ekonomide seri üretilen madenlerden olmuşlardır. Ancak yapılan incelemelerde bakırın gümüşe olan değeri Eski Hitit Dönemine oranla İmparatorluk

⁷⁰⁹ Eski Çağda Anadolu'daki maden yatakları ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Fidan, 2015: 49, 50, 61

⁷¹⁰ Macqueen, 2015: 107

⁷¹¹ Aktüre, 1994: 139

⁷¹² Kınal, 1991: 166

⁷¹³ Ersoy-Reyhan, 2001: 126

⁷¹⁴ Dinçol, 1982: 71

⁷¹⁵ Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 511

döneminde azaldığı anlaşılmıştır.⁷¹⁶ Yani kanun maddelerine bakıldığında gümüşün değeri, Hititlerin İmparatorluk dönemindeki bakırın 240 katına çıkmıştır.⁷¹⁷ Fakat konuyla ilgili bilgiler sunan Eski Asur vesikalarından Hititlerden önce Anadolu bakırının yörenin ihtiyaçlarını giderdiği anlaşılırken, Hitit İmparatorluk Dönemine ait kayıtlar ise üretilen bakırın ihtiyaçları karşılayamayacağını göstermektedir. Dolayısıyla Hititler, bu dönemde bakırını Alaşia'dan (Kıbrıs'tan) ithal etmişlerdir.⁷¹⁸ Bu durum yazılı vesikalarda⁷¹⁹ da kanıtlanmıştır. Özellikle Hititlerin Kıbrıs'la ilgili bilgi veren belgelerinde sürekli bakırdan bahsedilmiştir. Bu kayıtlar arasında ise Kıbrıs'ı fetih eden IV. Tuthalia'nın Kıbrıs'tan talep ettiği vergileri içeren vesikalar dikkat çekmektedir. Bu metinlerden Hitit kralının vergi olarak gümüş ve altının yanında bakır istediği görülmüştür.⁷²⁰ Boğazköy'de bulunan Kıbrıs bakır külçeleri de bunun arkeolojik kanıtlarını teşkil etmektedir.⁷²¹ Bu durum bakırın Hitit ekonomisi için ne kadar önemli olduğunun en net kanıtıdır.

Bakırın Akdeniz yoluyla bölge ticaretinde önemli bir rol oynadığını, Kaş yakınlarında Uluburun civarında bulunan ticaret gemisi batığından ele geçirilen bulgularda doğrulamaktadır. M.Ö. 14. yy'a tarihlenen batıktan külçeler halinde bakır çıkmıştır.⁷²² Ayrıca yüzden fazla yuvarlak pide biçimli metal külçeler ele geçirilmiştir.⁷²³ Son olarak bakırın göz hastalıkları tedavisinde de kullanılması⁷²⁴ ona başka alanlarda da ticari talep getirmiştir. Bu kapsamda bakır, Hitit ekonomisinde üretim ve ticaretin önemli bir parçası olmuştur. Buraya kadar anlatılanlardan hareketle bakırın;

- Önemli bir ticari malzeme olduğu,
- Günlük alanda araç-gereç yapımı ve tıp gibi sosyal alanlarda da kullanıldığı için hayatın birçok alanında kolaylık sağladığı ve dolayısıyla Hitit ekonomisinde önemli bir yer edindiği söylenebilir.

⁷¹⁶Müller-Karpe, 2006: 492

⁷¹⁷İnan, 1939: 431

⁷¹⁸Bakırın Anadolu içlerine giriş Hitit vasalı Ugarit sayesinde olmuştur. Konuyla ilgili Bkz. Müller-Karpe, 2006: 492; Kınal, 1970: 129

⁷¹⁹Kıbrıs bakırının ekonomik değerini gösteren bir diğer kayıtlar ise Amarna Mektuplarıdır. Burada M.Ö. 14. yüzyılda bakırın Kıbrıs'tan Mısır'a ihraç edildiği ve Doğu Akdeniz için önemli bir ticari unsur olduğu anlaşılmıştır. Konuyla ilgili Bkz. Hauptmann, 2006: 478; Kınal, 1970: 123

⁷²⁰Kınal, 1970: 123, 124

⁷²¹Macqueen, 2015: 107, 108

⁷²²Yıldız, Y., (1984, Nisan 16-20). *1983 Sualtı Batık Gemi Araştırmaları*, 2.Araştırma Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, İzmir, 22

⁷²³Hauptmann, 2006: 482

⁷²⁴Şahinbaş Erginöz, 1999: 163

3.1.2.2. Gümüş

Gümüş, doğada hem saf halde hem de bakır ve kurşun içerisinde bulunabildiği gibi kurşun sülfür, gümüş klorür ve gümüş sülfür gibi farklı minerallerin içerisinde de yer alabilir. Prehistorik çağlarda Anadolu’da üretime ve ekonomiye kazandırılan gümüş, Toroslardaki Aladağ, buranın güneybatısındaki Bulgar Dağı madeni, Yozgat’ta yer alan Akdağmadeni, Elazığ’daki Keban madeni ve Kuzey Anadolu dağlarında yer alan madenlerden temin edilmiştir.⁷²⁵ Burada özellikle Bulgar Dağı maden yatakları, Hititlerin madencilik alanında gelişmişlik seviyelerine en güzel kanıtları içermektedir. Araştırmacılar Hitit ekonomisinde kullanılan gümüşün çoğunun buradan ve Gücü Dağı’ndan geldiğini düşünmektedirler.⁷²⁶

Hititlerden önce Anadolu’nun gümüş unsurları bakımından zenginliği, Akad Kralı Sargon ve torunu Naramsin’in Anadolu’ya yaptıkları seferlerde bölgeyi “Gümüş Memleketi” olarak tanımlamalarından ve Kültepe vesikalarından da anlaşılmaktadır. Hatta Akad Çağı’nda Anadolu’ya “Gümüş Memleketi” manasında “Hatti” denmesi, araştırmacıların bu çağda, “Hatti” kelimesinin Protohatticesinin “gümüş” manasında olduğu tezini ileri sürmelerine neden olmuştur. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde de Mezopotamya’dan Anadolu’ya gelen Asurlu tüccarlar, ürettikleri mamullerle birlikte kalay karşılığında keçi kılı, deri, altın, gümüş, bakır gibi hammaddeler almışlardır.⁷²⁷

Hitit Döneminde ise gümüşün üretimde ve ekonomide ne denli önemli olduğu dostane ilişkiler kurulmaya çalışılan güçlü devletlere gönderdikleri hediyelerden anlaşılabilir. Buna en iyi örnek M.Ö. 1400-1350 yıllarını kapsayan Amarna Çağı’nda Hitit kralı I.Šuppiluliuma’nın Mısır firavnu IV.Amenofis’e gönderdiği mektup verilebilir. Buradan Hitit kralının Mısır’a 5 mine (24 kg) ağırlığında gümüş bibru kupası ve 3 mine (14,40) ağırlığında gümüş kupa hediye ettiği görülmektedir. Ayrıca toplamda 86,40 gram gümüşün hediye edildiğini gösteren liste Anadolu’nun bir gümüş bakımından zengin

⁷²⁵Fidan, 2015: 53, 54

⁷²⁶İnan, 1939: 431

⁷²⁷Kınal, 1970: 126-128

olduğunu göstermektedir.⁷²⁸ Dolayısıyla bilim adamları Anadolu'nun eski çağlarda gümüş ihracatı yapan bir memleket olduğu yorumunu yapmışlardır.⁷²⁹

Antik çağlarda gümüşün ekonomide en belirgin olduğu bir diğer yer ticarettir. Yapılan alışverişlerde gümüş, paradan önce değişim aracı olarak külçe ya da çubuk şeklinde kullanılmıştır.⁷³⁰ Özellikle Hitit döneminde bütün ön Asya bölgesinde ticaret yapan kavimler gümüşü değişim aracı olarak kabul etmişlerdir. Burada çubuk ya da halka şeklinde biçimlendirilen gümüş, belirli ağırlıklara sahiptir. Ağırlık birimi ise genelde Babil menşeyli mina ve şekeldir. Ayrıca oranlarına bakıldığında, zamana ve ülkelere göre değiştiği görülmektedir.⁷³¹ Bu sebeple üretimde görev alan gümüş işçileri, idareciler tarafından sürekli kontrol altında tutulmuşlardır.⁷³²

Hitit döneminde para yerine kullanılan gümüşün biçimi hakkında en güzel örnekler Hattuşa kazılarında ele geçmiştir. Ele geçen bu vesikalardan biri 240 gram ağırlığında gümüşten yapılmış bir parçadır. Yapılan incelemelerde 1 cm kalınlığındaki bir levhadan koparıldığı anlaşılmıştır. Değeri ise yarım mina olarak belirlenmiştir.⁷³³

Bu dönemde kullanılan birimlerin ağırlık ve saflığı devlet tarafından garanti edilmediği için, söz konusu madenler, işlem gördüklerinde genel kabul görmüş ağırlık ölçüleri ile tartılmışlardır. Buna göre gümüşün gram değeri, 500 grama denk gelen 1 mina'nın 1/60'ı kadardır.⁷³⁴ Burada Anadolu'da kullanılan mina ile Mezopotamya'da kullanılan arasında ağırlık farkı olduğunu belirtmek gerekir. Anadolu minası 40 şekel iken Mezopotamya minası 60 şekel'e denk gelmektedir. Kanunların belirttiği fiyatlara göre Boğazköy'de ele geçen bir parçayla, mavi yün elbise, bir beygir, iki tane eğitilmiş zanaatkâr, iki semiz sığır, köle ve yirmi adet koyun satın alınabilmektedir. Birini yaralamaya karşılık ödenen ceza da 20 şekel gümüşür.⁷³⁵ Bununla birlikte devletlerin üzerinde uzlaştığı metal değer ölçülerinin kullanımları göz önüne alındığında, para ekonomisine geçiş sürecinin başladığı düşünülebilir. Fakat bahsi geçen dönemde paranın kullanıldığı bir ekonomi henüz oluşmamıştır. Sadece vergilerin küçük bir bölümü çeşitli

⁷²⁸Kinal, 1970: 126

⁷²⁹Kinal, 1970: 129

⁷³⁰Reyhan, 2009: 163

⁷³¹Dinçol, 1982: 70; Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 515

⁷³²Doğan-Alparslan, 2002: 40

⁷³³Müller-Karpe, 2006: 487

⁷³⁴Kinal, 1991: 165

⁷³⁵Müller-Karpe, 2006: 487

alanlarda yaygın kullanılan gümüş birimlerle ödenmiştir. Dolayısıyla gümüş biçimli külçeler ve çubuklar, devlet tarafından denetlendiği için, para öncesi ekonomik sistemin gelişmesine yardımcı olmuştur.⁷³⁶ Ayrıca bu dönemde alışveriş sadece gümüşle değil, arpa ile de yapılmıştır.⁷³⁷ Buradan hareketle Hitit ekonomisinde değişim aracı olarak kullanılan gümüşün, ticarete takas usulünü bitirdiğini söylemek yanlış olur. Çünkü bu tür madenlerin alışverişte kullanılmasının yanında takas usulü de ticarete devam etmiştir.

Gümüşün ekonomide ve üretimde kullanıldığı diğer bir alan da el sanatlarıdır. Özellikle Hitit zanaatkarlarının gümüşten yaptıkları süs eşyalar ve tanrı heykelcikleri tanrılara ve krallara değerli bir hediye olarak sunulmuştur. Gümüşten yapılan heykellere en güzel örnek ise, Hitit başyapıtlarından sayılan, Norbert Schimmel koleksiyonundaki geyik ve boğa ritonlarıdır.⁷³⁸ Ayrıca gümüş külçeler takı ve çeşitli malların yapımında da kullanılmış ve ticari bir sermaye olarak saklanmıştır.⁷³⁹ Yapılan arkeolojik kazılarda içki kapları ve boynuz gibi objelerin gümüşle kaplandığı da görülmüştür.⁷⁴⁰ Ayrıca önemli anlaşmaların gümüş tabletler ve mektuplar üzerine yazıldığı da bilinmektedir. Konuyla ilgili en güzel örnek Ramses'in III.Hattuşili'ye gönderdiği mektupta görülmektedir. Burada eşitliğin söz konusu olduğu mektup gümüş tablet üzerine yazılmıştır. Mektubun ilk satırları şöyledir⁷⁴¹;

“[Kardeşim için gümüş tableti hazırlattım] ve ona gönderdim, [sen]de [gümüş tableti hazırlat] ve bana gönder, onları hattı ülkesi tanrıları ile Mısır ülkesinin [tanrılarının önüne koyalım kardeşim bana böyle yaz]dı...⁷⁴²”

Gümüş aynı zamanda savaş ganimetleri arasında da önemli bir yere sahiptir. Özellikle ilgili vesikalarda, I.Hattuşili'nin Kuzey Suriye'de elde ettiği başarılarından bir çok gümüş nesne ile döndüğü belirtilmiştir. Burada elde edilen kıymetli madenlerin bolluğu, aynı zamanda zenginlik göstergesi olmuştur.⁷⁴³

Bütün bu anlatılanlardan hareketle, Anadolu'nun eski çağlardan bu yana gümüş madeni bakımında oldukça zengin bir coğrafya olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum bölgenin

⁷³⁶Müller-Karpe, 2006: 488

⁷³⁷İnan, 1939: 429

⁷³⁸Hitit sanatında heykeller için ayrıntılı bilgi için Bkz. Darga, 1992: 37, 38

⁷³⁹Müller-Karpe, 2006: 488

⁷⁴⁰Murat, 1996: 180

⁷⁴¹Hitit mektupları için Bkz. Alp, 1997: 12; Kınal, 1970: 128; Kınal, 1991: 165

⁷⁴²Hitit mektuplaşmaları için Bkz, Alp, 1997: 12; Kınal, 1970: 128

⁷⁴³Alp, 2011: 66

tıpkı Mısır'ın altın memleketi olarak görüldüğü gibi gümüş memleketi olarak görülmesine sebep olmuştur.⁷⁴⁴ Dolayısıyla Eski Çağ Anadolu'sunda yaşayan başta Hititler olmak üzere tüm kavimlerin ekonomilerinde gümüş;

- Ticareti yapılan bir madendir ve değişim aracı olarak kullanılmıştır.
- Krallara ve tanrılara sunulan değerli hediyeler arasında önemli bir yer edinmiştir.
- Siyasette önemli anlaşmaların gümüşten yapılan tabletler üzerine yazıldığı belgelerde kayıtlıdır.

3.1.2.3. Kalay

Kalay madde olarak, yumuşak ama kurşunla kıyaslandığında daha yoğun ve sert, zehirli olmayan, sündürülebilir, dövülgen ve gümüş beyazlığına sahip bir madendir.⁷⁴⁵ Ekonomide ise tunç üretiminde bakırla birlikte önemli bir maden olmuştur. Ancak kalayın Anadolu'daki varlığı tartışma konusudur. Konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılar bu güne kadar kalayın Anadolu'ya Afganistan ya da İran'dan geldiğini kabul etmişlerdir. Fakat ele geçen son bulgular, bölgede Bolkar Dağı'ndaki Kestel Madeni'nde ve Kayseri yakınlarında yeni keşfedilen yataklarda da kalayın bulunduğunu göstermiştir. Bu bağlamda araştırmacılar yörede de maden yataklarının olduğu yorumunu yapmışlardır.⁷⁴⁶ Konuyla ilgili çalışma yapan Maqueen bu yoruma katılmakla beraber, buralarda bulunan kalayın üretimde ihtiyaçları karşılayamayacak kadar az olduğunu savunmaktadır. Ayrıca kalayın Afganistan'dan getirilmiş olduğu savına da katılmaktadır. Bunlara ilaveten Orta Avrupa'da bulunan Bohemya bölgesinden de kalayın getirilmiş olabileceğini belirtmektedir. Bu konudaki tezlerin zayıf olduğuna değinen Maqueen aynı durumun diğer tezler içinde geçerli olduğunu söylemektedir. Bu kapsamda Orta Avrupa kalayı, Anadolu'nun kuzey batı bölgesinden boğazları geçerek Avrupa'ya uzanan diğer bir ticaret yolundan temin edilmektedir. Söz konusu ticaret rotası bilinmekte olup, buraya yönelik araştırmalar azdır. Dolayısıyla elde çok az bilgi bulunmaktadır.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴Kınal, 1970: 128

⁷⁴⁵Çatal, 2009: 9

⁷⁴⁶Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 511

⁷⁴⁷ Özelliğ Hititlerin ezeli düşmanı Batı Anadolu'daki Arzawalılar, Hititlerin Mezopotamya ve Akdeniz ticaretinde bir kapı niteliği olan Alalah'ı ele geçirmeleriyle doğunun kalayını temin edememişlerdi. Bu nedenle de Maqueen, dönemde gücünü koruyabilen Arzawalıların silahları için gerekli kalayı kuvvetle muhtemel batıdan gelen bu yolla temin ettiklerini düşünmektedir. Konuyla ilgili ayrıca Bkz. Maqueen, 2001: 44-47

M.Ö. 2. bin yılında Orta Anadolu’da kullanıldığı bilinen en eski kalay madenlerinin başında Niğde-Çamardı ve Celaller Köyü Kestel Kalay İşletmesi gelmektedir. Buralardan İlk Tunç Çağı süresince elde edilen yaklaşık 100.000 ton kalay cevherinden 1000 ton kalay üretildiği düşünülmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalarda Niğde-Bolkardağı, Kayseri-Hisarçık, Ankara-Karapürçek, Hüseyingazi ve Bayramlı Tepe, Kırşehir-Kaman, Kırıkkale-Keskin, Aksaray-Hamamderede de kalay varlığı tespit edilmiştir.⁷⁴⁸

Kalayın nereden Anadolu’ya getirilmiş olabileceği ve bölgede bulunan maden yatakları meselesi yaklaşık 120 yıldır tartışılmaktadır. Fakat eski Ön Asya ülkeleri olarak nitelendirilen Türkiye, İran, Arabistan, Filistin ve Mısır’da kalay madeni ya çok azdır ya da hiç bulunmamaktadır. Ayrıca Anadolu’daki kalay yatakları bölgenin ihtiyacını karşılayacak durumda değildir.⁷⁴⁹ Bu yatakların M.Ö. 3000-2000 yılları arasında Anadolu’nun ihtiyacını karşıladığı düşünülse bile, yapılan son araştırmalarda Kafkaslar ve Azerbaycan’da tespit edilen kalay yataklarından⁷⁵⁰ çıkan madenlerin ticaret yolları vasıtasıyla bir şekilde Anadolu’ya gelmiş olabileceğini düşündürmektedir.

1970’lere gelindiğinde ise Afganistan’da yapılan jeolojik çalışmalarda kalay katmanları keşfedilmiştir. Buradan hareketle bilim adamları Afgan kalayının İran’a buradan da batıya getirildiğini düşünmüşlerdir.⁷⁵¹ Kalayın Anadolu ekonomisinde önemli rol oynamaya başlaması da büyük olasılıkla bu nakliye işinden sonra gerçekleşmiştir.

M.Ö. 2. bin yılında Anadolu ekonomisinde bronz üretiminde kayda değer bir gelişme görülmektedir. Bunu özellikle arkeolojik çalışmalarda ele geçen çok sayıda çivi yazılı metinler ile bronzdan yapılmış silahlar, figürler ve araç-gereçler doğrulamaktadır.⁷⁵² Bu araçların üretiminde kullanılan bakır, Anadolu’da birçok yerden çıkarılırken, kalay ise ithal edilmiştir. Bölgede kalay ticareti hususunda ilk bilgilerimiz de yine Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nden gelmektedir. Konuyla ilgili Kültepe/Kaneş’te ele geçen 20.000 den fazla

⁷⁴⁸ Burada özellikle Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde önemli bir ticaret merkezi olan Kayseri’nin Hisarçık mevkiinde Erken Tunç Çağında çok fazla kalay çıkarıldığı anlaşılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Fidan, 2015: 52

⁷⁴⁹Cierny, J., Stöllner, T., Weisgerber, G. (2006). “Orta Asya’da Kalay”. C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum. Ege Yayınları, 433, 434

⁷⁵⁰Sever, 1996: 526

⁷⁵¹Cierny, Stöllner, Weisgerber, 2006: 435

⁷⁵²Belli, O., (2004). *Anadolu’da Kalay ve Bronzun Tarihi*, (Birinci Baskı). Antalya: Pera Müzesi Yayınları, 18

ticari metin söz konusu bilgilerin kaynağını oluşturmaktadır.⁷⁵³ İlgili belgelerde bölgeye gelen kalayın, eşek kervanları vasıtasıyla Mezopotamya üzerinden Suriye'ye ve oradan da Anadolu'ya ulaştırıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁵⁴ Bu süreçte kalay ekonomik bir unsur olarak, "El Kalayı" adıyla küçük parçalar halinde kervanların nakliye masraflarını karşılamak için değişim aracı amacıyla da kullanılmıştır.⁷⁵⁵

Kalayın Anadolu'ya gelmeden önce Ortadoğu'daki önemli merkezlerinden biri de Mari şehridir. Özellikle M.Ö. 2. binde kalay, yoğun çıkartıldığı Elam bölgesinden, buraya daha sonra Akdeniz'deki alıcılarına ulaşmıştır. M.Ö. 14-13. yüzyıllarda ise Suriye'de bulunan Ugarit, kalayın dışarıya satımını yapan en önemli merkez olmuştur. Hititlerin artan bakır ve kalay gereksinimlerini yukarıda anlatılan pazarlardan karşıladıkları da açıktır. Bunun nedeni, kuzeyde, Karadeniz bölgesindeki bakır yataklarının kendi denetimleri altında olmaması ve kuzey komşuları ile sorunları bulunmasıdır. Burada kalay, taş halinde Hitit hâkimiyet alanlarının dışarısında kalmaktadır. Fakat Anadolu'da az miktarda kalay bulunsa da üretim ihtiyaçlarını karşılamamaktadır.⁷⁵⁶

Hitit ekonomisinde madenciliğin büyük bir rol oynadığı aşikârdır. Ancak ticari faaliyetlerde önemli bir mal olan kalay hakkında elimizdeki bilgiler son derece azdır. Bu durum Hititlerden önce bölgede kalay ticaretinin yoğun bir şekilde yapıldığı Asur Ticaret Kolonileri Dönemiyle çelişkiye neden olmaktadır.⁷⁵⁷ Ancak araştırmacılar, Hititlerin bölgedeki gücünü korumak için ihtiyaç duyduğu kalayı, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde olduğu gibi Asur'dan ithal ettiklerini düşünmektedirler.⁷⁵⁸ M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen Hitit envanterlerinde görülen kalayın, Kizzuwatna'dan temin edildiği bilgisi, bu tezi güçlendirmektedir. Fakat bu konuda adı geçen yerden gelen kalayın burada mı işlendiği yoksa bölgeye başka yerden mi getirildiğine yönelik kanıt bulunmamaktadır.⁷⁵⁹ Ayrıca Antalya-Kaş yakınlarında M.Ö. 14. yüzyılın sonuna tarihlenen Ulu Burun batığı ve M.Ö. 12. yüzyılın başlarında battığı düşünülen Gelidonya batığından elde edilen bulgular, bölge ticaretinde kullanılan kayın doğudan, muhtemelen Afganistan ve Malezya'dan getirildiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla batıklarda, adı geçen bölgelerden getirilerek

⁷⁵³Belli, 2004: 18, 19

⁷⁵⁴Cierny, Stöllner, Weisgerber, 2006: 435

⁷⁵⁵Müller-Karpe, 2006: 489

⁷⁵⁶Aktüre, 1994: 139, 140

⁷⁵⁷Belli, 2004: 26

⁷⁵⁸Kınal, 1991: 166

⁷⁵⁹Belli, 2004: 26, 27

Suriye, Akdeniz ve Anadolu'nun güneyindeki kıyı bölgelerine taşınan kalay ve birçok ürünün üzerinde incelemeler yapılmıştır. Sonuç olarak da Kizuwatna kalayının doğudan geldiği anlaşılmıştır. Yapılan incelemelerde de Hitit döneminde Anadolu'nun kalay ihtiyacının arttığı ve kalay ticaretinin ekonomiye büyük katkı sağlayan bir iş kolu haline geldiği görülmüştür.⁷⁶⁰

Hitit döneminde kalay hakkında bilgi edinilen Uluburun batığında bulunan 350 bakır ve 40 kadar kalay külçe,⁷⁶¹ kalayın dönem ekonomisinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Kalayın ayrıca heykel yapımında bir kaplama aracı olarak da kullanıldığı kült envanter listelerinden anlaşılmaktadır.⁷⁶² Bütün bunlardan hareketle;

- Dönemin ileri silahlarının tunçtan imal edilmesi ve Anadolu'da bulunmaması kalayın ithal edilmesine neden olmuştur. Bu durumdan Hitit hazinesinin önemli bir bölümünün kalay ticaretine ayrıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kalayın az bulunması ve değerli oluşu, onun ticarete tıpkı gümüş gibi değişim aracı olarak kullanılmasına da neden olmuştur.⁷⁶³

3.1.2.4. Bronz/Tunç

Madencilikte tuncun keşfi ve üretimi insan hayatında birçok değişime ve ilerlemeye sebep olmuştur. Dolayısıyla onun kullanıldığı dönem arkeolojide "Tunç Çağ" olarak adlandırılmıştır.⁷⁶⁴ Tunç/Bronz Çağı'na adını veren tunç madeni bilindiği üzere Hitit döneminde başta ekonomi olmak üzere pek çok alanda kullanılmıştır. Dolayısıyla da Hititler için en önemli alışimlardan biri olmuştur.

Tuncun Anadolu'daki üretim serüvenine bakıldığında ilk olarak M.Ö. 3000'li yıllarda bakır ile arsen karışımından üretildiği anlaşılmaktadır. Fakat böyle üretilen bronzun zehirli oluşu ve çevreye verdiği rahatsızlık sebebiyle arsen-bakır alaşımından bronz üretimi yapan atölyeler, şehir dışına taşınmıştır.⁷⁶⁵ Bronz üretiminde kalayın kullanımı ise biraz önce belirtilen problemlere çözüm getirmiştir. Özellikle M.Ö. 2.

⁷⁶⁰Ciorny, Stöllner, Weisgerber, 2006: 433

⁷⁶¹Ciorny, Stöllner, Weisgerber, 2006: 433

⁷⁶²İnanlı, 2004: 17

⁷⁶³Belli, 2004: 27

⁷⁶⁴Ciorny, Stöllner, Weisgerber, 2006: 433

⁷⁶⁵Yalçın, 2015: 7

binyılının ikinci yarısından itibaren bronz üretiminde gelişen teknoloji ivme kazanmış, Ortadoğu'da büyük güç haline gelen devletler, bronz silahların seri üretimini yapmışlardır. Dolayısıyla bölgedeki kalay talebi artmış,⁷⁶⁶ ticari ve ekonomik çıkarlara göre de politikalar belirlenmiştir.

Hitit İmparatorluğu'nun vasal devletlerin oluşturmasındaki temel amaç, onlardan vergi ve asker toplamanın yanında ticaret rotalarına da hâkim olmaktır. Böylece Akdeniz ticaretinin zengin malları Hitit ekonomisine kazandırılacaktır. Örneğin Ugarit'ten yelken açan ticaret gemileri, Hitit vasalı Ura (Klikya bölgesinde) limanına mallarını boşaltmışlardır. Hititler de ihtiyacı olan ürünleri bu yolla temin etmiş ve ekonomik bir döngü oluşturmuşlardır. Bu döngüde de bronz ve kalay hayati oldukça önemli olmuştur. Mesela o dönemde demirden yapılan silahlar olmasına rağmen, bronz silahlar kadar gösterişli olmamaları sebebiyle tercih edilmemişlerdir. Bunun yerine yöneticiler ekonomik değeri yüksek olan bronz silahları tercih etmişlerdir.⁷⁶⁷

Hitit ordusunun gücünü oluşturan başlıca silahlar, mızrak, kalkan, ok, yay, topuz, çift ağızlı balta ve belde taşınan kısa bir kamadan oluşmaktadır. Hitit kabartmalarında asker figürlerinde görülen ve kazılarda bulunan silahlar bronzdan imal edilmiştir.⁷⁶⁸ Babil ile yapılan ticari faaliyetlerde de Anadolu'dan Mezopotamya'ya bronz kılıçlar, baltalar, ok uçları gibi silahların ihraç edilmiştir.⁷⁶⁹ Silahların bu kadar önemli olmasının temel nedeni de tahmin edileceği üzere savaşlardan getireceği ganimetlerdir. Buradan hareketle Hitit ekonomisinde bronzun üretimde ve ticarete önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Hitit ekonomisi için tunç silahların önemi Hitit bayramlarında da görülmektedir. Bu bayramlar sırasında sahnelenen "savaş oyunları" bunun kanıtıdır. Burada sonbahar döneminde Gurşamaşsa kentinde, Tanrı Yarriş adına düzenlenen oyunda Hattililer ve Maşalılar arasındaki savaşlar sahnelenmiştir.⁷⁷⁰

"Gençler (LÚ MEŞGURUŞ) iki gruba ayırırlar ve onlara şöyle isim verirler: "Bölünenlerin yarısına 'Hattili adamlar' derler (diğer) yarısına ise 'Maşa adamları' derler. Hatti adamları tunçtan silahlar, Maşa adamları ise kamıştan silahlar tutarlar

⁷⁶⁶Aktüre, 1994: 143

⁷⁶⁷Aktüre, 1994: 143

⁷⁶⁸Kınal, 1991: 145

⁷⁶⁹Ersay-Reyhan, 2001: 126

⁷⁷⁰Reyhan, 2016: 108

ve (sonra onlar birbirleriyle) savaşrlar ve Hatti adamları onları yenerler ve esir olarak ele geçirirler ve onları tanrıya sunarlar.⁷⁷¹”

Metinde de görüldüğü üzere Hititlerin tunçtan, Maşalıların kamıştan silah kullanmaları Hititlerin güçlü olduğunu simgelemektedir. Tunç silahların yardımıyla ele geçirilen esirler, önceki bölümde ayrıntılı olarak anlatıldığı gibi ekonomik döngüde kullanılmışlardır. Dolayısıyla Hititler, güç simgesi olan bu unsura sahip olmak istemişlerdir. Böylece üretimde tunca önem veren Hititler, hem savaşlarda hem de ticarete bronz sayesinde elde ettikleri gelirlerle ekonomilerini güçlendirmişlerdir.

Hititler tunçtan, yemin ve ticari anlaşma metinlerinin yapımında da yararlanmışlardır. Örneğin I.Arnuwanda Kiannara askerlerinin yeminini bronz üzerine yazdırmıştır.⁷⁷² Hitit egemenliği altına giren devletler ve topluluklarla yapılan anlaşmalarda imparatorluk döneminde dövme tekniği ile tunç tabletlere yazılmıştır. Bunun ilk örneği ise IV. Tuthalia'nın Tarhundaşsa kralı Kurunta ile yaptığı bir anlaşmadır.⁷⁷³ Bunlara ilaveten Alaca Höyük Kazılarında tunç çiviler, kazıcı uçları, tunç deliciler ve tunç iğneler de tespit edilmiştir.⁷⁷⁴ Hititler günlük giysilerinde de elbiseyi üzerinde tutabilmek için bronzdan iğneler kullanmışlardır. Bu durumda bronzun bir Hititli'nin hayatının sosyal, askeri, ekonomik ve dini alanlarda yer eden önemli bir alışım olduğu söylenebilir.⁷⁷⁵ Ayrıca tanrı ve tanrıça tasvirli heykellerin yapımında da tunçtan yararlanmışlardır.⁷⁷⁶ Bu kapsamda Hitit ekonomisinde bronz;

- Sosyal alanda günlük ve kutsal amaçlı kullanım için araç-gereç yapımında kullanılmış,
- Siyasi açıdan önemli sözleşme ve mektupların yazıldığı gereçlerde ve devletin ekonomik gücü için gerekli olan ordunun silahlarının yapımında yararlanmış,
- İhracı yapılan önemli bir unsur olması sebebiyle Hitit ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Hititlerin güçlü olmasında payı büyük olan bir alışımdır.

⁷⁷¹KUB 17.35 III 9-15, Reyhan, 2016: 108

⁷⁷²Kınal, 1991: 165

⁷⁷³İnanlı, 2004: 20, 21

⁷⁷⁴Çınaroğlu-Genç, 2003: 28

⁷⁷⁵Macqueen, 2015: 111

⁷⁷⁶Darga, 1992: 99-103

3.1.2.5. Demir

Anadolu, pek çok arkeolog tarafından demirin ana yurdu olarak görülmektedir. Fakat demirin ilk kez hangi dönemde cevherden elde edildiği sorusu henüz tam olarak cevaplanamamıştır.⁷⁷⁷ Anadolu’da bulunan eski yerleşim yerlerinden elde edilen demir bulguların en eskileri yaklaşık M.Ö. 3. bin yılına tarihlenmektedir. Yapılan incelemelerde, Alacahöyük’te ele geçen bulguların da aralarında olduğu bu nesnelere günlük hayatta kullanılmadıkları anlaşılmıştır. Ayrıca söz konusu vesikalardan demirin Hititlerden önce de Anadolu’da bilindiği görülmüştür. Hitit döneminde ise demir üretimi, öncülük edilen bir teknoloji haline gelmiştir. Fakat bunun tekelinin Hititlerde olup olmadığı kesin olarak kanıtlanamamıştır.⁷⁷⁸

Demirin M.Ö. 2. bin yılının başlarından itibaren ekonomideki değerinin arttığı görülmektedir. Özellikle ele geçen ticari metinlerde demirin, altın ve gümüş karşılığında satıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu metalin bakır karşılığı satılmadığı da görülmüştür.⁷⁷⁹ Demirin ekonomik değeri hususunda bilgi veren bir Hitit tabletinde ise gümüşün kırk katı ve altının beş katı olduğu belirtilmektedir.⁷⁸⁰

Eskiçağ dünyasının ekonomisi, demirin keşfi ile alt üst olmuştur. Çünkü bu döneme kadar bronzdan üretilen silahlar ve araç-gereçler, artık demir madeninden yapılmaya başlanmıştır.⁷⁸¹ Ancak demir ilk keşfedildiği dönemlerde bakır ile kıyaslandığında doğada nadiren yüklü olarak bulunmuştur. Ele geçen bu toplu demir ise genellikle meteorit kökenlidir. Söz konusu göktaşlarının küçük bir bölümü demir-nikel alaşımından oluşmaktadır.⁷⁸² Bunlara ilaveten Anadolu’da demir yatakları boldur. Fakat demirin erime sıcaklığının yüksekliği ve arıtma işlemlerinin yaygınlaşmaması nedeniyle fiyatının yüksek olduğu düşünülmektedir.⁷⁸³

Yapılan incelemelerde meteorlardan elde edilen demir, Anadolu’da M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarından itibaren kullanılmıştır. Fakat gerçek anlamda demir işleme, M.Ö. 2. bin yılının

⁷⁷⁷Yalçın, Ü., (2006). “Hititler’de Demir”. C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum. Ege Yayınları, 498, 499

⁷⁷⁸Yalçın, 2006: 495

⁷⁷⁹Yalçın, 2006: 499

⁷⁸⁰İnan, 1939: 431

⁷⁸¹Kınal, 1970: 128, 129

⁷⁸²Yalçın, 2006: 496

⁷⁸³Dinçol, 1982: 68

sonunda başlamıştır. Demirin dünyada ilk kullanımı ise M.Ö. 4000’li yıllara kadar dayanmaktadır. Bu bağlamda demirin en erken üreticileri Sümerler ve Eski Mısırlılar olarak görülmektedir. Üretim sahaları ise genellikle, bıçaklar, mızrak uçları ve süs eşyalar gibi sosyal ve askeri alanlardır. M.Ö. 3500-2000 yılları arasında Mısır, Anadolu ve Mezopotamya’da eritilmiş demirden yapılan nesnelere sayısı artmıştır. Bazı kaynaklarda bahsi geçen dönemlerde demirin, bakırın saflaştırılması esnasında keşfedildiği söylenmektedir.⁷⁸⁴

Hitit dönemine gelindiğinde, maden ekonomisinde en önemli gelişmeyi demir üretiminin getirdiği düşünülmektedir. Bölgede kullanılan demir cevherinin ise Trabzon dağlarından temin edildiği zannedilmektedir.⁷⁸⁵ Üretilen demirin kaynaklarda görüleceği üzere kalitesi de farklılık göstermektedir. Ele geçen belgelerde iyi demir (AN.BAR SIG5) ve beyaz/harika demir (AN.BAR BABBAR) gibi ifadelerle rastlanmıştır.⁷⁸⁶ Fakat “Demir” kelimesinin İmparatorluk dönemi vesikalarında çok sık geçmesine rağmen arkeolojik bulguları son derece azdır. Ele geçen bulguların sayısı sadece bir düzine kadardır.⁷⁸⁷ Söz konusu bulgular genellikle tapınaklara adanan veya krallara hediye edilen özel eşyalardır. Bunun ilk kayıtları Anitta metninde görülmektedir. Burada Puruṣhanda kralının, Kuṣṣara kralı Anitta’ya haraç (hediye) olarak demir asa ile taht gönderdiği anlaşılmaktadır.⁷⁸⁸

Demirin bir krala hediye olarak sunulması daha Hitit döneminden öncede demire verilen önemi açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla demir, Hitit ekonomisinde diğer madenlerde olduğu gibi başta askeri olmak üzere, siyasi, sosyal ve ticari alanlarda önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca Hitit dini törenlerini ve bayramlarını tasvir eden vesikalardan anlaşılacağı üzere, dinsel seremonilerde de kullanılmıştır. Burada kral hizmetkârlarının demirden bir mızrağı kralların arkalarından taşıdıkları söylenmektedir.⁷⁸⁹ Birçok tapınak ve kült envanterleri listelerinden anlaşılacağı üzere demirden heykeller de yapılmıştır.⁷⁹⁰ Dolayısıyla Hitit ekonomisinde demir üretimi dini açıdan da önemli görülmüştür. Bu

⁷⁸⁴Çatal, 2009: 6

⁷⁸⁵Kınal, 1991: 166

⁷⁸⁶İnanlı, 2004: 16

⁷⁸⁷Yalçın, 2006: 500

⁷⁸⁸Reyhan, 2009, 163; Ersoy-Reyhan, 2001: 125

⁷⁸⁹Alp, S., (1948). “Hitit Metinlerinde ^{GİŞ}Kalmuş <LİTUUS> ve HUB.BI <KUBE>”, *Bellekten*, XII(46), 306

⁷⁹⁰Erkut, 1990: 513

vesikalar aynı zamanda demir ustalarının dinsel içerikleri hakkında ipuçları da vermektedir.⁷⁹¹

Hitit ekonomisinde demirin silah ve araç-gereç üretiminde bronzun yerini almasının temel nedeni, bakır ve kalayla kıyaslandığında daha bol ve kolay elde edilmesidir.⁷⁹² Ayrıca ordunun silah ve diğer gereçlerinin maliyetlerinin kabarıklığı, Hititleri bronz gibi ekonomik değeri yüksek ve üretimi yavaş ilerleyen metale alternatif aramaya itmiştir. Dolayısıyla daha az maliyetle daha çok ürün veren demir, Hitit ekonomisine yerleşmeye başlamıştır. Böylece Hititler demir işleme yöntemlerinde bir ilerleme kaydetmişlerdir.⁷⁹³ Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Hititlerde demir, üretimde kullanılsa da henüz tam anlamıyla yaygın bir teknoloji değildir.⁷⁹⁴ Birçok durumda demir, günlük hayatta ilk olarak bakır veya bronzun değil, taştan üretilen araçların yerini almıştır.⁷⁹⁵ Bu kapsamda demir üretimi M.Ö. 2. binin ilk yarısında azken, Hitit İmparatorluk Dönemi'nde büyük oranda artmıştır.⁷⁹⁶

Demir üretimi işini icra eden kişilere ise Hititçede “demirci” (LÚE.DE.A) denilmektedir.⁷⁹⁷ Söz konusu zanaatkârların demir cevherini ekonomiye kazandırma süreçleri ise birkaç aşamadan oluşmuştur. İlk olarak demir, mangal kömürü ile eritilip satılmak ya da araç-gereç yapmak üzere külçeler haline getirilmiştir.⁷⁹⁸ Fırınlama işlemi için ise “renn fırını” denilen yüksek ısılı fırınlar kullanılmıştır. Araştırmacılar bu fırınların bakır ve alaşımları üzerine yapılan çalışmalarda tesadüfen keşfedildiklerini düşünmektedirler. Buna göre bu ocaklar, göze çarpan ilk demir parçalarının incelenmesiyle ortaya çıkmıştır. Diğer metal alaşımlardan elde edilen tecrübeler de bu fırınların üretilmesine yardımcı olmuştur.⁷⁹⁹ Bu işlem M.Ö. 2. bin yılının başından itibaren bilinirken, demirin çelik haline getirilmesi ise daha sonra gerçekleşmiştir. Konuyla ilgili arkeolojik çalışmalarda ele geçen bir Hitit kılıcı üzerinde yapılan incelemelerde, Hitit çelik üretimi ile ilgili oldukça çarpıcı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Burada kılıcın ucu farklı şekilde karbonlaştırılmış parçalar eklenerek yapıldığı görülmüştür. Söz konusu teknik günümüzde

⁷⁹¹Yalçın, 2006: 500

⁷⁹²Çatal, 2009: 5

⁷⁹³Aktüre, 1994: 142

⁷⁹⁴Yiğit, 2002b: 212

⁷⁹⁵Aktüre, 1994: 143, 144

⁷⁹⁶Yalçın, 2006: 502

⁷⁹⁷Yiğit, 2002b: 215

⁷⁹⁸Aktüre, 1994: 142, 143; Ersoy-Reyhan, 2001: 126

⁷⁹⁹Yalçın, 2006: 502

de kaliteli bıçak yapımında kullanılmış olup, ünlü Şam çeliğinin yapım tekniği ile uyuşmaktadır.⁸⁰⁰

Demir, sonraki aşamada kor halinde çekiçle dövülmüştür. Bu sürecin altın, bronz, bakır ve gümüş işinden daha meşakkatli olması sebebiyle, ekonomide demirciler daha ayrıcalıklı bir konumda tutulmuşlardır. Ayrıca üretimde uzmanlaşmış ilk zanaat grubu da onlar olmuştur. Böylece Anadolu M.Ö. 16. yüzyılda Mezopotamya'dan 500 yıl kadar önce metal işlemeciliğinde uzmanlar çıkarmıştır.⁸⁰¹ Fakat demir ve çelik henüz bronz gibi seri üretilmemiş ve silah yapımında tuncun yerini almamıştır. M.Ö. 2. bin yılının sonlarından itibaren ise gündelik hayatta halkın kullandığı metaller arasında yer bulmaya başlamıştır.⁸⁰²

Yapılan araştırmalarda demir üretiminin, tıpkı dokuma ürünlerinde olduğu gibi köy evlerinde de yapıldığı görülmüştür. Buna göre köylüler yazın arazi işleri ile uğraştıkları için, demir üretimini ancak kışın yapabilmişlerdir. Dolayısıyla Hitit metinlerinde geçen “iyi demir” in ancak kışın bulunabildiği düşünülmektedir. Bu bağlamda üretilen Hitit demirinin Kizuwatna'da depolanıp ihraç edildiği tahmin edilmektedir.⁸⁰³ Konuya örnek olarak III.Hattuşili'nin demir ihracatı ile ilgili Asur kralı I.Salmanassar'a gönderdiği kabul edilen mektubu verilebilmekle beraber⁸⁰⁴ istenilen demirin gönderilip gönderilemediği de öğrenilememiştir. Ancak demirin Kizuwatna'da depolandığının kanıtıdır. Mektubun tercümesi şöyledir,⁸⁰⁵

“Bana yazdığın iyi demir (konusunda gelince) Kizuwatna'da iyi demir depomda yoktur. Demir yapmak için (zaman) kötüdür. Sana yazıyorum, şu anda iyi demir yapacak kimse yok. Tamamlanınca sana göndereceğim. Şimdi demir hançerin namlusunu sana gönderiyorum.”⁸⁰⁶

Yukarıdaki metinden Hititlerin ürettikleri demiri kalitesine göre ayırdıkları anlaşılmaktadır. Araştırmacılar bu satırlarda geçen “iyi demir” ifadesinin mutemelen çelik olduğunu belirtmektedirler. Özellikle Alacahöyük ve Boğazköy kazılarında elde edilen

⁸⁰⁰Yalçın, 2006: 501

⁸⁰¹Aktüre, 1994: 142, 143; Ersoy-Reyhan, 2001: 126

⁸⁰²Yalçın, 2015: 9

⁸⁰³Çığ, 2015: 120

⁸⁰⁴Reyhan, 2018: 311

⁸⁰⁵Erkut, 2014: 235, 236; Kınal, 1991: 143

⁸⁰⁶KBo I 14, Erkut, 2014: 236

Hitit demirleri üzerinde yapılan tetkikler, bunu doğrulamaktadır.⁸⁰⁷ Dolayısıyla ticareti yapılan demir türünün “iyi demir” olduğu söylenebilir.

Tunç çağının son yıllarında Hitit ekonomisinde demir ticareti önemli bir yer edinmiştir.⁸⁰⁸ Bu durum yukarıdaki III.Hattuşili'nin mektubundan da anlaşılmaktadır. Söz konusu vesika sayesinde Hititlerin ihracatını tekelinde tuttuğu düşünülen demirin, ekonomik değeri hakkında da bilgi edinmekteyiz.⁸⁰⁹ Buradan hareketle Hititlerin, demiri diğer birçok ürün gibi ticarete bir gelir aracı olarak kullandığı söylenebilir. Özellikle uluslararası ticarete Hitit Devleti, demir alımı için kapısı çalınan bir üretici konumundadır. Burada belirtilmesi gereken bir konu daha vardır ki, bu da ticarete demirin hangi ölçü birimi ile tartıldığıdır. Konuyla ilgili Hitit vesikalarında altın ve gümüşün şekelle, bakır ve demirin ise mina ile tartıldığı görülmektedir. Araştırmacılar bu durumun, demirin maddi değerinde bir değişim yaşanmasından dolayı olduğunu söylemektedir. Yani demirin mina ile tartılması, onun büyük miktarda ticaretinin yapıldığını göstermektedir.⁸¹⁰

Hitit İmparatorluk dönemine yönelik demir ile ilgili arkeolojik bulgular sınırlıdır. Fakat bu döneme tarihlenen yazılı belgelerin sayısı artmaktadır. Buna göre ekonomide önemli bir yer tutan demirden bıçak, kılıç, hançer, saygınlık malzemesi, takı⁸¹¹, mızrak, çekiç, çivi, balta, asalar, kadehler, mangal/ocak, demir taht, heykelcikler ve külçe top demirler yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlara ilaveten kuyumculuk ve süslemede de demir kolye, küpe, taç, iğne ve güneş kurslarına rastlanmıştır.⁸¹² Ayrıca demirin Hitit ekonomisindeki yeri başlangıçta lüksken, zaman geçtikçe günlük kullanım malzemesi olmaya başlamıştır.⁸¹³

Demir, Hitit ekonomisinde vergi uygulamalarında da göze çarpmaktadır. Özellikle Boğazköy Büyükkale'deki Hitit sarayından konuyla ilgili birçok envanter/vergi listeleri ele geçirilmiştir. Bu metinlerde gümüş, bronz, bakır ve altınla beraber hammadde ve hazır ürün olarak demirden bahsedildiği görülmüştür.⁸¹⁴ Bu listelerde demir külçelerin geçmesi aynı zamanda demir üretiminin imparatorluğun birden çok yerinde yapıldığını

⁸⁰⁷Yalçın, 2006: 501

⁸⁰⁸Ersoy-Reyhan, 2001: 125, 126

⁸⁰⁹İnanlı, 2004: 21

⁸¹⁰Yalçın, 2006: 500

⁸¹¹İnanlı, 2004: 7, 8

⁸¹²İnanlı, 2004: 8-15

⁸¹³İnanlı, 2004: 7, 8

⁸¹⁴Yalçın, 2006: 500

düşündürmektedir. Vergi listelerinde geçen hazır ürünler ise bu tezi kanıtlar niteliktedir.⁸¹⁵ Bu ifadelerden demirin Hitit ekonomisinde tıpkı tarım ürünlerinde olduğu gibi halktan aynı vergi şeklinde alındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla demirin Hitit ekonomisinde ticari değeri yüksek bir mal olduğu yorumunun yapmak yanlış olmayacaktır. Özellikle uluslararası ticarete Hitit devleti bu madenden hatırı sayılır gelir elde etmiştir.

Yukarıda bahsi geçen demir ürünlerinin neden arkeolojik bulgularda ele geçirilemediğine de değinmek gerekirse, konuyla ilgili araştırma yapan Dinçol, bunun gerekçesini, Hititlerin yıkılışından sonra bölgeye gelen istilacı toplumlara bağlamaktadır. Ona göre madenlerin yeniden kullanılma özelliği, gelen bu kavimlerin yeni maden yatakları aramak yerine, ganimet olarak ele geçirdikleri metalleri eriterek kendilerine göre tekrar şekillendirmeyi tercih etmelerine neden olmuştur.⁸¹⁶ Dolayısıyla arkeolojik çalışmalarda ele geçen demir malzemelerin sayısı azalmıştır. Eldeki bulgular ise büyük olasılıkla kıyıda köşede kalan eserlerdir. Buraya kadar anlatılanlardan Hitit döneminde demirin;

- Günlük hayatta kullanımının başlangıcında lüks sayılırken, zamanla halkında kullandığı bir maden olduğu,
- Üretiminde Hititlerin Mezopotamya ve Mısırdan önce uzmanlaşarak sosyal hayata yeni bir meslek grubu oluşturduğu ve vergi tahsilatında da aynı vergi olarak sayıldığı,
- Ticarete Hititlerin çağlarında bu madenden kaliteli araç-gereç üretmede öncü bir yere sahip olduğu için uluslararası ticarete hatırı sayılır gelirler ve prestij kazandıkları söylenebilir.

3.1.2.6. Altın

Anadolu ve Mezopotamya'da ele geçen vesikalar, altının eskiçağ ekonomilerindeki yeri hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda daha çok kuyumculuk faaliyetlerinde kullanılan altının tarihi, M.Ö. 4. bin yılına kadar gitmektedir. Tam anlamda yaygın bir uğraş haline gelmesi ise M.Ö. 3. bin yılının ortalarına denk gelmektedir. Anadolu'da M.Ö. 2600-2000 yıllarına tarihlenen bulgular Alacahöyük, Eskipazar ve Troya'dan elde

⁸¹⁵Yalçın, 2006: 500

⁸¹⁶Dinçol, 1982: 68, 69

edilmiştir. Hitit döneminde ise söz konusu madeni bulgular az olmakla beraber, konuyla ilgili Hitit Krallık Dönemi takıları değerli bilgiler sunmaktadır.⁸¹⁷

Anadolu’da bilinen ve arama faaliyetleri hala devam eden altın yatakları Ege ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Ülkemizde bilinen diğer altın yatakları ise Çanakkale/Kirazlı-Akbaba, Eskişehir/Sivrihisar-kaymaz, Balıkesir/Havran-Küçükdere, Gümüşhane/Mescitli-Mastra, Artvin-Cellattepe ve İzmirin Seferihisar Efemçukulu ile Bergama’daki Ovacık bölgeleridir.⁸¹⁸

Altın eskiçağda da günümüzdeki gibi değerli bir maden olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla altın işiyle uğraşanlar da gümüş işçileri gibi sıkı denetim altında tutulmuşlardır. Öyle ki ele geçirilen bir mahkeme tutanağında altına ait envanter listelerinin kraliçe tarafından denetlendiği anlaşılmıştır. Bu yüzden araştırmacılar onların atölyelerinin tapınak çevrelerindeki işliklerde bulunduğunu düşünmektedirler.⁸¹⁹ Bu yüzden altın üretiminin büyük olasılıkla devlet denetiminde yapıldığı düşünülebilir.

Hitit ekonomisinde altın, kaynaklardan edinilen bilgilere göre savaşlarda ganimet olarak alınmış, diplomatik ilişkilerde hediye olarak gönderilmiş ve vergi olarak tahsis edilmiştir.⁸²⁰ Ayrıca dinde de tanrılara sunulan objeler arasına girmiştir.⁸²¹ Bunların dışında kral ve kraliçelerin tören giysilerinde kullanıldığı ve takılarda da gümüşün yanında altından küpelerin varlığına rastlanmıştır.⁸²² Konuyla ilgili örnek bir metin şöyledir;

“Altından dört çift erkek HUB.BÍ⁸²³’si; bunlardan [üç çift altın HUB.BÍ] (kıymetli taş(lar ile tutturulmuş (?)), iki iştamaħruş⁸²⁴ (yalnız?) altın (dandır) [×?]. altından bir takım kadın HUB.BÍ’si (kıymetli) taş (ile) ”tutturulmuş (tur).⁸²⁵”

Yukarıdaki metne ilaveten altından yapılmış ürünlere örnek teşkil eden bir diğer belge de I.Şuppiluliuma ve Ugarit kralı Niqmandu arasında yapılan anlaşma metnidir. I.Şuppiluliuma’nın ikinci Suriye seferinden sonra imzalanan anlaşma metninde Ugarit

⁸¹⁷Mandacı, E., (2006). “Asur Ticaret Koloni Çağı ve Hitit Devrinde Anadolu’da Kuyumculuk”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 5(8), 3194

⁸¹⁸Dönmez, S. (2013b). *Hitit Döneminde Anadolu’da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 97

⁸¹⁹Doğan-Alparslan, 2002: 40, 41

⁸²⁰Dönmez, 2014: 62-69

⁸²¹Reyhan, 2005: 646; Kınal, 1991: 165,166

⁸²²Alp, 1948, 318, 319

⁸²³HUB.BÍ: küpe. Bkz. Alp, 1948: 318

⁸²⁴iştamaħruş: İşitmek, kulak. Bkz. Alp, 1948: 319

⁸²⁵KUB XII 1, Alp, 1948: 318, 319

kralının haraç olarak Hattuša'ya gönderdiği ağırlığınca altından bahsedilmektedir.⁸²⁶ Boğazköy kazılarında da altın ve bronzdan birçok tanrı heykelcikleri ele geçirilmiştir. Ele geçen bu tanrı heykelciklerinin tasarımsal açıdan bronz heykelciklere benzemiş, fakat daha küçük biçimde üretilmiştir.⁸²⁷ Ayrıca buluntular arasında küpe, bilezik, kemer taç⁸²⁸, kolye, gerdanlık, güneş kursları, iğneler, broşlar, ölümler için ağız ve göz bantları bulunmaktadır.⁸²⁹ Burada sayılan altın ürünlerinin hiç kuşkusuz ki önemli boyutta değeri vardır. Çünkü Hitit ekonomisinde bu tür hediyeler önemli görülmüştür. Özellikle büyük krallıklar arasında barış amaçlı gönderilen lüks mallar gurubuna girmişlerdir. Ayrıca altın, krallar arasında bir itibar simgesi olmuş ve kardeşlik ve barışın devamı onun bolluğuyla sağlanmıştır.⁸³⁰

Altının ekonomideki bir diğer yeri ticarettir. Burada hem alınıp hem satılabildiği gibi aynı zamanda da değişim aracı olarak kullanılmıştır. Konuyla ilgili Uluburun Batığı'nda halka şeklinde altın külçeler ile değişim amaçlı parçalandığı düşünülen altın fragmanları ele geçirilmiştir.⁸³¹

Altın savaş ganimetleri arasında da önemli bir yer tutmuştur. Konuyla ilgili özellikle I.Hattuşili'nin Kuzey Suriye yaptığı seferlerde elde ettiği ganimetler arasında altın nesnelere dikkat çekmektedir.

“... Haşšu kentini bir arslan gibi pençesi ile ezdi. Üstüne toz yığdı ve onun (ganimet) malı ile Hattuša'yı doldurdu. Gümüş ve altının ne başı vardı ne sonu. Adalur'u (ve) Liluri'yi, gümüştan iki boğayı, gümüştan ve altından üç (?) heykeli, iki kamdi evini (?)... altından kaplattım. İyi altından bir masayı ..., gümüştan üç masayı, iyi altından kolluklu bir tahtı (kıymetli) taşlar ve altından kaplattım, (bütün bu...) Haşş'dan Arinna'nın Güneş Tanrıçasına yukarıya getirdim. Tanrıça Allatumun kızı Hepat', gümüştan üç heykeli, altından iki heykeli Mezulla'nın tapınağına yukarıya getirdim.....⁸³²”

Yukarıdaki metinde Hitit hazinesine giren altının boyutu açıkça görülmektedir. Burada “iyi altın” ifadesi dikkat çekici niteliktedir. Çünkü yukarıda demir ile ilgili kısımda bahsedildiği üzere Hititler üretimde ve ekonomide demir madenini benzer bir ifadeyle sınıflandırmışlardı. Bu ifade bize aynı durumun altın içinde geçerli olabileceğini

⁸²⁶Alp, 2011: 90-92

⁸²⁷Darga, 1992: 99-103

⁸²⁸Kınal, 1991: 166

⁸²⁹Mandacı, 2016: 3194-3204

⁸³⁰Dönmez, 2014: 63, 64

⁸³¹Dönmez, 2013a: 822

⁸³²Alp, 2011: 66

düşündürmektedir. Sayılan eserlere ve üzerlerinde uygulanan kuyumculuk işlerine bakacak olursak, kral veya tanrılar için üretilen altının, sıradan halkın elindekilerden farklı olduğu akla gelmektedir.

Hitit ekonomisinde altın krala gönderilen haraç ve vergilerde de yerini almıştır. Yani Hitit şehirlerinin devlete verdiği vergiler ile bağlı krallıkların gönderdiği haraçlar, gümüş, kalay, demir, bakır ve altından oluşmaktadır. Özellikle altın ve kalayın ekonomide ayrıcalıklı yerlerinin olması, onların hassas araç gereçlerle tartılmalarına sebep olmuştur. Burada kullanılan ağırlık birimi şekel olup, Hitit ağırlık ölçülerine göre tartılmıştır.⁸³³

“[Fırtına Tanrısı'nın] sevgilisi, [Hatti Ülkesi Kralı, Kahraman Büyük Kral Majestem Šuppiluliuma şöyle söyler: Ben] Majestem, [sen Aziru'yu köleliğe aldım. Ve babanın tahtına] seni [yerleştirdim]. Eğer sen [Aziru, gelecek günlerde beyiniz] Hatti Ülkesi kralını [ve Hatti Ülkesini] koruyamazsan, nasıl [canın, şahsın, karıların], [oğulların] ve ülken sana önemli (sevgili) ise, [kralın vücudu], [şahsı], canı ve [Hatti ülkesi senin için aynı şekilde, sevgili olsun]. Gelecek günlerde [Hatti ülkesi kralının, oğullarının, torunlarının] ve Hatti ülkesinin [antlaşmasın(ı)a] koru (uy). Birinci sınıf [işlenmiş] üç yüz şekel [altın], Hatti Ülkesi [kralı]ne her yıl (ödeyeceğin) vergi olsun. O, [Hatti ülkesi] tüccarlarının [tartı sistemi ile] tartılsın. [Sen] Arizu, Hatti Ülkesi'ndeki [beyiniz] majesteme yıllık olarak [gel].⁸³⁴”

Buraya kadar anlatılan yerlerden Hitit ekonomisinde altının;

- Üretimde değerli bir maden olduğu ve birçok değerli ziyet eşyaları yapıldığı,
- Ticarete değerli bir maden olarak görüldüğü ve gümüş gibi değişim araç-gereci olarak kullanıldığı,
- Savaşlarda önemli ganimetler oldukları ve hükümdarların prestij malzemeleri olarak gördükleri,
- Ülkeler arası anlaşmalarda değeri nedeniyle önemli bir hediye olduğu,
- Hitit halkının ve bağlı devletlerinin krallığa vergi olarak gönderdikleri bir maden olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hititlerde altın, sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan değeri büyük bir metaldir.

⁸³³Dönmez, 2014: 68, 69

⁸³⁴ CTH49, Karauğuz, K. (2018). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*, (İkinci Basım). İstanbul, Çizgi Kitap Evi, 139; Dönmez, 2014: 69

3.1.3. Vakıfların Ekonomideki Yeri

Hitit ekonomisinde özel mülk, saray ve tapınak toprakları dışında bir de vakıf arazilere verilen topraklar vardır. Bu topraklar genellikle kral ve kraliyet ailesinden olmak üzere ölmüş hatırı sayılır kişiler için hayır yapmak amacıyla vakfedilmiş alanlardı. Söz konusu yerlerden ise şahhan ve luzzi yükümlülükleri alınmamıştır.⁸³⁵ Hitit tarihinde vakfedilmiş araziler ve yapılara örnek olarak;

- Kraliçe Puduhepa'nın kocası III.Hattuşi'nin sağlıklı olup uzun yıllar iktidarda kalması için Tanrıça Lewani'ye toplamda 9 ev, her eve tahsisi yapılmış 50 NAMRA'lardan oluşan vakfi.⁸³⁶
- Kraliçe Ašmunikal'in ölen eşi I.Arnwanda hatırına kurduđu “*Taş Ev*” olarak bilinen vakfi.
- III.Hattuşili'nin Tanrıça Istar için yaptırdığı dini tesisleri.
- II.Šuppiluliuma'nın babası IV.Tuthaliya'nın anısına inşa ettirdiği “*Ebedi Zirve*” adlı vakıflar sayılabilir.⁸³⁷

Burada kraliçe Ašmunikal'in inşa ettirdiği “*Taş Ev*” e gönderdiği bir direktif metninden öğrenildiğine göre, bu yapının masrafları ve bakımının karşılanması için bazı köyler, çiftçileri, çobanları ve zanaatkârları ile birlikte ona vakfedilmiştir.⁸³⁸ Ayrıca NAM.RA'lar da tanrılara adanmış vakıf arazilerde çalıştırılmışlardır.⁸³⁹ Bu bağlamda vakıf arazileri Hitit ekonomisinde tıpkı tapınaklar gibi kendi gelirlerini sağlayan kurumlar olarak düşünülebilirler. Dolayısıyla saraydan bağımsız bir şekilde üretim yaparak, ekonomik döngüye katkı sağlamışlardır. Elleriindeki arazileri de kral veya kraliçelerin bağışları vasıtasıyla temin etmişlerdir.

Son olarak belgelerde Hitit krallarının imparatorluğa büyük sıkıntılar veren düşman kentlerini de tanrılara vakfettikleri görülmüştür. Örneđin II.Murşili döneminde Hitit krallığına sürekli saldırıda bulunan Kaška kentleri Timmuhala ve Tiyaşşilta ekili ve ekili olmayan arazileri ile beraber tanrılara vakfedilmişlerdir. Özellikle Timmuhala kenti II.Murşili'nin anlatımıyla hem Hititlere sürekli zarar vermiş, hem de savaş zamanı Hitit

⁸³⁵Sevinç, 2008: 19

⁸³⁶Reyhan, 2018: 299

⁸³⁷Ünal, 2007a: 66

⁸³⁸Yiđit, 2002a: 185

⁸³⁹Sevinç, 2008: 19

ordusuna göndermesi gereken askerleri göndermemiştir. Vermiş oldukları zararlar ve stratejik konumu nedeniyle de kent, Hititlerin eline geçince halkın iskanı yasaklanarak fırtına tanrısına vakfedilip, kutsanmıştır.⁸⁴⁰

“(st. 1-19) [(Ben) Majeste] Timmuhala kenti [ne gid]ince, [Timmuhala]a [kenti Kaška] ülkesine []dığı için [] Hatti Ülkesine bu nedenle hep zarar ver[di?..] [ve bana (hiç) asker vermedi. Timmuhala kenti [dağlar üzerinde]dir ve yukarı giden yollar [zahmetli]dir. Ayrıca onlar ormanla kaplı (olup) [korunuyor]du. Orduların önünde yaya [yürü]düm ve Timmuhala kentine varıncaya kadar [o] bekle[me]di ve önümden kaçtı. [Sonra] dağlara geçti. Benim için kış olduğundan arkasından gitmedim ve onu aramadım. [] fakat Timmuhala kentini, Tiyaşşilta kentini ve [Kara]şşuwa kentini yaktım. Timmuhala kenti [benim için] sevilmeyen (bir kent), [üstelik] zahmetli bir yer olduğu için, Timmuhala kentini beyim fırtına tanrısı[na] vakfettim ve onu kutsadım. [Onun] sınırlarını yerleştirdim (ve) orada) halk(tan) [hiç] kimse oturmaz...]⁸⁴¹.”

Metinden de anlaşılacağı üzere II.Murşili Timmuhala kentini fırtına tanrısına vakfedip, halkın burada oturmasını yasaklamıştır. Bunun temel nedeni de kentin dağlık ve ormanlık alanda olmasından dolayı ele geçirmenin zahmetli oluşudur. Bu sebeple II.Murşili'nin kente halktan kimselerin yerleştirmesi durumunda tekrar isyan çıkması ve şehri ele geçirirken çektiği sıkıntıları tekrar yaşamak istememesi düşünülebilir. Öte yandan şehrin üretimde geri kalmaması da gerekmektedir. Dolayısıyla Hititler bu kenti fırtına tanrısına vakfederek hem başkenti buranın idare yükünden kurtarmış oluyor, hem de üretimi canlı tutmuş oluyorlardı.

3.1.4. Vasal Devletlerin Ekonomideki Yeri

Hitit ekonomisinin tarım, hayvancılık ve madencilikten başka en büyük gelir kaynağı, bağlı devletlerin yıllık olarak gönderdiği vergilerdi. Gönderilen bu vergiler kaynaklarda MANDATTU⁸⁴² ve IGI.DU8A (hediye) olarak geçmektedir.⁸⁴³ Vergilerin miktarları ise anlaşmalarda, devletlerin ekonomik güçlerine göre belirlenmiştir.⁸⁴⁴ Böylece hem vasal devletlere ödeyebileceklerinden fazla haraç yüklenmiyor, hem de devlet gelirlerinde bir süreklilik sağlanıyordu. Örneğin Ugarit kralının II.Murşili döneminde ödediği vergi, yıllık 500 şekel altın iken, Amurru kralının III.Hattuşili döneminde

⁸⁴⁰Murat, L. (2016). *Anadolu'da Kaşkalar*, (Birinci Baskı). Ankara, Hel Yayınları, 86, 87

⁸⁴¹Murşili'nin Kaşkalar ile mücadelelerini anlatan metnin tamamı için Bkz. Murat, 2016: 87

⁸⁴²Vasal devletlerin Hitit imparatorluğuna gönderdikleri vergi. Bkz. Ünal, 2007b: 424

⁸⁴³Dönmez, 2014: 62

⁸⁴⁴Reyhan, 2009: 160; Ersoy-Reyhan, 2001: 128

gönderdiği vergi 300 shekel altındı.⁸⁴⁵ Kaynaklardan anlaşıldığına göre bağlı devletlere ödeme kolaylıkları da sağlanıyordu. Ele geçen vergi listelerinden birinde Ugarit krallığının Hititlere ödeyeceği toplam 934 shekel gümüşün vadelere ayrılarak tahsis edilmesi buna örnektir. Ayrıca verginin 310 shekelini ödeme yükümlülüğü tüccarlara yüklenmiştir.⁸⁴⁶ Bunlara ilaveten dönem uygarlıklarının kullandığı ölçü birimlerinde farklılıklar olması sebebiyle, ödenecek verginin miktarında hangi ağırlık sisteminin kullanılacağı belirtilmiştir. Örneğin I.Şuppiluliuma, Amurru Kralı Aziru'nun yıllık ödemesi gereken verginin Hitit ölçülerine göre göndermesi gerektiğini söylenmiştir.⁸⁴⁷

Hititlerin kendilerine bağladığı devletlerin sayısı devletin gücüne göre değişmiştir. Bu krallıklardan en önemlileri Kizzuwatna, Kargamış Ugarit, Halep, Kadeş ve Amurnu'dur.⁸⁴⁸ Söz konusu devletler ekonomik ve stratejik açıdan kilit noktalarda bulunmaktadır.

Büyük kral, bağlı devletler ve anlaşma yapılan devletlerin topraklarına doğrudan müdahale etmemiştir. Anlaşma yükümlülükleri ihlal edilmediği sürece onların arazileri Hitit devleti koruması altında tutulmuştur.⁸⁴⁹ Burada vasal olan devletlerin sahip olduğu topraklar, timar olarak görülmüş ve bağlı kralın ölümünden sonra varisine yeni anlaşma yapılarak verilmiştir. Anlaşmanın ihlali durumunda ise Hitit krallığının topraklar üzerindeki koruyucu görevi de ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla da araziler başkalarına verilmiştir.⁸⁵⁰

Hititlerde krallığa bağlı vasal devletler oluşturma politikası, Eski Krallık zamanında hanedanın kurucusu I.Labarna'dan Hititlerin yıkılışına kadar devam ettirilmiş bir uygulamadır. Krallığa bağlı devletler, Hitit krallarının atadığı Hitit prensleri veya bölge hanedanları ile evlilik bağı kurarak idare edilmişlerdir. Bağlı devletlerin krallığa karşı görevleri de yapılan anlaşmalarla belirlenmiştir. Burada vasalların Hitit kralına karşı savaş dönemlerinde yardım yollamak, yıllık vergi ödemek, dış politikada Hititlere bağlı kalmak

⁸⁴⁵Ersoy-Reyhan, 2001: 128, 129

⁸⁴⁶Alparslan, 2006: 384

⁸⁴⁷Ağırlık ölçüleri arasındaki farka bir örnek vermek gerekirse; 300 shekel altın Babil'de 2490 gr'a denk gelirken Hititlerde 3750 gr'a denk geliyordu. Bkz. Alparslan, 2010: 29

⁸⁴⁸Bryce, 2003: 119

⁸⁴⁹Ersoy-Reyhan, 2001: 130

⁸⁵⁰Reyhan, 1996: 206

ve suçlu ve kaçak kişileri teslim etmek⁸⁵¹ gibi yükümlülükleri varken, kralında vasallarını koruma sorumluluğu vardır.⁸⁵² Konuyla ilgili IV.Tuthaliya ve Amurru Kralı Šaušgamuwa arasında yapılan ticaret anlaşması örnek gösterilebilir;

“Asur ülkesi kralı, Majestemin düşmanı ise, o, senin de düşmanın olsun. Senin tüccarın Asur ülkesine gitmesin. Ve sen ülkeneye onun tüccarlarının girmesine izin verme. O, senin ülkeneye geçmesin. Fakat eğer o, senin ülkeneye gelirse, onu yakala. Ve onu majesteme gönder.Bu mesele tanrı [yemini] altına [konsun].⁸⁵³”

Vasal devlet politikasının temel amacı Hitit ekonomisini daha güçlü kılmaktır. Bu yüzden Hitit krallarının özellikle Kuzey Suriye üzerine egemenlik politikaları, bölgedeki ticari faaliyetlere dâhil olmaya yöneliktir. Dolayısıyla bölgede önemli vasallıklar kurulmuş, merkezden gönderilen görevlilerle de buraların kontrolü sağlanmıştır. Böylece kralın gelmekte güçlük çekeceği zorlu kış şartlarında, bölge sadık kişiler tarafından idare edilmiştir.⁸⁵⁴

Hitit krallığının kuruluşundan yıkılışına kadar ekonomik açıdan önemli gördüğü vasal devlet edinme politikası, Kuzey Suriye'nin idaresinde oldukça önemlidir. Bu yüzden I.Hattuşili Anadolu'da otoritesini sağladıktan sonra, Kuzey Suriye'nin en güçlü krallığı olan Yamyat Krallığı'na yönelmiştir. Çünkü bu krallığı ele geçirdikten sonra bölgeye hâkim olabilecek ve ekonomik yönden de gelişebilecekti.⁸⁵⁵ M.Ö. 13. yüzyıla gelindiğinde ise Hititler, bu amaç doğrultusunda birçok ülkeyi kendine bağlayarak siyasi ve ekonomik gücünün zirvesine ulaşmıştır.⁸⁵⁶ Ayrıca Hititlerin Kuzey Suriye ticaretine egemen olma düşüncesi onları, bölgeye hâkim olmak isteyen Babil, Hurri, Mitaani ve Mısır gibi diğer güçlü devletlerle karşı karşıya getirmiştir.⁸⁵⁷

⁸⁵¹Dinçol, 1982: 56; Taş, İ. (.2012). *Hitit Kralı IV.Tuthaliya'nın Suriye Politikası*, 38. İCANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi'nde sunuldu, Ankara, 3030

⁸⁵²Çoşkun, Y. (1990,19-21 Temmuz). *Hititlerin İdari Yapısı*, Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi'nde sunuldu, Çorum, 95-98; Reyhan-Cengiz, 2015: 86

⁸⁵³CTH105, Karauğuz, 2018: 157; Alparslan, 2006: 383

⁸⁵⁴Hitit merkezi tarafında bölgeye gönderilen memurlardan birine “mâr šarri” (DUMU.LUGAL) denilmekteydi. Görevler, bölge içerisinde çıkan sorunlara çözüm bulmak, Hitit devletinin çıkarlarını korumak ve gönderilen vergilerin güvenle naklini sağlamaktı. Bölgeye gönderilen diğer bir Hititli memur ise kraliyet ailesine “mâr šarri”’den daha yakın olan “^{LÜ}Kartappu” idi. Onun görevi ise bir nevi elçilik olup, Hitit kralı ile görev yaptığı vasal krallığın kralı arasındaki diplomatik temasları kurmaktı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Taş, 2012: 3030-3032

⁸⁵⁵Hitit devletinin Kuzey Suriye'de genişleme süreci hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Reyhan-Cengiz, 2015:66-70; Kinal, F. (1967). “*Yamhad Krallığı*”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(8), Ankara, 201-202

⁸⁵⁶Alparslan, 2010: 25

⁸⁵⁷Reyhan-Cengiz, 2015:66-70; Taş, 2012: 3030-3036

Hitit devletine bağlı devletler, araştırmacılar tarafından coğrafi konumlarına göre iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan Anadolu'da yer alan grup, Arzawa, Kizuwatna, Hurri-Mitanni, Azzi-Haiasa, Hapalla, Şeha Nehri, İšuwa, Wiluša ve Mira-Kuwalliia krallıklarından oluşmaktadır. İkinci grupta yer alan Kuzey Suriye krallıkları ise Kargamış, Halep, Kinza, Nuhaşşe ve Kadeş'tir. Yapılan incelemelere göre adı geçen krallıklardan Anadolu grubunda yer alanlar, Hititlere daha sadıkken, Kuzey Suriye'dekiler sürekli güçlü olan devletlerin yanında olma politikası izlemişlerdir.⁸⁵⁸ Burada Kuzey Suriye'de bulunan Kargamış krallığı bölgedeki vasalları bağlandığı merkez konumundadır. Bu sebeple buranın ele geçirilmesi ile bölgedeki ticaret yolları Hitit kontrolü altına girmiştir.⁸⁵⁹

Ugarit ise stratejik olarak doğu Akdeniz ticaret yollarının kilit noktası olup, Hititlerin bölgedeki ticaret ve istihbarat merkezi gibi hareket etmiştir. Özellikle IV.Tuthaliya döneminde Ugarit kralı II.Ammiştamru, Hitit kralına, Kuzey Suriye'de vuku bulan konular hakkında bilgi vermiştir. Dolayısıyla kral, kendisine sadık olan vasaline daha ılımlı bir politika izlemiştir. Ancak Hitit egemenliğinin zayıfladığı dönemlerde, bölge krallarının Hitit krallarına karşı olumsuz tutumları da aynı ölçüde hiddetle karşılanmıştır.⁸⁶⁰ Ayrıca Ugarit krallarının yıllık olarak gönderdiği tekstil, altın ve iyi cinsteki yünler, Hitit ekonomisi için oldukça önemlidir. Konuyla ilgili Hitit kralı I.Şuppiluliuma ile Ugarit kralı Niqmandu arasında yapılan bir anlaşmada, Ugarit kralının göndereceği vergileri gösteren metinde;

“Efendim majesteleri büyük krala ödeyeceğim haraç büyük şekel ölçüsünde 12 mana 20 şekel altın, bir mana ağırlığında bir altın kupa başlıca haraçtır. 4 keten giysi, bir büyük keten giysi, 500 şekel mavi erguvan yün, 500 şekel kırmızı erguvan yün efendisi Büyük Kral Majestem için... 30 şekel ağırlığında bir altın kupa, bir keten giysi, 100 şekel mavi erguvan yün, 100 şekel kırmızı erguvan yün kraliçe için. 30 şekel ağırlığında bir altın kupa, bir keten giysi, 100 şekel mavi erguvan yün, 100 şekel kırmızı erguvan yün veliaht için. 30 şekel ağırlığında bir gümüş kupa, bir keten giysi, 100 şekel mavi erguvan yün, yüz şekel kırmızı erguvan yün baş yazıcı için. 30 şekel ağırlığında bir gümüş kupa, bir keten giysi, 100 şekel mavi erguvan yün, 100 şekel kırmızı erguvan yün İçin. İkinci için ayrı şeyler. Bir keten giysi, 100 şekel mavi erguvan yün, 100 şekel kırmızı erguvan yün vezir için. Bir gümüş kupa bir keten giysi, 100 şekel kırmızı erguvan yün, yüz şekel mavi erguvan yün.. için⁸⁶¹”

⁸⁵⁸Reyhan, 1996: 206

⁸⁵⁹Taş, 2012: 3031,3032

⁸⁶⁰Taş, 2012: 3030-3034

⁸⁶¹I.Şuppiluliuma ve Ugarit kralı Niqmandu arasında yapılan anlaşma metni için Bkz. Alp, 2011: 90-92

Yukarıdaki metinde sayılan mallar, Hitit hazinesine vasal devletlerden gelen vergiler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre sadece Ugarit'ten alınan madenler, giysiler, yünler ve kumaşlar bağlı devletlerin Hitit ekonomisinde önemli gelir kaynakları olduklarını göstermektedir. Ayrıca Ugarit'in denizlerde etkin bir güç olması da Hititler için askeri ve iktisadi açıdan büyük önem taşımaktadır. Çünkü Hititler kıtlık zamanlarında Ugarit filosu sayesinde ülkelerine gıda ürünleri getirebilmişlerdir. Ayrıca doğu Akdeniz ticaret yollarının egemenliği de onlar sayesinde Hitit eline geçmiştir.⁸⁶²

Bir diğer önemli vasal krallık olan Amurru ise, Lübnan'ın Akdeniz kıyısı ile Suriye'nin Humus ovasına kadar olan yere hâkimdir. Krallığın stratejik olarak hem Doğu Akdeniz Ticaret noktasında hem de Mısır sınırında bulunması onu önemli kılmaktadır. Dolayısıyla Hitit kralları da bu özelliklerinden ötürü Amurru ile yakından ilgilenmişlerdir.⁸⁶³

Buraya kadar anlatılan vasallar, Hitit ekonomisinde ayrıcalıklı bir yere sahip krallıklardır. Dolayısıyla çalışmamızın bu bölümünde konunun dağıtılmaması için tüm vasallardan ayrı ayrı söz edilmeyecektir. Bütün bunlardan hareketle bağlı krallıklardan gelen haraçların miktarına bakıldığında, ücretlerin Hitit sarayını zenginleştirdiği kolayca anlaşılmaktadır. Bu nedenle Hitit İmparatorluğu, tarım, hayvancılık, ticaret, madencilik, ganimetler ve son olarak da vassallardan aldığı vergilerle ekonomik refahını sağlamıştır. Böylece çağının güçlü devleti olmayı başarabilmiştir.

3.1.5. Ganimetlerin Ekonomideki Yeri

Hitit ekonomisinde önemli olan bir diğer unsur, savaşlardan elde edilen ganimetlerdir. Bu yüzden I.Hattuşili'den bu yana⁸⁶⁴ halkın ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla uluslararası ticaret rotalarına seferler düzenlenmiştir.⁸⁶⁵ Dolayısıyla ilk Hitit kralı olduğu düşünülen I.Hattuşili, Anadolu'nun Güney Doğu bölgesine yönelmiş, halefi I.Murşili'de onun politikasını devam ettirerek Babil'i yağmalamıştır.⁸⁶⁶ Yağmalar sonucu elde edilen ganimetler ise başkent Hattuşa'ya getirilerek kısa zamanda ülkenin

⁸⁶²Taş, 2012: 3033

⁸⁶³Taş, 2012: 3034

⁸⁶⁴Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 514

⁸⁶⁵Aktüre, 1994: 136-140; Reyhan, 1996: 194

⁸⁶⁶Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 514

refaha kavuşması sağlanmıştır. Söz konusu seferlerde I.Hattuşili'nin Hahhu şehrinden getirdikleri;

“...İki yük arabası altın, gümüşten iki mayaltum-arabası, altından bir masa, Hahhu'nun tanrıları, gümüşten güçlü bir boğa, ön kısmı gümüşten bir gemi. (Bunların) Büyük Kral Tabarna Hahhu kentinden aldı ve Güneş Tanrıçasına yukarı getirdi.”⁸⁶⁷

Yapılan ilk seferlerde elde ettikleri kazançlardan sonra Hititler, devletin gelecekteki siyasetini de belirlemiş oldular.⁸⁶⁸ M.Ö. 14. yüzyıla gelindiğinde ise egemenliklerini geniş bir alana kabul ettirmişlerdi.⁸⁶⁹ Bu seferlerdeki kazançlarla beraber krallar artık “başkomutan” sıfatı ile seferlere çıkmaya başlamışlardı.⁸⁷⁰ Havalar soğumaya başladığında kral başkent ya da uygun gördüğü bir şehirde kışı geçiriyordu. Bu sürede askerler boş durmaz, zanaatlarını icra ederek silah veya çeşitli araç-gereçler üretirlerdi.⁸⁷¹

Harpler sayesinde devlet, hem siyasi menfaatlerine ulaşıyor, hem de ganimetler sayesinde ekonomiyi güçlendiriyordu. Böylece devlet hazinesine muazzam bir gelir sağlanıyordu.⁸⁷² Ayrıca askeri faaliyetler, Anadolu içinde ve dışında devletin dengeli bir idari sistem oluşturmasına yardımcı oluyordu. Dolayısıyla kazanılan ganimetler, bağlı devletler ve saygınlık, hanedanın otoritesini de güçlendiriyordu.⁸⁷³

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle, Hititlerin uygulamış oldukları yayılmacı politikanın amaçları, imparatorluğa isyan etmiş vasallara boyun eğdirmek, bağlı devletlerin sayısını artırmak ve savaşlardan elde edilen ganimetlerin yanında köleler gibi iş gücü sağlayacak kişileri Hitit ekonomisine dâhil etmek şeklinde sayılabilir. Ayrıca seferlerden sadece değerli eşyalar değil aynı zamanda sürü hayvanları da getirilmiştir.⁸⁷⁴ Savaşların sonunda yenilen devletlerle yapılan anlaşmalarla da ganimetler dışında yıllık vergiler de elde edilmiştir.⁸⁷⁵

⁸⁶⁷CTH 4, Doğan-Alparslan-Alparslan, 2013: 514

⁸⁶⁸Alparslan, 2010: 25

⁸⁶⁹Aktüre, 1994: 136-140; Reyhan, 1996: 194

⁸⁷⁰Kınal, 1991: 137

⁸⁷¹Ersay-Reyhan, 2001: 118

⁸⁷²Kınal, 1991: 137

⁸⁷³Ersay-Reyhan, 2001: 117-129

⁸⁷⁴Yakar, 2007: 56

⁸⁷⁵Reyhan, 2009: 162

Seferlerin başarısı ülke içerisinde nüfus artışlarına da sebep olmuştur. Böylece ele geçen bölgelerin yeniden imarı ve üretime başlaması da kolaylaşmıştır. Toplumdaki artış hiç şüphesiz büyük timarlara sahip vatandaşlarında işine yaramıştır. Çünkü savaşlarda ele geçen köyler, evleri, tarlaları, hayvanları ve esirleri ile beraber kralın verdiği bağışlara dâhil edilmişlerdir.⁸⁷⁶

Kaynaklarda belirtilen madenler, gıdalar ve esirler dışında en önemli sayılan ganimetler NAM.RA'lar ve hayvanlardır. NAM.RA'ların savaş ganimeti olarak üretimdeki yerleri, sayılarına bakıldığında da kolaylıkla anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili II.Murşili'nin Arinnanda Dağı kuşatmasında teslim olan halktan kendisi için 15 000 NAM.RA aldığını söylerken, askerlerin ve arabalı savaşçıların aldığı NAM.RA'ların sayılamayacağını belirtmektedir. Yine II.Murşili'nin yıllıklarında, ganimet olarak Hattuşa'ya götürülen sığırlar ve koyunlarında sayılamayacak kadar çok olduğu belirtilir. Ancak bu rakamlar dönemin nüfus kriterleri göz önünde bulundurulduğunda abartılı olduğu düşünülmektedir.⁸⁷⁷

“...Hattuşa'nın beyleri, yaya ve arabalı askerleri, NAMRA, sığır ve koyun(ları) getirdi ve onların sayısı yok idi(sayılamayacak kadar çoktu).⁸⁷⁸”

Savaşlar esnasında Hitit ordusunun ihtiyaçları kralın malzeme depolarından karşılanmasına karşın eğer sefer uzun sürerse ve savaş bölgesi merkezden uzaksa ordunun ihtiyaçları savaş esnasında yakın bölgelere yapılan yağmalar ile sağlanıyordu. Konuyla ilgili II.Murşili'nin yıllıklarında.⁸⁷⁹

“...Ordu başka yöne ganimet toplamaya gitti ve tahıl ve şarap getirdi.⁸⁸⁰”

Savaşların Hitit ekonomisine katkılarında biri de ülkede bulunmayan veya ihtiyaçları karşılayacak miktarda olmayan madenlerin ganimetler vasıtasıyla teminidir. Bu durum Hititlerin ekonomide dışa bağımlılığı azaltmasına da yardım etmiştir. Gerçekten de bu dönem Anadolu'suna bakıldığında Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden farklı olarak, bölgenin kendi ihtiyaçlarını karşılayan bir yapısı olduğu görülür. Yani Anadolu, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asurlu tüccarlar vasıtasıyla ihtiyaçlarını dışardan satın

⁸⁷⁶Yakar, 2007: 48

⁸⁷⁷Dinçol, 1982: 63

⁸⁷⁸II.Murşili Yıllıkları; KBo 3.4 + KUB 23.125 Rs.III st. 37-38, Reyhan, 2010: 68

⁸⁷⁹Dinçol, 1982: 65,66

⁸⁸⁰II.Murşili'nin Yıllığı, Dinçol, 1982: 66

alırken, Hitit döneminde gereksinimlerini kendileri temin etmişlerdir.⁸⁸¹ Özellikle seferler sonucu ülkeye getirilen altın, gümüş ve kutsal materyaller ile başkent Hattuša'nın hazine depoları doldurulmuştur. Konuyla ilgili I.Hattuşili'nin Orta Anadolu'da, Güney ve Güneydoğu'da yaptığı seferlerde elde ettiği ganimetler örnek olarak verilebilir.⁸⁸²

“....(O) günlerde gitti(m),Büyük Kral bir arslan gibi Puran (Fırat) ırmağını geçti, Haşşu kentini bir arslan gibi pençeleri ile ezdi. Üstüne toz yığı ve onun (ganimet) malı ile Hattuša'yı doldurdu. Gümüş ve altının ne başı vardı ne sonu. Amaruk'un efendisi Fırtına Tanrısını, Halap'ın efendisi Fırtına Tanrısını, Allatum'u, Adallur'u (ve) Liluri'yi, gümüşten iki boğayı, gümüşten ve altından üç (?) heykeli, iki hamri evini (?)... Altınla kaplattım. İyi altından bir masayı....., gümüşten üç masayı, iyi altından kolluklu bir tahtı (kıymetli) taşlarla ve altınla kaplattım, (bütün bu...) Haşşu'dan Arinna'nın Güneş Tanrıçasına yukarıya getirdim. Tanrıça Allatum'un kızı Hepat'ı, gümüşten üç heykeli, altından iki heykeli Mezulla'nın tapınağına yukarıya getirdim.....⁸⁸³”

I.Hattuşili'nin seferlerini anlatan bu metin, Hitit ekonomisi için ganimetlerin ne kadar önemli olduklarını göstermektedir. Elde edilen ganimetlerin yukarıya Hattuša'ya getirilmesi devlet hazinesinin önemli girdileri olduklarının en açık kanıtıdır. Özellikle ilgili vesikada altının ve gümüşün sonsuz olduğunun belirtilmesi ganimet gelirlerinin boyutunu gözler önüne sermektedir.

3.1.6. Ticaretin Ekonomideki Yeri

Eskiçağ uygarlıkları için ticaret, oldukça önemli bir ekonomik faaliyettir. Çünkü bu dönemde devletler kurmuş oldukları ticari ilişkiler sayesinde ihtiyaçları olan malları dışardan temin ederken, ihtiyaç fazlası ürünlerini satarak da ekonomilerine önemli miktarda katkı sağlamışlardır. Ancak bu dönemde ticari faaliyetlerin güvenli bir şekilde yürütülmesi gerek doğa koşullarının sağladığı olumsuzluklardan, gerekse yolların güvenliğinin yetersiz oluşundan zorlaşmıştır.⁸⁸⁴ Dolayısıyla tüccarların ve ticaretin güvenliğini sağlamak da bir problemin çözüm arayışı olmuştur. Güvenlik meselesi ile ilgili özellikle kanunlarda belirlenen cezalar konunun önemini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

§5 “Eğer bir tüccarı Hatti'de (1) biri öldürürse, yüz (2) mina gümüş versin, ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır. Eğer <bu> Luwiya ülkesinde ya da Pala

⁸⁸¹Dinçol, 1982: 69, 70

⁸⁸²Alp, 2011: 65, 66

⁸⁸³I.Hattuşili'nin güney doğu seferlerini anlatan Akadça tabletin çevirisi için Bkz. Alp, 2011: 66

⁸⁸⁴Alparslan, 2010: 38

ülkesinde <olursa>, yüz (2) mina gümüş versin ve malları tazmin etsin. Eğer <bu> Hatti ülkesinde <olursa>, tüccarın kendisini de teslim etsin (2).’’⁸⁸⁵

Hitit kanunlarında uygulanan öldürülen tüccara 100 mina gümüş kan parası ödenmesi alınan önlemin ne derece caydırıcı olduğunu göstermektedir. Şayet bu miktarı açacak olursak 1 mina 496 gr gümüş edip 40 şekel’e tekabül eder. Belgelerden elde edilen bilgilere göre de bir kadın kölenin 1 yıllık ücreti 50 şekel gümüşdür.⁸⁸⁶ Ayrıca suçun işlenme yerinin de belirtilmesi ve Hitit toprakları dışında işlenecek bir cinayette 100 mina gümüşün yanında tüccarın kaybettiği malların tazmini de tüccarların ve mallarının korunmasına verilen önemi göstermektedir. Bunlara ek olarak “Eğer bu luwiya ülkesinde ya da Pala ülkesinde olursa yüz mina gümüş versin ve mallarını tazmin etsin.” ifadesinden Hitit kanunlarının uluslararası ticarete de geçerli olduğunu göstermektedir.⁸⁸⁷

Anadolu tarihine baktığımızda bölgedeki ticari faaliyetleri anlatan en iyi örnekler Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde karşımıza çıkar. (M.Ö. 1940-1750). Aile şirketleri olarak örgütlenen Asurlu tüccarlar Anadolu’da, “Karum” (ticaret merkezi) ve “Wabartum” (tüccarların konaklayıp ürünlerini depoladıkları konaklama istasyonları) denilen ticaret merkezleri kurmuşlardır.⁸⁸⁸ Yerli otoritelerle çeşitli vergiler ve imtiyazlar karşılığı mesleklerini yapan tüccarlar, Mezopotamya’nın ihtiyacı olan hammaddeleri temin etmişlerdir. Anadolu’ya da ihtiyacı olan kalay, ipek ve çeşitli ürünleri sağlamışlardır.⁸⁸⁹ Ancak Hititler bölgede hâkimiyet sağladıktan sonra, Asurlu tüccarların bölgede ticaret yapmalarına müsaade etmeyerek, bölge ticaretine egemen olmuşlardır.⁸⁹⁰ Özellikle Hititlerin Kuzey Suriye üzerine yayılma politikası, Halep (Halpa) ve Kargamış (Cerablus) gibi kervan yollarının kilit noktalarında bulunan şehirleri elde etme isteği, ticaret yollarının emniyetini ve kontrolünü kendi elinde tutma amacındandır.⁸⁹¹

3.1.6.1. Tüccarlar

Hitit devletinde “tüccar” kelimesi ya Sümerce “LÚDAM.GAR” ya da Hititçe “unattalla” olarak ifade edilmiştir. “Satın almak” ve “satmak” terimleri için ise “waš-” ve

⁸⁸⁵Hitit Yasaları; İmparati, 1992: 39

⁸⁸⁶Reyhan, 2007: 66,72

⁸⁸⁷Hoffner, 2002: 4

⁸⁸⁸Reyhan, 2017: 22

⁸⁸⁹Koçak, K. (2009). “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Ticareti yapılan Mallar ve Vergiler”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (27), 210, 211

⁸⁹⁰Deniz, 2015: 241

⁸⁹¹Reyhan, 2009: 164,165

“happarai” kullanılıyordu.⁸⁹² Adları geçen kişiler, uluslararası ticarette müttefik devletlerin koruması altında olan önemli ve zengin kişilerdi.⁸⁹³ Hitit çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre de söz konusu alışveriş işlerinde tüccarlar, kralın mülkü olan ganimetlerin ve Hititlere bağlı devletlerin hediyelerinin nakliye işlerinde görevliydi.⁸⁹⁴ Bunun dışında vesikalarda ortaçağ Avrupa’sındaki gibi burjuva sınıfı olduğuna dair bir kanıt bulunamamıştır. Değişim aracı olarak ise dönemde para bulunmamasından dolayı gümüş parçacıkları kullanılmış, ölçüm araç gereçlerinin bir kısmı ise Mezopotamya’dan alınmıştır.⁸⁹⁵ Tüccarların güvenliği ise ülke içinde ve vasal krallıklarda korunmuştur. Yasalar incelendiğinde verilen cezalar mevzuu açıkça anlamamızı sağlamaktadır. Örneğin işbaşındaki bir tüccar öldürülürse katil, 100 mina gümüş ödeyecek ve sürgüne gönderilecekti. Hırsızlık yapan bir kişi ise tüccara verdiği zararın üç mislini ödemekle yükümlü tutulacaktı.⁸⁹⁶

Cezalardan da anlaşılacağı gibi tüccarlar can ve mal kaybı tehdidiyle karşı karşıyaydı. Özellikle uzun yolculuklarda haydutların saldırıları olağan bir durumdu. Suriye bölgesinde yoğunlaşan bu gasp olaylarıyla ilgili davalar belgelerden anlaşılacağı üzere kral vekilleri tarafından görülürdü. Ancak Amurru ve Ugarit gibi bölgelerin dağlık olması ve haydutların yakalanmasındaki zorluk nedeniyle yargılama işi güçtü. Bryce’ye göre söz konusu sebepten ötürü Hitit kralları suçların cezalandırılması yükümlülüğünü olay yerinin halkına ve yöneticilerine yüklemiştir. Ayrıca bu kervanlardan alınan vergiler Hitit ekonomisinin önemli bir gelir kaynağı olmuştur.⁸⁹⁷

3.1.6.2. İç ticaret

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere “Asur Ticaret Kolonileri Dönemi”nde uzak bölgelerden Anadolu’ya gelen tüccarlar bölgede merkezi bir devlet olmadığı için yerel beylerle çeşitli anlaşmalar karşılığında rahatça ticaret yapabilmişlerdir. Bölgenin kaynaklarını ana vatanlarına götürürken ürünlerini satarak zenginleşmişlerdir. Ancak Hititler’in bölgede kısa sürede güçlenerek merkezi bir krallık oluşturmaları bu dönemi sonlandırmıştır. Artık bölgede ticaret, serbest tüccarlar vasıtası ile değil, Hitit merkezi

⁸⁹²Alpaslan, 2010: 27,28

⁸⁹³Hoffner, 2002: 2,3

⁸⁹⁴Sevinç, 2008: 22,23

⁸⁹⁵Reyhan, 2007: 66

⁸⁹⁶Taş, 2008: 81

⁸⁹⁷Bryce, 2003: 104-106

Hattuša kontrolünde yapılmaya başlamıştır. Elde edilen vesikalarda geçen “Majestenin Tüccarları” olarak nitelendirilen tüccarların görevlerini, krala vergi ya da hediye olarak yollanan değerli madenleri, taşları, kumaşları ve boyalı giysileri kontrol edip, onlara ulaştırmak olarak tanımlayabiliriz.⁸⁹⁸ Peki, majestelerinin tüccarları ülke içerisinde mallarını nasıl temin ediyorlardı? Yabancı tüccarların ülke içerisinde etkinlik dereceleri neydi? Burada özellikle Çığ’ın anlatımıyla ticareti tekel haline getiren Hitit krallarının saray ve tapınaklarında aramak gerekir. Söz konusu yapılarda üretim için sanatçı atölyeleri bulunmaktadır. Özellikle deri ve deri ürünlerinden ayakkabı sarayda yapılmıştır. Gerekli hammaddeler ise kesinlikle yerli olmak zorundadır. Burada “kesinlikle” kelimesinin altını çizmekte yarar görüyoruz. Çünkü eğer sarayda üretilen bir ayakkabıda yabancı bir malzeme kullanılırsa büyük cezalar uygulanıyordu. Fakat yanlışlıkla bir kullanım söz konusu ise krala bildirilmesi gerekliydi. Üretim işi bittikten sonra gereksinimler karşılanıp ihtiyaç fazlası ürünler (tarım ve maden ürünleri başta olmak üzere bütün ürünler dâhil) tüccarlar tarafından alınıp, satılmak üzere Mezopotomya, Suriye bölgelerine götürülüyordu.⁸⁹⁹

Yabancı tüccarlar ise ülke içerisine alınmamakla kalmıyor, vasal devlet topraklarına alınması bile yasaklanıyordu. Özellikle taşınmaz mal almaları ve yerleşmelerine kesinlikle müsamaha gösterilmiyordu. Ayrıca düşman devletlerin tüccarları, Hitit ve vasalalarının topraklarına giremiyordu.⁹⁰⁰

Kaynaklarda Hitit iç ticaretiyle ilgili fazla veri olmamasından dolayı iç ticaret unsurlarında ne denli bir sistemleşmenin olduğunu tam anlamında bilemiyoruz. Ancak buraya kadar olan kısımdan da anlaşılacağı üzere Hitit döneminde imparatorluk sınırları içerisinde ticaret devlet elindedir. Tüccarlar kralın hizmetinde olan, bölgelerin ihtiyaçlarını karşılayan devlet kontrolündeki kişilerdir. Hakları ise yasalarla koruma altına alınmıştır. Özellikle seyahatleri sırasında saldırıya uğramaları durumunda zanlılar krallığa bağlı kişiler tarafından yargılanmış ve caydırıcı cezalar verilmiştir.⁹⁰¹

⁸⁹⁸Sevinç, 2008: 22, 23

⁸⁹⁹Çığ, M., İ., (2015). *Hititler ve Hattuša İstar’ın Kaleminden*, (On ikinci Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları, 121, 122

⁹⁰⁰Çığ, 2015: 122,123

⁹⁰¹Alparslan, 2010: 27

3.1.6.3. Dış ticaret

Dış ticaret Hititler açısından oldukça önemlidir. Özellikle dokuma ürünleri ve kalay ithal edilirken karşılığında da altın ve gümüş verilmiştir. Burada kalaya özellikle değinmekte yarar görüyoruz. Dönemin silahlarının tunçtan yapılması, söz konusu madenin değerini oldukça arttırmaktadır. Anadolu'da bakırın bol bulunmasına karşın, kalayın yetersiz olduğu ya da bulunmadığından ithal edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Asur kervanlarının kullandığı güney doğu güzergâhı stratejik bir öneme sahipti. Bryce'ye göre Hititler'in Kuzey Suriye'ye yönelmesinin sebebi bu ticaret yolu üzerine hâkimiyet düşüncesiydi.⁹⁰² Bunun dışında Hoffner Hititlerin, Kafkas sınırlarındaki bütün devletler ile ticari ittifak yapmamalarından ötürü sadece belirli şehir devletleri ile ticaret yaptıklarını belirtmektedir.⁹⁰³ Buradan anlaşılan nokta şudur ki, Hititlerin dış ticaretteki politikası öncelikle tüccarlarının güvenliğidir. Bunun içinde öncelikle ticari anlaşmalar vasıtasıyla ticaret yapılacak devletler belirlenmektedir. Akabinde de ticari güzergahlar üzerine uygulanacak politikalar şekillendirilmektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz ticaret yolu bugünkü Afganistan, Mezopotamya ve Suriye hattının bulunduğu yerden gelip, Kuzey Suriye üzerinden Doğu Akdeniz'e ulaşır. Akdeniz'den devam eden yol ise kuzeybatı Girit, Yunanistan, güneyde Mısır, güneydoğuda Mezopotomya, Suriye, Filistin ve Kıbrıs, kuzeyde Ege denizi kıyıları ve Anadolu'yu bünyesine almaktadır.⁹⁰⁴

Kuzey Suriye'ye yönelen Hititler, burada sadece kara ticaretinde etkili olmamış, aynı zamanda Ugarit gibi denizcilikle uğraşan devletler vasıtasıyla Doğu Akdeniz ticaretinde de etkili olmuşlardır. Buradan hareketle aklımıza başkent Hattuša'ya bu denli uzak bölgelerin idarelerinin nasıl yürütüldüğü sorusu gelebilir. Bunun yanıtı ise Hititler'in bölgedeki vasalları olan Ura, Amurru, Kargamış ve Ugaritte aranmalıdır. Kaynaklarda belirtildiğine göre bölgedeki işler Kargamış krallığı tarafından yönetiliyordu. Yöneticileri ise başkentten gönderilen yüksek rütbeli memurlardan oluşmaktaydı. Kargamış'ın etkisi öylesine güçlüydü ki, Doğu Akdeniz liman şehri olan Ugarit'de bölgedeki ticari faaliyetler için onlara danışılıyordu.⁹⁰⁵ Ura kenti ise en az Ugarit kadar gelişmiş bir liman kentiydi.

⁹⁰²Bryce, 2003: 104

⁹⁰³Hoffner, 2002: 6

⁹⁰⁴Bryce, 2003: 103-113

⁹⁰⁵Taş, 2012: 3030-3032

Dolayısıyla I.Arnwanda, bölgenin doğu Akdeniz ticaretindeki avantajları nedeniyle bölge halkını hâkimiyetine alıp, bağlılık yemini ettirmiştir. Akabinde tanrılarına hediyeler sunmuştur.⁹⁰⁶ Hititlerin buradaki egemenliği, bölge ticaretinin yanı sıra dünya ticaretine açılmalarının da kapısı olmuştur. Özellikle Ugarit şehrinin elde edilmesi ile Akdeniz’de de Hitit varlığı başlamıştır.

3.1.6.4. Deniz ticareti

Hititlerin denizcilik faaliyetlerine değinmeden önce ilk olarak onların denizcilikle ilgili durumundan bahsetmek gerekir. Konuyla ilgili araştırma yapan Ünal, Hititlerin bir kara kavimi olduklarına ve dolayısıyla denizcilikle uğraşma imkânlarının olmadığına işaret etmektedir.⁹⁰⁷ Ancak son yapılan çalışmalarda Amarna Çağı’nda (M.Ö. 1400-1350) III.Hattuşili ve II.Ramses arasındaki bir mektupta Ünal’ın söylediğinin aksini gösteren bir durum bulunmaktadır. Buna göre II.Ramses bir Mısır gemisini Hititli marangozların çalışması amacıyla Akdeniz kıyısındaki Amurru şehrine bırakacağından söz eder. Bu sayede Hititli marangozlar, gönderilen Mısır gemisinin yapım planını alarak benzerini yapabileceklerdir.⁹⁰⁸ Bu olayın ardından III.Hattuşili’den sonra kral olan oğlu IV.Tuthaliya’nın Kıbrıs’ı ele geçirmesi ve II.Şuppiluliuma döneminde Kıbrıslı isyancıların donanmalarının bozguna uğratılması⁹⁰⁹ söz konusu vesikaları desteklemektedir. Bunun yanı sıra eldeki belgelerden Kizzuwatna’nın Hitit egemenliğine girdiği dönemlerde Hititlerin Akdeniz’den denize açıldıkları bilinmektedir. Ayrıca araştırmacılar Hititler’in Kıbrıs ile ticari ilişkiler kurması için gemilere ihtiyacı olduğunu söylemektedirler. Burada Hititler’in ticaret ve taşımacılık haricinde gemilere sahip olduğunu gösteren kanıt da II.Şuppiluliuma’nın deniz kavimleri ile savaşından söz eden vesika gösterilmektedir. Dolayısıyla bilim adamları Hitit deniz gücünün devletin yıkılışına yakın bir tarihte kurulmuş olabileceği yorumunu yapmaktadırlar. Fakat konuyla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bunun muhtemelen asıl nedeni, Hititler IV.Tuthaliya döneminde (M.Ö. 1250-1220) gemi imal etmeye başlamış olsalar bile bu tarihten itibaren yıkılışlarına kadar

⁹⁰⁶Ünal, 2005: 139

⁹⁰⁷Ünal, 2000: 211

⁹⁰⁸Doğan-Alparslan, 2002: 42,43

⁹⁰⁹Macqueen, 2015: 54

geçen sürenin çok kısa olmasıdır. Dolayısıyla söz konusu bulgular ya çok azdır ya da bulunamamıştır.⁹¹⁰

Deniz ticareti doğuda Suriye kıyılarından batıda Girit ve Yunan adalarını güneyde ise Mısır'a kadar olan bir yelpazeyi kapsar. Nakliye araçları olarak kullanılan gemilerse bazıları yöresel Suriye yapımı olup kalan kısmı ise Kıbrıs ve Mykenai yapımıdır. Sefer mevsimi geldiği zaman gemilerin rotası, Yunan anakarasından başlayıp Girit, Mısır, Kuzey Suriye-Filistin Limanlarına uğrayıp oradan da Batı Anadolu kıyılarından tekrar Yunanistan'a döner.⁹¹¹

Kara ticaretine oranla deniz ticareti daha karlı ve güvenlidir. Yapılan incelemelerde dönem gemilerinin 10-11 ton yük taşıyabildiği görülmüştür. Eşeklerin dönemde 67 kg yük taşıyabildiği göz önünde bulundurulursa deniz ticareti oldukça avantajlı görülmektedir. Bunlara ek olarak deniz ticareti kara ticaretine oranla daha güvenli bir yoldur. Ancak bu yolunda doğal afetler gibi tehlikeleri bulunmaktadır.⁹¹²

Deniz ticaretindeki doğal afet tehlikelerine yukarıda değinmiştik. Bu konuya en iyi örnek 1982 yılında söz konusu döneme tarihlenen, Kaş Limanı'nın doğusundaki Uluburun batığıdır. Burada külçeler halinde bakır, kalay, cam, fildişi, egzotik ağaç kütükleri, deve kuşu yumurtaları, kokulu reçine, sarı zırnık, altın ve gümüş süs eşyası, keramik kap kaçak, sıvı malların taşınmasında kullanılan küpler, silahlar ve taş çapalar gibi pek çok ürün bulunmuştur.⁹¹³

Deniz kazalarında Hitit yönetiminin ne tür uygulamalar izlediği Hitit kraliçesi Puduhepa'nın Ugarit kralına yazdığı mektupta da görülmektedir. Burada kraliçenin verdiği siparişleri taşıyan kaptan Şukku kontrolündeki gemi batmıştır. Bu haberi alan Puduhepa olayda Şukku'nun ihmalinin olduğunu düşündüğü için malların zararını Şukku'ya yüklemiştir.⁹¹⁴

⁹¹⁰Alparslan, 2010: 44; Macqueen, 2015: 54, 55

⁹¹¹Bryce, 2003: 109

⁹¹²Alpaslan, 2010: 38

⁹¹³Desti, M., (2013). *Anadolu Uygarlıkları*, (Üçüncü Baskı). Ankara: Dost Yayınevi, 103

⁹¹⁴Alparslan, 2010: 41

“Ugarit denizcilerinin başı yemin etsin, sonra Şukku gemiyi ve gemide bulunan malları yerine koysun (telafi etsin).”⁹¹⁵

Yukarıda sayılan faaliyetler dikkate alındığında deniz ticaretinin dönemde ilkel olduğunu söylemek büyük bir yanılğı olacaktır. Söz konusu malzemeler ve uygulamalar Hititler 'in neden Akdeniz'de etkili olmaya çalıştıklarını açıkça göstermektedir. Dolayısıyla her türlü ticari faaliyet önemli bir gelir kaynağı olarak görülmüştür. İmparatorluğun hammadde ve gıda eksigi de bu yolla sağlanmıştır. Ayrıca diğer devletlerle ekonomik ilişkilerin gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Bütün bunlardan hareketle Hititlerde ticaretin önemli bir ekonomik unsur olduğu anlaşılmaktadır.

⁹¹⁵Alparslan, 2010: 41

SONUÇ

Ekonomi, insanlığın varlığıyla beraber ortaya çıkmış bir kavramdır. Bu bağlamda insanlar, tarih öncesi çağlarda hayata tutunabilmek için imkânları dâhilinde avcılık ve toplayıcılık gibi faaliyetlerle uğraşmışlardır. Bu süreçte şüphesiz coğrafya, iklim ve bitki örtüsü gibi doğal faktörler etkili olmuştur. Araştırmacılar insanlığın yeryüzünde çok uzun süreden beri var olduğunu belirtirken, söz konusu faktörlere uyum ve biçimlendirme çabalarının yeni olduğunu belirtmektedirler. Buna iki tür neden gösterilebilir. Birincisi insanlık tarihindeki yazısız döneme dair verilerin çoğunun bulunamamış olmasıdır. Diğeri ise büyük bir olasılıkla insanın çevresine olan adaptasyonunun M.Ö. 12.000'den sonra buzul çağının sona ermesiyle hız kazanmasıdır. Yapılan araştırmalarda ilkine örnek teşkil edebilecek bir durum Göbekli Tepe kazılarında çıkarılmıştır. Burada daha önceden düşünülen, *“insanlığın ilk yerleşim yerleri oluşturma faaliyetlerinin M.Ö. 8000'lere tekabül ettiği”* tezinin aksine, bunun 12.000'lere kadar gittiği anlaşılmıştır. İkinci unsur da ise buzul çağının sona ermesiyle Dünya ikliminin daha elverişli bir hal alarak, insanlığın gelişmesine engel olan doğal şartları ortadan kaldırmış olmasıdır.

Bilindiği üzere toplumların gelişmesinde coğrafya ve iklim faktörleri, oldukça önemlidir. Çünkü uygarlıkların ilerlemesi bu unsurlarla alakalıdır. Örnek olarak Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının buldukları coğrafyaları kullanarak, kendilerine bir ekonomik sistem kurmaları verilebilir. Burada bataklıkların açılan kanallarla kurutulup tarım arazilerine dönüştürülmeleri, Mezopotamya uygarlıklarını ekonomik ve kültürel yönlerden ilerletmiştir. Bu sayede de uygarlık tarihinde kalıcı bir yer edinmişlerdir. Anadolu'da ise sözü edilen durum biraz daha farklıdır. Bilindiği üzere küçük Asya gerek iklimi gerekse bitki örtüsü bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Fakat buradaki sorun coğrafyanın sulama kanalları oluşturmaya elverişsiz oluşudur. Dolayısıyla burada yaşayan kavimler hayatta kalabilmek için bölgenin coğrafi şartlarına göre bir ekonomik sistem geliştireceklerdir.

Çalışmamızda Anadolu coğrafyasında ilk merkezi devlet olan Hititlerin bölgede güçlü olmalarının ardında yatan, ekonomik sistemin işleyişini inceledik. Bu bağlamda onların geliştirdikleri iktisadi sistemin arazi, hayvancılık, madencilik, ticaret ve savaş gelirlerine dayandığını gördük. Sayılan unsurların ekonomik döngüdeki yerlerini ortaya koymaya çalıştık. Buna göre Hititler, kuruluşlarını tamamladıktan sonra Anadolu'nun tüm

ekilir-biçilir arazilerinin mülkünü devlet eline almış ve halkıda bu arazileri işlemekle sorumlu tutmuşlardır. Ancak burada halkı toprağı işleyen köleler olarak görmemiş, onlara bir takım haklar vererek kanunlarla korumuşlardır. Bunun muhtemelen temel nedeni de üretime gelebilecek en ufak zararın önünü geçmektir.

Hitit ekonomisinde temel unsurlardan biri olan tarımda Hititler, arazilerin işletilmesine öncelik vermişlerdir. Bu süreçte halka bir takım yükümlülüklerle arazi tahsis edilmiştir. Ancak söz konusu kişilerin zenginleşip devlet otoritesine karşı çıkmalarını engellemek için toprak üzerindeki haklar kısıtlı tutulmuştur. Bu kapsamda devletin arazilere yönelik politikası saray, tapınaklar ve halk üzerinden yürütülmüştür. Hitit kralları bir taraftan saraya ait toprakları devlete gelir sağlaması için halka araziler vererek işletirken, diğer taraftan da sarayın kontrolünün az olduğu yerlerde tapınakları ön plana çıkarmışlardır. Dolayısıyla tapınak arazileri de tıpkı saray toprakları gibi işletilmiştir. Adı geçen kurumlar siyasi ve dini özelliklerinin yanında ekonomik birer işletmeler haline gelmişlerdir.

Arazi işletme politikasında Hitit kralları halk üzerinde dini baskılar kurarak bütünlük sağlamaya çalışmışlardır. Ele geçen metinlerde de kralların tanrı temsilcisi olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte tanrı tarlaları kutsal sayılmış, üretimde aksaklık veya yolsuzluk olması durumlarında tanrıların gazabı ön plana çıkarılmıştır.

Hitit Devleti'nde tanrıdan aldığı yetkilerle topraklara hükmeden Hitit kralları, arazilerini, üst düzey kişilere, saygın kişiler adına oluşturulan vakıflara, tapınaklara, vasal yöneticilere ve şahıslara vermişlerdir. Bu politikayla hem üretim devam ettirilmiş, hem de bir takım kişilerin sadakati kazanılarak devletin bütünlüğü korunmaya çalışılmıştır.

Hitit iktisadi hayatında halk, üretimdeki rollerine göre sınıflara ayrılmıştır. Bu kapsamda TUKUL grubuna; asker sağlama, buldukları bölgedeki imar ve restore çalışmalarını yürütme, tarım yapma ve çeşitli zanaat faaliyetleriyle ekonomiyi destekleme gibi sorumluluklar yüklenmiştir. Denetimleri ise merkezden gönderilen valilerle sağlanmıştır. *ILKUM* ise yüksek rütbeli kişileri ifade etmektedir. Onların sorumluluğu da üretimin ve ekonominin düzenini sağlamaya yöneliktir. Bu kişilere verilen arazilerin karşılığında ise Hitit idaresi, söz konusu yükümlülerden şahha ve luzzi adında vergiler talep etmişlerdir. Buradaki amaç hem devlet hazinesinin yükünü hafifletmek hem de

gelirlerde bir düzen sağlamaktır. Dolayısıyla da Asur Ticaret Koloni Dönemi'nde Anadolu'daki şehir devleti yapısının aksine merkezi bir sistem kurulabilmiştir.

Anadolu'da merkezi bir sistem oluşturmayı başaran Hititler bununla yetinmeyip, dünyaya da açılmışlardır. Bu kapsamda yapmış oldukları seferler, hem ticaret yollarına egemen olmaya hem de Anadolu'da bulunmayan hammaddelere ulaşmaya yöneliktir. Özellikle Kuzey Suriye'ye yapılan seferlerin getirileri bunu çok iyi göstermektedir. Buralardan elde edilen hayvan, köle, NAM.RA ve değerli madenler Hitit ekonomisinin gücüne güç katmıştır. Özellikle imparatorluğun gücü ele geçen hayvanların ve NAM.RA'ların sayıları ile gösterilmeye çalışılmıştır.

Savaşların getirileri sadece ganimetler olmamış, aynı zamanda da vasal devletler elde edilerek hem düzenli bir devlet geliri sağlanmış, hem de ticaret yollarına egemen olunmuştur. Ticari yollar sayesinde kıtlık dönemlerinde ihtiyaç olan ürünler alınırken, bolluk dönemlerinde de devletin gücünü sağlayan madenlere ulaşmaya çalışılmıştır. Ayrıca madenlerden üretilen malların satımı ile de önemli gelirler elde edilmiştir. Bu konuda özellikle Anadolu demiri ve gümüşü elle gösterilen ticari unsurlar olmuşlardır.

Hititlerin ekonomide maden ve maden teknolojisine olan eğilimleri, ekonomik bir çıkar içermektedir. Burada özellikle bakır ve kalay karışımından yapılan silahlar devleti güçlü kılmaya yöneliktir. Ayrıca Anadolu'nun bol gümüş ve bakır yataklarına sahip olması ticarete de avantaj sağlamıştır. Özellikle Mısır ile yapılan ticari faaliyetlerde Anadolu kuyumculuk ürünlerine sıkça rastlanılmaktadır. Dolayısıyla bölge gümüş bolluğu nedeniyle gümüş diyarı olarak adlandırılmıştır. Ayrıca metallerin dönemin değişim aracı olması da onların ekonomik değerini yükseltmiştir.

Sonuç olarak Hitit imparatorluğunun bir dünya devleti olmasının nedeni, güçlü bir merkezi ekonomiye sahip olmaları ile açıklanabilir. Bu kapsamda Hititlerden sonra bölgede varlık gösteren ve benzer bir sistem oluşturan Bizans, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorlukları da, söz konusu merkeziyetçilikle, dünya devletleri olmayı başaramışlardır. Dolayısıyla aynı coğrafyada yaşayan bu ulusların başarıları temelde ekonomiyi nasıl yönlendirdikleri ile bağlantılı olmuştur. Hititlerin de bölgede egemenlik kurup imparatorluk haline gelmeleri, güçlü bir ekonomik organizasyon geliştirmiş olmalarındandır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, R. (1990). “Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Hayvan İsimleri.” *Anadolu Medeniyetler Müzesi 1989 Yıllığı*, O. G. Toklu, M. Kutkam ve I. Bingöl. (Editörler). Ankara. Müze Eserleri Turistik Yayınları.
- Aktüre, S. (1994). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentler*, (Birinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Alp, S. (1947a). “Hitit Kralı IV.Tuthaliya'nın Askeri Fermanı.” *Belleten*, 383-386.
- Alp, S. (1948) “Hitit Metinlerinde ^{GİS}Kalmuş <LİTUUS> ve HUB.BI <KUBE>.” *Belleten*, 301-319.
- Alp, S. (1991). *Hethitische Briefe Aus Maşat-Höyük*, (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 149-151
- Alp, S. (2011). *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Kaynaklar*.(Yedinci Basım). Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Alp, S. (2003). *Hitit Güneşi*. (Birinci Baskı). Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Alp, S. (1947b). “Hitit Kanunları Hakkında.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* , V, no. 5'den ayrı basım, 445-482.
- Alp, S. (1997). *Hitit Mektuplaşmaları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Alp, S. (1949). “Hititlerde Sosyal Sınıf NAMRA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı.” *Belleten*, XIII, no. 50 (Nisan 1949)'dan ayrıbasım, 245-270.
- Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı Müzik ve Dans Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*. (Birinci Baskı). Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları.
- Alp, S. (11-15 Ekim 1979). “Maşat Höyükte Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri.” VIII. Türk Tarih Kongresi.
- Alparşlan, M. (2013). “Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret.” M. Doğan-Alparşlan ve M. Alparşlan (Editörler), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 507-516.
- Alparşlan, M. (2010). *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. 2. Binyıl)*. (Birinci Baskı). İstanbul: Türk Eskiçağ Enstitüsü Yayınları.
- Alparşlan, M. (2006). “Hititlerde Ticaret: Hitit Yazılı Kaynaklarının Bir Yorumu”. C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, s. 383-385
- Balkan, K. (1951). “At Kültürü İle İlgili, M.Ö. 14'üncü Yüzyıldan Nippur'da Bulunmuş Akatça Metinlerin Terceme ve İzahı.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9, (1,2), 85-104.

- Balkan, K. (1973). *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*. Ankara: Anadolu Medeniyetlerini Araştırma Vakfı.
- Bayram, S., Çeçen, S. (1996). "Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik müessesesi." *Belleten*, LX, no. 229'dan ayrı basım .
- Belli, O. (2004). *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*. (Birinci Baskı). Antalya: Pera Müzesi Yayınları,.
- Bilgiç, Emin. (1947). "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları." *Belleten*, XI, (44), 571-602.
- Bryce, T. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. (Birinci Baskı). Ankara: Dost Kitapevi.
- Cierny, J., Stöllner, T., Weisgerber, G. (2006). "Orta Asya'da Kalay." C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 433-435
- Cin, H.(1978). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. (Birinci Baskı). Ankara: Yenigün Matbaası.
- Coşkun, Y. (1990). *Hititlerin İdari Yapısı*. Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri. Çorum,. 94-100.
- Çatal, G. (2009). *Antik Anadolu Madenciliği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çığ, M., İ. (2015). *Hititler ve Hattuşa İştar'ın Kaleminden*. (On ikinci Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çınaroğlu, A., Genç, E. (2004). *2003 Yılı Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları*. 26. Kazı Sonuçları Toplantısı'sında sunuldu, Konya.
- Çınaroğlu, A., Genç, E. (2002). *Alaca Höyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları*. 24. Kazı Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, Ankara.
- Çınaroğlu, A., Genç, E. (2003). *Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Baraj Kazıları 2002*. 25. Kazı Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, Ankara.
- Darga, A. (1992). Muhibbe. *Hitit Sanatı*. (Birinci Baskı). İstanbul: Akbank.
- Darga, M. (1973). "Karahna Şehri Kült-Envanteri." *Keilschrifturkunden aus Boghasköi*, 3-17.
- Demirel, S., Sevim, U. (2012). "Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 201-210.
- Deniz, A. (2015). "Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Tarihi". *International Periodical For The Languages, Literature and History Of Turkish or Turkic*, 235-248.

- Destı, M. (2013). *Anadolu Uygarlıkları*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Dost Yayınevi.
- Dinçol, A., M. (2002). “Din ve Ritüel' Kavramları Üzerine Bir Söyleşi”. *Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, (14), 2.
- Dinçol, A. (1982). *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi Cilt 1*. İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Dinçol, B. (2013). “Hitit Yasaları”. M. Doğan-Alparslan ve M. Alparslan (Editörler). *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 520-529.
- Doğan-Alparslan, M. (2002, 9-10 Mayıs). *Hititler Dönemi'nde Esnaf ve Zanaatkarlık*. Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri'nde sunuldu. İstanbul, 36-50.
- Dönmez, S. (2013a). “Hitit Dönemin'nde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 813-832.
- Dönmez, S. (2013b). *Hitit Döneminde Anadolu'da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dönmez, S. (2014). “Hititler Döneminde Askeri ve Siyasi Faaliyetlere Bağlı Metal Dolaşımı”. *History of Studies International Journal of History*, 61-79.
- Erkut, S. (1990b). “Hititlerde Tuz ve Kullanımı”. *Belleten*, C,LIV, sayı 209'dan ayırbaşım, 1-7.
- Erkut, S. (2003). “Hititçe Çivi Yazılı Boğazköy Belgelerinde Geçen Sumerce ^{LU}SIMUG.A=Metal İşleyicileri Hakkında”. *AÜ D.T. C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 69-77.
- Erkut, S. (2014). “Hititler'de Demir Üretimi Üzerine Bazı Ayrıntılar”. N. Çınardalı-Karaaslan, A. Aykurt, N. Kolankaya-Bostancı, Y. H. Erbil. (Editörler). *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış : Armağan Erkanal'a Armağan*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 235-237.
- Erkut, S. (1996). “*Hititlerde AN.TAH.ŞUMSAR Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme*”. III. Uluslararası Hititoloji Kongresi'nde sunuldu, Çorum.
- Erkut, S. (2011). “Hititlerde Arı ve Bal”. *Acta Turcica*. http://actaturcica.com/_media/2011-01/iii_1a_4.pdf, Son Erişim Tarihi: 06 16, 2017.
- Erkut, S. (2008). “Konya Karahöyük'te Ele Geçen M.Ö. II. Binyılın İlk Çeyreğinde Buğday Örneği”. *Belleten*, LXXII, (263), 2-8.
- Erkut, S. (1990a). *Hititçe LU ^{GIS}TUKUL Hakkında*. X. Türk Tarih Kongresi'nde sunuldu, 511-513.
- Erkut, S., Reyhan, E. (2012). “Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler”. [www.actaturcica.com](http://actaturcica.com). Ocak 2012. http://actaturcica.com/_media/2012-01/iv_06.pdf, Son Erişim Tarihi: 06 16, 2017.

- Ersoy, A., Reyhan, E. (2001). *Hitit Devletinin Siyasi Gücü ve Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler*. IV.Uluslararası Hititoloji Kongresi'nde sunuldu, Würzburg.
- Ertem, H. (1965). *Boğaz Köy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. (Birinci Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.
- Ertem, H. (1974). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*. (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ertem, H. (1970, 25-29 Eylül). *Çivi Yazılı Metinlere Göre Hititlerde Tarla Tarımı*. VII. Türk Tarih Kongresi'nde sunuldu, 84-89.
- Esin, U. (1981). *İlk Üretimciğe Geçiş Evresinde Anadolu Ve Güneydoğu Avrupa (G. Ö. 10500-7000) : Doğal çevre sorunu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Fidan, E. (2015.). *Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu'da Kullanılmış Olan Maden Yatakları*. 1. Türkiye Tarihi Madenler Konferansı'nda sunuldu, Trabzon.
- Günbattı, C. (1991). "Eski Babilde Tımar ve Devlet Arazisinin Tahsisisi Hakkında Bazı Görüşler". *Bellekten*, LV(212), 1-12.
- Hauptmann, A. (2006). "Tunç Çağında Madencilik Boyutları". C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 477-484.
- Hoffner, H. A. (2010). "Hititler Anadolu'sunda Yasal ve Sosyal Kurumlar". (Çev. Çilingir, S.) *Tarih Okulu Dergisi*, (VI), 223-244.
- Hoffner, H. A. (2002). "Some Thoughts on Merchants and Trade in The Hittite Kingdom". *In Kulturgeschichte. Altorientalistische Studien Für Volker Haas Zum 65. Geburtstag, Edited By Thomas Richter, Doris Prechel and Jörg Klinger, 179-89, Saarbrücken : Saarbrücker Druckerei und Verlag, 179-89.*
- İmparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*. (Birinci Baskı). Ankara: İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırma Bölümü.
- İnan, A. (1939). "Etilerde Ekonomi Hayatı". *Bellekten*, 3, (11, 12), 423-435.
- İnanlı, İ. (2004). *Hititlerde Madencilik*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- İnternet:
<http://www.tdk.gov.tr>
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a2ae876aae76.26387364, Son Erişim Tarihi: 12 8, 2017.
- İnternet:
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59e116487cb102.59081252, Son Erişim Tarihi:10 13, 2017.

- İnternet: http://www.uzunkoprutb.org.tr/uploads/docs/2722016joKp3_.pdf, Son Erişim Tarihi: 10 13, 2017 .
- Karauğuz, G. (2006). *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*. (Birinci Baskı). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Karauğuz, K. (2018). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Anlaşma Metinleri*, (İkinci Basım). İstanbul, Çizgi Kitap Evi.
- Kınal, F. (1967). “Yamhad Krallığı”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, (8), 195-211.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kınal, F. (1970). *Gelidonya İngotları*. Atatürk Konferansları II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 119-130.
- Koçak, K. (2009). “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (27), 210, 211.
- Körpe, R. (2011). “Büyük İskender'in Troas'ta İzlediği Rota ve Granikos Savaşı”. *Büyük İskender'in Troas'ta İzlediği Rota ve Granikos Savaşı, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 95-108.
- Macqueen, J.G. (2015). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. (Dördüncü Basım). Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mandacı, E. (2006). “Asur Ticaret Koloni Çağı ve Hitit Devrinde Anadolu'da Kuyumculuk”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5, (8), 3193-3213.
- Mazzoni, S. (2015). “Hitit Medeniyeti Merkezi Uşaklı Höyük'te Arazi ve Kutsal Alan”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 148, 27,28.
- Murat, L. (1996). *Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke Ve Tarihi Önemi*. Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu'nda sunuldu. Ankara.
- Murat, L. (2003). “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum*, VI/2, 89-109.
- Murat, L. (2016). *Anadolu'da Kaşkalar*, (Birinci Baskı). Ankara, Hel Yayınları.
- Müller-Karpe, A. (2006). “Hititler'de Metal Külçeler”. C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti..* Bochum, Ege Yayınları, 487-494.
- Müller-Karpe, V. (2006). “Anadolu'da Bronz Çağında Bira”. C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti..* Bochum, Ege Yayınları, 173-185.
- Öz, E. (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*. (Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Özcan, K., Karauğuz, G. (2010). *Hitit Çağı Toprak İnsan İlişkileri*. VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri'nde sunuldu, 579-590.
- Reyhan, E. (2005). *Otaköy/Şapinuva Arşivinde Geçen Yeni Kurban Terimleri Hakkında*. VI. Uluslararası Hititoloji Kongresi'nde sunuldu, Roma, 637-651.
- Reyhan, E. (1996). *Ana Hatları ile Hitit İdare Sistemi*. Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi Ve Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu'nda sunuldu, Ankara, 188-211.
- Reyhan, E. (2009). "Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağılım". *Gazi Akademik Bakış*, 157-174.
- Reyhan, E. (2017). *Hititlerde Devleti'nde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*. (Birinci Baskı). Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Reyhan, E. (2010). "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 65-82.
- Reyhan, E. (1998). *Hititlerde Toprak Tahsisi*. 3. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri'nde sunuldu, Çorum, 481-489.
- Reyhan, E. (2016). "Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri". *Journal of Turkish Studies*, 89-114.
- Reyhan, E. (2011). "Kültürel, Ekonomik ve Siyasi Yönleriyle Hitit Uygarlığı". *Resim-Heykel-Seramik Çalıştayı*. Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Reyhan, E., (2018). "Hitit İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir İnceleme.", Gökçek, L. G., Yıldırım, E., Pekşen, O. (Editörler), *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, İstanbul: Değişim Yayınları, 281-313
- Reyhan, E. Cengiz, T. (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*. (Birinci Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Reyhan, E., Cengiz, T. (2016). *Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk*. Trakya Üniversitesi & Motif Vakfı- Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu'nda sunuldu, Edirne.
- Sabuncu, T. (2011). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında M.Ö. 2. Bin Yıl Anadolu'sunda Tarla Tarımı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Seeher, J. (2002). *Boğazköy-Hattuşa 2001 Yılı Çalışmaları*. 24. Kazı Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, Ankara.
- Sever, H. (1996). *Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da Madenler ve Maden Çeşitleri*. III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri. Çorum.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. (Dördüncü Basım). İstanbul: Der Yayınları.
- Sevinç, F. (2008). "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11-32.

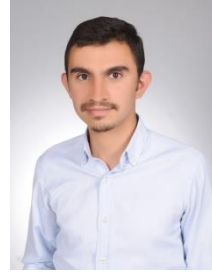
- Sipahi, İ. T. (2015). “Anadolu’da Gıda Kültürü’nün 3500 Yıllık Geçmişi”. *Gıda Mühendisliği Dergisi*, (41), 35-47.
- Süel, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bit Direktif Metni*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Şahinbaş-Erginöz, G. (1999). *Hititlerde Anatomi ve Tıp*. (Birinci Basım). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Taş, İ. (2012). *Hitit Kralı IV. Tudhaliya’nın Suriye Politikası*. 38. İCANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler. Ankara.
- Taş, İ. (2008). “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 73-90.
- Taşdöner, K. (2012). “Eski Çağ’da Anadolu’nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitlesel Göçler”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 86, 87.
- Tekin, H. (2015). *Eski Anadolu Madenciliği*. (Birinci Basım). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2007a). *Anadolu’nun En Eski Yemekleri : Hititler ve çağdışı toplumlarda mutfak kültürü*. (Birinci Baskı). İstanbul: Homer Kitap.
- Ünal, A. (2007b). *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*. Hamburg: Verlag DR. Kovač.
- Ünal, A. (1980). “Hitit Tıbbının Ana Hatları”. *Bellekten*, XLIV(175’ten ayrı basım), 475-495.
- Ünal, A. (2006). “Erken Anadolu Toplumlarında Günlük Yaşamda ve Kült Yaşamında Bira”. C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 169-172.
- Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*. (Birinci Basım;). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2016a). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence* . Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2016b). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe büyük sözlük : Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca sözcük listeleriyle birlikte* (Birinci Basım). Ankara: Bilgin Kültür Sanat yayınları.
- Ünal, A. (2000). *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*. (Birinci Baskı). İstanbul: Etibank.
- Ünal, A. (1977, Temmuz). «M.Ö. II. Binyıl Anadolu’sunda Doğal Afetler.» *Bellekten*, XLI(63), 423-446.
- Üreten, H. (2011). “Eski Anadolu’da Arı ve bal”. *History Studies International Journal of History*.
<http://www.historystudies.net/?sayfa=dergiayrinti&no=297&icerik=anadoluda-ari-ve-bal&kategori=tarih> (08 21, 2017 tarihinde erişilmiştir).

- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarda Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Homer Kitap.
- Yalçın, Ü. (2003). "Anadolu Madenciliği". *Arkeo Atlas*. https://www.academia.edu/9635013/Anadolu_Madenciligi, Son Erişim Tarihi: 15.11.2017.
- Yalçın, Ü. (2015). *Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış*. 1. Türkiye Tarihi Madenler Konferansı'nda sunuldu. Trabzon.
- Yalçın, Ü. (2006). "Hititler'de Demir". C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın (Editörler). *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. Bochum, Ege Yayınları, 495-504.
- Yiğit, T. (2002a, Aralık). "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban". *Belleten*, LXVI(247'den ayrı basım), 765-787.
- Yiğit, T. (2002b). "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dericiler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 211-219.
- Yiğit, T. (2002c). "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII(2), 79-84.
- Yiğit, T. (2003). "İlk Tunç Çağı'nın Son Evresinde Anadolu'nun Siyasi Görünümü". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33), 167-182.
- Yıldız, Y. (1984). *1983 Sualtı Batık Gemi Araştırmaları*. 2. Araştırma Sonuçları Toplantısı'nda sunuldu, İzmir.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : ARUN, Tolga Han
 Uyuğu : T.C.
 Doğum tarihi ve yeri : 05.02.1993/ Yozgat/Merkez
 Medeni hali : Bekar
 Telefon : 545 646 0998
 Faks :
 e-mail : tolgahanarun@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi	Devam Ediyor
Lisans	Bozok Üniversitesi	2016
Lise	Yozgat Anadolu Teknik Lisesi	2012

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
.....

Yabancı Dil:

İngilizce

Yayımlar:

- “Hititlerde İç ve Dış Ticaret” **IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı**, 3-4 Mayıs 2017, Aksaray
 “Hitit Antik Şehri Zippalanda’nın Yozgat Turizmi Açısından Değeri” **II. Uluslararası Bozok Sempozyumu**, 4-6 Mayıs 2017, Yozgat
 “Hitit Antik Kenti Zippalanda’nın Hitit Ekonomisindeki Yeri” **III. Uluslararası Bozok Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 2018, Yozgat

Hobiler:

Futbol oynamak, kitap okumak, film izlemek

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

